

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ATIN TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKLER

ÖZGÜR VİRLAN
2501171473

TEZ DANIŞMANI:
Dr. Öğr. Üyesi. MEHMET ZEREN

İSTANBUL – 2022

ÖZ

ATIN TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKLER

ÖZGÜR VİRLAN

Arkeolojik veriler ışığında atın M.Ö. dördüncü bin yılda kuzey Kazakistan'da, Botay'da, evcilleştirildiği iddia edilmektedir. Bu çalışmada söz konusu iddia düzleminde ilerleyerek Türkler ve at etkileşimine dair en eski kayıtlardan başlayarak; kaya resimleri, Türk kaynakları, Çin yıllıkları, Arap kaynakları, Grek ve Latin kaynakları incelenerek Türklerin sosyal, siyasî, iktisadî ve askerî alanlardaki at ile olan yakınlıkları açıklanmak istenmiştir. Ayrıca çalışma içerisinde Türklerin ata olan ilgisi irdelenerek, kullandıkları at cinsleri belirlenmeye çalışılmış ve at seçiminde Türklerin boy uzunlukları gibi fiziksel durumların etkisi sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: At, Eski Türk Kültürü, Prjevalski, Tarpan, Botay.

ABSTRACT

HISTORICAL DEVELOPMENT OF HORSE AND TURKS

ÖZGÜR VİRLAN

Archeological studies show us that horse was probably domesticated in Botaï, northern Kazakhstan, in the IVth millennium B.C. In this study, it is aimed to explain the relationship between horse and the Turks in social, political, economic, and military fields, by examining petroglyphs, Turkic sources, Chinese annals, Arab sources, Greek and Latin sources. In addition, by examining the interest of the Turks in horse, the horse breeds used by the Turks are tried to be determined and the effect of physical conditions such as the height of the Turks in the selection of horse is disputed.

Keywords: Hors, Ancient Turkic Culture, Prjewalsky, Tarpan, Botaï.

ÖN SÖZ

Uygarlık tarihinde evcilleştirilmesiyle birlikte insan yaşamında büyük değişimlere sebep olan at, bozkır kavimlerinin tarihi özelinde de daima önemli bir yer tutmuştur. Bu düzlemde at Türk sosyal hayatını ve kültürünü de derinden etkileyerek Türk tarihinde kendisine önemli bir yer elde etmiştir. Konar-göçer hareketli yaşam tarzının olmazsa olmazı olan at, yaylak ve kışlak arasındaki hareketin sağlayıcısı olması dışında, savaşlardaki etkisi ve bir sürü hayvanı olarak sağladığı besin değeriyle Türk tarihinde daima değerli bir canlı olmuştur.

Günümüzde önyargılı (alışlagelmiş) bir bakışla Hint-Avrupalı toplumlarca evcilleştirilerek insanlığa hediye edildiği düşünülen atın, her ne kadar M.Ö. dördüncü bin yıl içerisinde evcilleştirildiği iddia edilse de atın sırtına binilmesinin daha sonra olduğu görüşü günümüz araştırmacıları içerisinde son derece yaygındır. Fakat bu görüşlerin tam tersi yönde ihtimallerin mevcut olduğunu da belirtmek gerekir.

Çin yıllıklarının ve Orta Çağ Arap-İslâm kaynaklarının çoğunlukla bahsettiği Türk ve at ilişkisi içerisinde Türklerin çok geniş bir yelpazede at ile bir etkileşim içerisine girdikleri görülmektedir. Meselâ, Çinli prensesler ile yapılan evliliklerde ve Çin imparatoruna sunulan hediyelerde arzu edilen siyasi hedefe ulaşmak için verilen hediyeler arasında at çok önemli bir yer tutmuştur. Bunun dışında bir kişinin ölümü ardından gerçekleştirilen defin işlemlerinde ölen kişiye öte dünyaya olan seyahatinde yoldaşlık etmesi için at kurban edilmesi geleneği de dikkat çekmektedir. Ayrıca Türklerin beslenmesinde de at etinin olmazsa olmaz bir önemde olduğu kaynaklardan okunmaktadır.

Türklerin yaşadıkları ortamın coğrafî şartlarına göre dayanıklı ve kuvvetli atları seçtikleri görülmektedir. Bu atların boyları ve görünüşleri

sanılanın aksine küçük cüsseli atlardır ve hatta kimi yazarlar bu atları yaban eşeğine benzetmiştir. Buna mukabil Türklerin boy uzunlukları arkeolojik veriler ve kaynakların aktardığı bilgiler ışığında daima değişken olmuştur.

Yapılan bu incelemede elde edilen sonuçların, Türk ve at ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi ve Türk kültüründeki yerinin daha iyi kavranabilmesine yardımcı olması temennimizdir. Gerçekleştirilen bu çalışmaya yaptıkları katkılardan dolayı değerli anneme, babama ve kardeşime, daima bana destek olan değerli eşim İlksu ÖZTÜRK-VİRLAN'a, çalışmanın çıkmaza girdiği anlarda yardımını her daim gösteren değerli tez danışmanım Dr. Mehmet ZEREN'e ve adeta ikinci bir tez danışmanı gibi çalışmamı incelemekten ve yardımlarını sunmaktan geri durmayan Uzman Sibel ZEREN'e, teknik konularda desteğini esirgemeyen Uğur ÇAM'a, kaynak noktasındaki yardımlarından ötürü Uzman Can AVCI'ya teşekkürlerimi sunarım; ve tabi ki Asya Türk tarihi araştırmalarımın ilham ve yol gösterici olan, Türkiye Cumhuriyeti'nin banîsi ve başöğretmenim Gazi Mareşal Mustafa Kemal ATATÜRK'e, aziz Türk milletine olan 1927 hitabını Türk Gençliğine seslenerek, biz Türk gençliğine olan inanç ve güveniyle birlikte açtığı bilim yolu ve verdiği Türklük bilinci ve ülküsü için, sonsuz şükranlarımı sunarım.

ÖZGÜR VİRLAN

İSTANBUL-2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	III
ÖN SÖZ	IV-V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ATIN TARİHİ

1.1. Genel Anlatımı İle At	6-11
1.2. Atın Evrimsel Geçmişi	12-26

İKİNCİ BÖLÜM

2. ATIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

2.1. At Evcilleştirmesine Genel Bir Bakış	27-49
2.2. Yabanî Atın Evcilleştirilmesi	50-58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKLER ve AT

3.1. Kaya Resimlerindeki At-İnsan Etkileşimi	59-73
3.2. Tarihî Kaynaklara Göre Türkler ve At	74-86

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRKLERDE ATIN ÖNCÜL KÜLTÜR DEĞERLERİ

- 4.1. Türk At Binicisinin ve Türk Atının Genel Özellikleri-----**87-102**
- 4.2. Savaşta Türk Atı-----**103-105**
- 4.3. Ölü Gömme Adetlerinde At-----**106-113**

SONUÇ -----**114-115**

KAYNAKÇA ----- **116-122**

EKLER ----- **123-154**

KISALTMALAR

a. eser	:	aynı eser
a.g.e.	:	adı geçen eser
a.g.m.	:	adı geçen makale / adı geçen madde
a. g.t.	:	adı geçen tez
a. yer	:	aynı yer
a. yazar	:	aynı yazar(lar)
bkz.	:	bakınız
çev.	:	çeviren (tercüme eden)
D.T.C.F.	:	(Ankara Üniv.) Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	:	editör
Enst.	:	Enstitü(sü)
nr.	:	sayı
s.	:	sayfa
ss.	:	sayfadan-sayfaya / sayfaları arasında
Üniv.	:	Üniversite(si)
T.D.A.V.	:	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
T.D.K.	:	Türk Dil Kurumu
T.T.K.	:	Türk Tarih Kurumu
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve devamı

GİRİŞ

İnsanlık tarihinde at daima özel ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu gibi insan hayatını temelden değiştiren bir canlı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Atın insanın üzerinde inançsal anlamdaki izlerine Lascaux ve Chauvet gibi mağaralarda yer alan resimlerde rastlanıldığı gibi bir besin maddesi olarak kullanılmış olabileceğine de arkeolojik buluntular doğrultusunda hükmedilebilmektedir. Bunların dışında atın bir binek ve yük hayvanı olarak kullanıldığı da kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Günümüz dünyasında özellikle otomobillerin motor gücünü tarif ve ifade etmek için sıklıkla kullanılan fakat üzerine düşünölmeyen “beygir” kavramı insanın teknolojik aletlerine bile sirayet eden atın insan hayatına olan etkisini göstermesi bakımından son derece önemli bir göstergedir. Zira, günümüz teknolojik gelişmelerinde hız ve güç kavramı olarak ata dair bir tanımlama üzerinden belirlenen motor gücü, söz konusu teknolojik ilerlemenin temelinde attan alınan ilhamı da ifade etmektedir. Atın insan hayatına olan bir diğer etkisi de “hız” kavramı olarak düşünölebilir. Örneğin, günümüz yarış atları saatte 65 km. hıza ulaşabilmektedir. Bu hız sınırı bir yerden sonra insan faaliyetlerini sınırlayıcı bir eşik olarak düşünöldüğünde insan daha yüksek bir hıza erişebilmeyi hayal ederek motoru icat etmiş ve motor gücünü de ata dayandırarak “beygir gücü” olarak açıklamıştır. Ata dayalı hız kavramıyla beraber insanın doğadaki sınırlı hareket kabiliyeti ve taşımacılıktaki hız eşiği zamanla artan bir şekilde değişerek ilerlemiş ve günümüz ulaşım araçlarına da ilham olmuştur.

İnsanın atın sırtına binerek elde ettiği yüksek hız onun çevresini tasarlamak yolunda farklı bir noktaya adım atmasının da yolunu açmıştır. Şöyle ki, konar-göçer toplumlar özelinde, atın binek hayvanı olarak

kullanımı düşünülürken, yaşanan göç süreci ve atın bir savaş unsuru olarak kullanımı hayat tarzını doğrudan etkileyerek sosyal, iktisadi ve askeri alanlarda bu hareketli yaşam tarzına sahip insanların hayatına düzenlemeler getirmiştir. Konar-göçerler arasındaki ekonomik faaliyetlerde önemli bir yer tutan hayvancılığın, insan tarafından atın sırtına binilmesiyle daha bir önem kazanmış olabileceği söylenebilmektedir. Nitekim atla beraber sayıca daha çok hayvan sürüleri kontrol edilebilmiştir.

Atın yerleşik toplumlar üzerindeki etkileri düşünülürken ise öncelikle yerleşik toplumların mesafe algısını değiştirdiğini, uzakları görece yakın ettiği ifade edilebilmektedir. Fakat bundan da farklı olarak esas değişiklik, mesafenin insana göre değil ata göre belirlenmesi, insanın yürüme mesafesinin yerine artık at koşu mesafesinin geçmesi olmuştur. Bu değişiklik insan için adeta yeni bir dünya doğmuştur. Bu yeni dünya biraz daha modern zamanlar baz alınarak düşünülürken okul, hastane, postane, adliye gibi kamu binalarının veya insanların yaşam alanları olan evlerinin artık insanın yürüyerek kolaylıkla gidebileceği kısa mesafeler arasında olmaktan çıkıp, bir binek hayvanıyla erişebileceği mesafelere uzandığı rahatlıkla görülebilir. Artık insanlar kamu binalarına veya evlerine binek hayvanlarıyla gider olmuştur. Bu durum aynı zamanda insanın dar bir alandan çıkarak çevreye daha bir yayılmasının da önünü açmıştır.

Günümüz dünyasının günlük giyim kıyafeti olarak kullanılan pantolon tarihte ilk defa bir binici kıyafeti olarak ortaya çıkmıştır. Binicilerin at sırtında daha rahat hareket edebilmesine imkân tanıyan pantolonun en eski örneği İskitlere ait olan ve yapılan incelemeler neticesinde M.Ö. ikinci bin yılda kullanıldığı düşünülen bir binici kıyafetidir. Tarihte bir binici kıyafeti olarak kullanılan pantolonun günümüzde modern dünyanın büyük bir çoğunluğu tarafından at binmek için değil, günlük bir kıyafet olarak kullanılıyor olması yine atın hayatımıza etki eden başka bir yanını göstermesi bakımından önemlidir.

Kıyafetin dışında bugünün modern dünyasında sıkça kullanılan ve ihtiyaç duyulan yük taşımacılığı ve toplu taşıma fikrinin hayata geçirilmesinin temelinde yine at ve ata bağlı olarak insanın ihtiyaçları yatmaktadır.

Ayrıca “at”ın askerî stratejiler, güvenlik, üstünlük kavramlarında medeniyet tarihi boyunca kuşkusuz olumlu etkisi olduğu gibi at aynı zamanda servet-kazanım ve bir kıymet birimi de sayılmıştır.

Bu çalışmada çok geniş bir bölgeye yayılan atın yaşam sahası sınırlandırılarak, Asya kıtası özelinde bozkır kuşağı içerisindeki at kullanımı ve bu coğrafi kısıt içerisinde, Türkçe konuşan toplulukların at ile olan etkileşimi anlatılmaya çalışılmıştır. Ancak atın evrimsel geçmişine değinerek de atın ilk kez ortaya çıktığı Kuzey Amerika düzlüklerinden başlayarak geçirdiği evrimlere kısaca atıfta bulunularak bu süreçte artık atın ikinci vatanı konumuna gelen Asya kıtasına girişi anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı; Amerika kıtasında nedeni bugün de tam olarak bilinemeyen bir sebeple atın yok olmasının ardından, dünyaya at ve atçılık kültürünün Asya kıtasından yayıldığını göstermektir. Zira, anayurdu Asya kıtası olan Türklerin bu düzlemde atla etkileşime ilk geçen topluluklardan biri olması ihtimal dahilindedir. Nitekim bugün atın ilk kez evcilleştirildiği bölgelere dair iddialara bakıldığında, bu yerlerin bugün ve geçmişte Türklerin ve Türklerin atalarının yaşadığı bölgeler olması son derece ilginçtir ve özel olarak bu konu üzerine yoğunlaşılmasını gerekli kılmıştır.

Türklerin atalarının ardında bıraktığı en eski kaynaklar olarak değerlendirilebilecek kaya resimleri, araştırma içerisinde Türklerin atla olan etkileşimini anlamlandırmak açısından son derece önemli bulunmuştur. Çalışma içerisinde değinilen Lena kaya resimlerinin ve Saymalı Taş kaya resimlerinin atın evcilleştirilmesi konusunda bir ipucu verebilme ihtimali sorgulanmış ve söz konusu kaya resimleri bu bağlam doğrultusunda incelenmiştir. Bahsi geçen kaya resimlerinin incelenmesi neticesinde açıkça

görülen şudur ki; Türklerin ata karşı olan ilgileri çok daha eski tarihlere dayanmaktadır. Kaya resimlerinde sıklıkla çizilen hayvanlar arasında atın yer alması da Türklerin atalarının sosyal yaşantısında ata verilen önemi belirtmektedir.

Kaya resimlerinde çizilerek tasvir edilmiş olan Türklerin kullandığı atların özellikleri ile Türklerin kullandığı atlarla ilgili bir diğer bilgi veren yazılı kaynaklardaki atların özellikleri arasında yer yer çelişkiler olduğu görülmüştür. Yaşanılan bu zorluk, çalışma içerisinde, konu hakkında uzman kişilerin görüşlerine başvurulmasını gerekli kılmıştır. Yazılı kaynaklarda sıklıkla vurgu yapılan Türk atının özelliklerinin küçük cüsseli fakat son derece hızlı ve kuvvetli olarak belirtilmesi bu bağlamda oldukça ilgi çekicidir. Zaten coğrafyanın sunduğu şartlar dahilinde bölgede kullanılan atlara bakıldığında bu küçük cüsseli atların iklime daha uygun olduğu görülmektedir. Bu küçük cüsseli at tiplerinden birinin zooloji literatürüne Türkçe bir adla geçtiği görülmüştür. Bu durum çalışmanın rotasının doğru bir istikamette ilerlediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Türkçe literatürde sıklıkla atçılık üzerine değinilmiş olması Türklerin kullandıkları atlar hususundaki at seçimlerinde dikkat ettikleri özelliklerin Asya kıtası özelinde değerlendirilmesinin önüne geçerek, tercih edilen bu atların fiziksel özellikleriyle Türklerin fiziksel özelliklerinin de doğru veya ters orantılı bir şekilde kendi içerisindeki bir ilginin sonucu olup olmadığı araştırılmışsa da konuyla ilgili bilgi verebilecek arkeolojik herhangi bir çalışmanın bulunamayışı bu hususta net bir sonuca varılmasını engellemiştir.

Söz konusu olan atların, sadece kuvvetli ve hızlı oluşları Türkler için cezbedici olmamıştır. Ayrıca onların savaş esnasında attan düşme gibi olumsuz durumlarda savaşçının görece daha az bir yükseklikten düşerek dengesini sağlayıp savaşmaya devam etmesine olanak tanınması da Türkler tarafından bu atların tercih edilmiş olabileceği görüşü bu çalışmada ortaya konmaya çalışılan sonuçlardan bir tanesidir.

Bu çalışmanın nemi Türkçe literatürde çoğunlukla değinildiği gibi atçılık bilgisine veya mitolojik bir figür olarak ata değinmek yerine daha somut verilerle arkeolojik bilgiler düzleminde kaynaklarda geçen ifadeleri sorgulayarak, Türklerin kullandıkları at tipinin belirlenmesine yardımcı olarak Türk sosyal, siyasi, iktisadi ve askeri hayatında hatta eski Türklerin günlük yaşantısında atın taşıdığı değeri göstermek iddiasında bulunmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ATIN TARİHİ

1.1. Genel Anlatımı İle At

İnsanın penceresinden bakıldığı zaman binlerce yıldır insana dost ve yoldaş olan at muhtemelen insanlığın geçmişinde avlanılarak elde edilen ilk besin kaynaklarından¹ olduğu kadar Lascaux ve Chauvet gibi mağaralardaki mağara resimlerinden anlaşıldığı üzere de tarih öncesi zamanlardaki erken insan inançlarına dair ilk izleri içinde barındıran bir canlı olarak karşımıza çıkmaktadır.²

Günümüzden yaklaşık on bin yıl önce buzulların erimesi sonucu ısınan iklimin etkisiyle insanlık kendini yeni iklim şartlarına ve hayvanların besin ihtiyaçlarına göre uyarlamıştır. Bu uyarlanmanın sonucunda insan bazı hayvanları avlamak yerine onları sürüler halinde beslemeyi tercih etmiştir. Bu durumu atlar özelinde değerlendirdiğimizde ise, vahşi hayvanlara karşı korunmak adına bu değişikliğin at soyunun devamı ve güvenli bir şekilde üreme noktasında atları olumlu yönde etkileyen bir tutum değişikliği olduğunu düşünebiliriz. Bu doğrultuda insanın ata binerek ona hükmetmeye

¹ A. W. Podhajsky-E. G. Cothran, “Horse”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/animal/horse>, (12.II.2020).

² Gregory Curtis, **Mağara Ressamları Dünyanın İlk Sanatçılarının Gizemleri Üzerine Bir İnceleme**, (çev. Hilal Dikmen), İstanbul, 2018, s. 28.

Ayrıca, James David Lewis-Williams şöyle diyor:

“... üst-Paleolitik dönem insanların atların ve bizonların resimlerini, tekrarlanan ve dolaylı bağlamlar içinde, bu varlıkların onlar için önemli ve paylaşılan bir anlam taşımazlarmış gibi yapmış olmaları çok düşük bir olasılıktır. ...”

bkz. James David Lewis-Williams, **Mağaradaki Zihin**, (çev. Tolga Esmer), İstanbul, 2019, s. 44.

başladığı yaklaşık beş bin beş yüz yıl öncesinden³ bugüne değin geçen sürede atın insanlık tarihi içinde oynadığı rol son derece büyük bir öneme sahip olmuştur. Hatta bazı araştırmacılara göre insanlık tarihini “At Çağı” ve “Motor Çağı” olarak ikiye ayırmak bile mümkündür.⁴

Günümüzde atlar teknolojinin sağladığı imkânlarla birçok bölgede yetiştirilmektedir. Oysa atların esas yaşam alanı sık ormanların olmadığı, bitki örtüsünün seyrek olduğu, otun ve suyun bol olduğu, dar ve hareketi sınırlayıcı etkenlerden uzak olan alanlardır.⁵ Bu doğrultuda günümüzde bir kısrak yıllık olarak on beş dekar çayır, bir buçuk ton kuru ot, bir buçuk ton yulafa gereksinim duymaktadır. Rus bilim insanı Popatov’agöre 51° kuzey enleminin yukarısında öküz yetiştirmek mümkün değilken atlar için bu sınır 60° kuzey enlemine kadar çıkabilmektedir.⁶ Ancak Urallar’dan Pasifik Okyanusu’na, Kuzey Buz Denizi’nden Kırgız tepelerine ve Altaylar’a kadar uzanan Sibiryayı⁷ temel aldığımızda güneyde Moğolistan’ın Rusya sınırındaki en kuzey sınırını, Doğu Sayan Dağları ve Kuzey Buz Denizi’ne en yakın kara parçası olan Türk topluluklarının “Kızılyar” olarak ifade ettiği Krasnoyarsk Krayı’nın en kuzey ucunu yani Severnaya Zemlya takım adalarının karşı kıyısını, güney-kuzey düzleminde değerlendirdiğimizde Sibiryayı 52° kuzey enlemiyle 77° kuzey enlemi arasında kalmaktadır.⁸ Bu bilgilerin ışığında söz konusu olan bölge için at-coğrafya ilişkisine güncel bir örnekle yaklaştığımızda; bugün Sibiryayı’nın güneyinde yaşayan Dukhalar ulaşımda rengeyiklerini kullanmaktadır. Taygada rengeyikleri derin karda ilerleyebilir, dik yamaçları tırmanabilir, soğuğa karşı direnebilir ve kendi besinini bulabilirken atlar yürümekte zorlanır ve bu bölge atların yaşamı

³ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.; fakat daha sonra yapılan araştırmalara göre bu tarih kesin değildir.

⁴ Kudret Emiroğlu-Ahmet Yüksel, **Yoldaşımız At**, İstanbul, 2002, s. 12.

⁵ Mustafa Kalkan, “Bozkır Kültüründe At ve PrjevalskiyAtı’nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm”, **Erdem**, IX/ 27, s. 1129.

⁶ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 24.

⁷ Ramazan Özey, **Asya Coğrafyası**, İstanbul, 2019, s. 141.

⁸ **Google Earth** verilerine göre.

için son derece zorludur.⁹ Dukhalar'ın yaşadığı bu bölge Moğolistan'ın kuzeyinde yer alan Hövsgool bölgesidir ve birçok kaynakta burası Güney Sibiryaya olarak geçtiğinden ve bu alandaki ormanlar tayga olarak değerlendirildiğinden bozkır ikliminden çok farklı olduğunu¹⁰ düşündüğümüzde atların Asya kıtası için yaşayabileceği üst sınırın 60° kuzey enleminden çok daha alt bir noktada aranması gerektiği bilgisine ulaşırız. Nitekim Moğolistan'ın kuzeyinde yer alan söz konusu bu bölgeden hareketle Moğolistan'ın en kuzey ucu bile 52° kuzey enlemine karşılık geldiğinden ve artık kuzey Moğolistan ikliminin atların yaşamına elverişli olmadığı bilgisi elimizde mevcut olduğundan, Popatov'unsaptamasına Asya kıtası için şüpheyle yaklaşmak gerekir. (Ek-1)

Güney yarım küreyi teorik olarak değerlendirdiğimizde ise, atlar belirli bir enlemden aşağıya inememektedirler.¹¹ Bu bilgiler ışığında Amerika kıtası özelinde kıtanın güney kesimini bitki örtüsü ve yer şekilleri açısından değerlendirdiğimizde Pasifik Okyanusu'na bakan kesimler lamaların ve alpakistanların yaşayabilmesine olanak tanırken bu kesimde yer alan And Dağları atların yaşam alanlarına uygun değildir ve iç kesimlere doğru ortaya çıkan tropikal yağmur ormanları, kurak ormanlar, savanlar vb. de atlar için olumsuz yaşam koşulları oluşturduğu gibi Güney Amerika'nın Atlas Okyanusu'na bakan kesimlerindeki çayırılık, çalılık ve çöl bozkırları da yer yer sığır ve koyun yetiştirmeye olanak tanırken atların yaşamı için son derece zorlayıcıdır.

Benzer durum Afrika kıtasının güney yarımkürede kalan kısımları (Günümüzdeki; Gabon, Kongo Cumhuriyeti, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Uganda, Kenya ve Somali'nin ekvator çizgisinden güney uca doğru olan kısım) için de geçerlidir. Bu alandaki Atlantik Okyanusu'nu ve Hint Okyanusu'na bakan kesimlerde yer yer sığır, koyun ve keçi yetiştirilse

⁹ Selcen Küçüküstel, **Rengeyiği Türkleri Dukhalar**, İstanbul, 2020, ss. 43-44.

¹⁰ a. yazar, a.g.e., s. 42.

¹¹ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., ss. 16-17.

de iç kesimlerdeki ormanlık alanların, güney uç kısma doğru da savanlık ve kayalık alanların çokluğundan dolayı bu bölge atların yaşamı için son derece olumsuz bitki örtüsü ve yer şekillerine sahiptir

Bu bilgilerden farklı olarak arkeolojik kanıtlar uyarınca at ve atgiller tarihte Dünya üzerinde bir tek Avustralya ve Antarktika kıtalarında yayılmamıştır.¹²

Günümüz Türkiye Türkçesi'ndeki “at (yılık, hayvan)” sözcüğünün terim olarak Zooloji bilimindeki karşılığı ise “Equus”dur. Ayrıca atın atalarını da kapsayan genel at ailesine “Equidae” denmektedir. Bugün “Equus” vahşi doğada dört alt tür tarafından temsil edilmektedir. Bunlar; zebra, Asya eşeği, Afrika eşeği ve günümüz atıdır. Bu vahşi türlerin hepsinin kısa dik yeleleri ve postları boyunca koyu sırt hatları vardır.¹³

Equus ve Equidae ifadeleri Hint-Avrupa kökenli birer Latince sözcük olması sebebiyle kısaca diğer Hint-Avrupa dillerinde de atın nasıl karşılık bulduğuna değinirsek, “ekwo” sözcüğünün bütün Hint-Avrupa dillerinde atın karşılığı olan ortak bir sözcük olduğunu görürüz. Ayrıca Hint-Avrupa dillerinde atın karşılığı olan sözcükler: Luvî dili hiyerogliflerinde “a-su-wa”; Mitanni dilinde “a-as-su-us-sa-an-ni” (yani at terbiyecisi); Sanskritçede “asva”; *Avesta*'da “aspa-”; Toharca A için “yuk” şeklinde, Toharca B için “yakwe”; şeklinde karşımıza çıkarken Miken dilinde bu sözcük “i-qo”; Yunancada “hippos”; Latince “equus”; Venet dilinde “eku-”; eski İngilizcede “eoh”; Galya dilinde “epo”; eski İrlandacada “ech”; olurken Litvanya dilinde “asva” (yani kısrak) anlamına gelen bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Ayrıca Hint-Avrupalılar arasında erken zamanlarda insan adlarına giren tek hayvan adının da at olduğunu belirtmek gerekir. Bu duruma örnek olarak Hint dilinde “asva-cakra”, eski İran dilinde “vist-aspa”, Yunancada “hipp-arkhos” ve “phil-ippos”, Galya dilinde “epo-

¹² Pita Kelekna, **The Horse In Human History**, New York, 2013, s. 12.

¹³ a. yazar, a.g.e., ss.13-14.

¹⁴ J. P. Mallory, **Hint-Avrupalıların İzinde**, (çev. Müfit Günay), Ankara, 2002, s. 138.

pennus” ve eski İngilizcede “eo-maer” örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca sözcük Hint dininin kutsal ikizleri olan Asvinler ve Gallerin “Epona Tanrıçası” gibi ilâhlara da uzanmaktadır.¹⁵

Dile ait bilgilerin ardından günümüzdeki at soylarının gruplandırılmasına kısaca değinecek olursak, biyolojik bir temele dayanmadan atların huyları ifade edilmek için kullanılan “soğukkanlı, sıcakkanlı ve ılıkkanlı” gibi gruplandırmalarda, çekim ve koşum atları soğukkanlı atlar, binek atlarıysa sıcakkanlı atlar olarak kabul görmektedir.¹⁶ Bu gruplandırma doğrultusunda atlar kullanım amaçlarına göre de; “çekim atları, koşum atları ve binek atları” şeklinde üçe ayrılmaktadır. Her ne kadar yürüyüşleri hızlı binek atları sıcakkanlı, yük çekmede ve tarım işlerinde kullanılan atlar soğukkanlı olarak kabul görse de aralarında gövde sıcaklığı açısından hiçbir fark yoktur. Sıcakkanlı atlara “Batı atları”, soğukkanlı atlara da “Doğu atları” denmesinin temel sebebi biyolojik ya da fizyolojik sebeplerden değil atların yetiştirilme kültürlerine ve kullanım amaçlarına göre tanımlanmasından kaynaklanmaktadır.¹⁷ Charles Darwin:

“...bütün ırkların bir anda, onları bugün gördüğümüz kusursuzlukta ve yararlılıkta üretilmiş olduğunu varsayamayız; kaldı ki, geçmişini bildiğimiz pek çok olguda böyle bir varsayımla çelişecektir. İnsanın biriktirerek seçme yeteneği burada anahtar işlevi görür: doğa, ardışık çeşitlilikler sunar ve insan da onları kendine yarar sağlayan belli yönlerde bir araya getirir. Bu anlamda insanın, kendi işine yarayan ırklar yarattığını söyleyebiliriz...”

demektedir¹⁸ ve at soylarının kökeniyle ilgili olarak da devamında:

“... atlara gelince, burada yer ayıramayacağım nedenlerden ötürü ve birçok uzmanın da aksine, tüm ırkların tek bir yabancı soydan köken aldığına şüpheyle de olsa inanma eğilimindeyim...”

ifadeleriyle¹⁹ günümüzdeki at soylarının kökeninin tek bir at cinsine dayandığını ifade etmektedir. Konuyu biraz daha detaylandırmak gerekirse

¹⁵ a. yazar, a.g.e., s. 139.

¹⁶ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 25.

¹⁷ a. yazarlar, a.g.e., s. 48.

¹⁸ Charles Darwin, **Türlerin Kökeni**, (çev. Bahar Kılıç), İstanbul, 2017, s. 50.

¹⁹ a.yazar, a.g.e., s. 39.

eğer, günümüz atı geniş ölçüde Asya'dan Avrupa'ya yayılmıştır, evcil at ve bölgesel farklı soyları da, Türk coğrafyasından “Prjevalski Atı”ndan, doğu Avrupa ve Ukrayna bozkırlarından “Tarpan Atı”ndan ve de kuzey Avrupa'nın “orman atı”ndan köken almıştır. Bu doğrultuda sıcakkanlı atların soyu Prjevalski ve Tarpan'a dayanırken, soğukkanlı atların soyu da orman atına dayanmaktadır.²⁰

Selâhattin Batu'ya göre de çoğunlukla kabul edildiği üzere bugünkü at soylarının bir kısmına Prjevalski atı köken teşkil etmektedir. (Ek-2) Ayrıca bugünkü soğukkanlı Batı atlarının kökeni de Prjevalski atına yakın olan vahşi ve küçük cüsseli örneklerdir. Ancak, doğu Avrupa'da (Polonya ve Balkan coğrafyası) mevcut olan çeşitli at soylarının da kökeninin Tarpan atına dayandığı düşünülmüştür. (Ek-3) Zira, S. Batu, Tunç Devri'nde Orta Avrupa'da Tarpan tipindeki at soylarının her tarafa yayıldığından dolayı Arap atının, Asya'nın güneyinde ve Afrika'da, Arap atına yakın olan at soylarının da Tarpan atından soy aldığı belirtilmektedir.²¹

1924 yılında Stegman bugünkü atlarımızı var eden beş atasal vahşi soy belirlemiştir, bunlar: 1-“Equus Europaeus” = kuzey Avrupa dağ atı; 2-“Equus Robustus” = Avrupa orman atı; 3-“Equus Gmelini” = Tarpan atı; 4-“Equus Orientalis” = İran dağ atı; 5-“Equus Przewalskii” = Mogol bozkır atı.

D. M. Goodall ise, bu beş vahşi at soyuna ek olarak bir altıncısının eklenmesinin daha doğru olacağını önermiş ve bu ata “Equus Stenonius” diyerek bu altıncısını, = İspanyol/İberya atı olarak tanımlamıştır.²²

²⁰ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.

²¹ Selâhattin Batu, **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Ankara, 1938, ss. 149-150.

²² Carolyn Willekes, **From The Steppe To The Stable: Horses and Horsemanship In The Ancient World**, University of Calgary (yayımlanmamış Doktora Tezi), Alberta, 2013, s. 57.

1.2. Atın Evrimsel Geçmişi

İnsanlık tarihi açısından bakıldığında “insanın yoldaşı” olarak nitelenen bir canlı olma özelliği taşıyan atın evrimsel geçmişini ortaya koyabilmek öncelikle onun yaşam alanını ve sonra da etkilediği kültürlerin coğrafyasını gösterebilmek adına son derece önemlidir. Bu noktada öncelikli olarak Charles Darwin’in *Türlerin Kökeni* adlı çalışmasına değinmek konunun daha kolay anlaşılması noktasında yardımcı olacaktır. Şöyle ki, “Malthus ilkesi”nin genişletilerek hayvan ve bitki âlemlerinin tamamına uygulanması konusunda:

“...her canlı türünden, sağ kalabileceğinden fazla birey dünyaya geldiğine göre ve bunun sonucunda da sık tekrarlanan bir varoluş mücadelesi yaşandığına göre, karmaşık ve kimi zaman değişken yaşam koşullarının etkisiyle, kendisine hafif de olsa kazanç sağlayacak yönde değişen her birey, sağ kalmak adına daha şanslı olacak ve böylece doğal olarak seçilecektir. Seçilen her varyete²³, güçlü kalıtım ilkesine bağlı olarak, kendi yeni ve değiştirilmiş formunu çoğaltma ve yaygınlaştırma eğiliminde olacaktır. ...”²⁴

diyen C. Darwin’in vurguladığı “karmaşık ve kimi zaman değişken yaşam koşulları” altında “kendisine hafif de olsa kazanç sağlayacak yönde değişen her birey, sağ kalmak adına daha şanslı olacak”tır sözleriyle belirttiği durum atın evrimsel basamaklarında meydana gelen değişim ve gelişmelerle yakından ilgilidir. Bu düzlemde yine C. Darwin:

“...kendi adıma hiç çekinmeden, binlerce ve binlerce nesil geriye bakıyor ve zebra gibi çizgili olmasına karşın, başka yönlerden çok farklı yapılanmış olabilecek bir hayvan görüyorum ve bu hayvanın da bir veya birden çok yabanî eşek, Asya yabanî eşeği, kuagga ve zebra soyundan türemiş olsun veya olmasın, evcil atlarımızın ortak atası olduğuna inanıyorum....”²⁵

ifadesiyle atların ve zebraların ortak bir ataya sahip olduğu düşüncesini dile getirmiştir. Ayrıca, atın evrimsel tarihi içerisinde bir diğer önemli nokta da

²³ Varyete (variété), tür ve alt türden daha düşük bir takson basamağıdır.

²⁴ Darwin, a.g.e., s. 26.

²⁵ a. eser, s. 171.

doğanın evrimle ulaşmak istediği hedeftir. Bu doğrultuda C. Darwin'e tekrar kulak verdiğimizde:

“...insan yöntemsel ve bilinçsiz seçim yoluyla harika sonuçlar üretebileceğine ve gerçekten de ürettiğine göre, doğanın başaramayacağı ne olabilir? İnsan yalnızca gözle görünür karakterleri etkileyebilir: oysa doğa, canlıya yararı olmadığı sürece dış görünüşe zerre kadar aldırış etmez. Doğa her iç organa, bileşimsel farkların her nüansına, yaşamın tüm düzeneğine etki edebilir. İnsan yalnızca kendi çıkarı için seçerken; doğa yalnızca canlının yararını gözetererek seçer. Seçilen her karakter, doğa tarafından tam anlamıyla değerlendirilir ve söz konusu varlık, elverişli yaşam koşullarına yerleştirilir...”²⁶

cümleleriyle net bir şekilde doğanın bir canlı için isteyeceği değişikliğin öncelikle ona yarar sağlaması olduğunu belirtmektedir. C. Darwin'den yapılan bu alıntılar bugün “at” olarak adlandırdığımız canlının milyonlarca yıl içerisinde geçirdiği değişiklikleri daha kolay kavrayabilmek için önemlidir. Zira bu önemi açıkça ifade etmek gerekirse temel olarak canlının hayatta kalmaya yönelik yeni kazanımlar elde etmesidir, diyebiliriz.

Batı terminolojisinde çokça kullanıldığı üzere “Equus” bugünkü Türkçemizde “at (yılka, hayvan)” sözcüğünün, terim olarak, Zooloji bilimindeki karşılığıdır ve “Equid” atın evrimsel basamaktaki her bir atasına yani “atgile” verilen bir ifadedir. Bu düzlemde Equus'un Eosen çağından bugüne kadar olan fosil kayıtlardaki²⁷ akrabalarını kapsayan “Equidae”²⁸ Eosen çağı boyunca yaklaşık olarak elli altı milyon yıl ilâ otuz dört milyon yıl önce var olmuştur.²⁹ Bu zaman dilimi içerisinde, erken Eosen boyunca Equus'un ilk atası, “Perissodactyla”dan³⁰ farklılaşarak oluşan “Hyracotherium” ortaya çıkmıştır.³¹ 25-50 cm. yüksekliğindeki bu zayıf

²⁶ a. eser, s.99.

²⁷ Kelekna, a.g.e., s. 7.

²⁸ Atgiller.

²⁹ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.

³⁰ Tek toynaklılar.

³¹ Kelekna, a.g.e., s. 7.

otçul; etli yaprakları, yumuşak tohumları ve orman meyvelerini besin olarak kullanmıştır. (Ek-4)

At familyasının atası konumunda, tek toynaklı ve otçul memeli olarak tanımlanan Hyracotherium, yaygın şekliyle “Eohippus” ya da “Dawn Horse”³² olarak da adlandırılır.³³ Hyracotherium tabiri, 1839’da İngiltere’nin Kent yöresinde rastlanan ilk buluntulardan bir fosili, küçük yapılı, toynak parmaklı kemirici memelilerden Hyracoidea takımından “Hyrax”a benzeten Richard Owen tarafından isim olarak verilmiştir.³⁴ (Ek-5)

Günümüzden altmış beş milyon yıl evvel başlayıp elli beş milyon yıl evvel süren Paleosen çağının sonlarından Eosen çağının başına kadar geçen sürede Hyracotherium nüfusu artan kara memelilerinden biri olmuştur ve Kuzey Amerika kıtasında Rocky Dağı bölgesi, Avrupa kıtasında Londra ve Paris havzalarında yaşam sürmüştür.³⁵

Kuzey Amerika, Wyoming’de, 1867’de bulunan fosillerin Equus’un atalarına ait olduğu anlaşıldıktan sonra, 1931’de de yine Wyoming’te bulunan eksiksiz hayvan iskeletine “Eohippus”adı verilmiştir.³⁶ Eohippus’un fosil kayıtları hem Eski Dünya’da hem de Yeni Dünya’da olmasına rağmen evrimi genellikle Kuzey Amerika’da gerçekleşmiştir. Eosen çağının geri kalan kısmı boyunca da evrim ilk olarak diş yapısındaki değişikliklerle meydana gelmiştir.³⁷

Ayrıca Hyracotherium’dan yaklaşık iki milyon yıl sonra ortaya çıkıp, coğrafi dağılımı sınırlı olan, fosillerine Wyoming ve Oregon’da rastlanılan,

³² “Şafak Atı”

³³ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.

³⁴ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 12.

³⁵ Sandra L. Olsen, “Early Horse Domestication: Weighing The Evidence”, **Horses And Humans: The Evolution Of Human-Equine Relationships**, (ed. Sandra L. Olsen-Susan Grant-Alice M. Choyke-Laszlo Bartosiewicz), Oxford, 2006, s. 11.

³⁶ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 13.

³⁷ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.

elli iki ilâ kırk beş milyon yıl evvel yaşadığı düşünölen “Orohippus” da,³⁸ orta Eosen çağından bir türdür ve birlikte var olduğu geç Eosen’den bir tür olan Eohippus’a bacak yapıları ve boyutu bakımından benzemektedir. Fakat ağız ve yanak dişlerinin yapısı bakımından durum biraz değişiktir; dört premolar³⁹ ve üç molar⁴⁰ dişler ağızın üst-alt her iki yarısında da bulunduğundan, Eohippus’un premolar ve molar dişleri görece farklıdır ve molarları daha geniştir. Orohippus’da ise dört premolar dişler de molar dişlere benzemektedir.⁴¹

Elli milyon yıl evvel kuzey Atlantik Okyanusu’nun bugüne nazaran daha dar olmasından dolayı alt tropikal iklimler günümüz kutup noktasına kadar ulaştığı sebebiyle Kuzey Atlantik paleo-coğrafyası ve paleo-klimatolojisi sadece “de Geer Rotası”⁴² boyunca “doğal iletişim”e olanak tanımıştır. Bu durum batı Avrupa ve kuzey Amerika’daki memeli kara hayvanları faunası arasında yakın cinsler ve benzerlikler tarafından da doğrulanmaktadır. Ancak Eosen çağının ortalarından itibaren bu süreklilik bozulmaya başlamıştır ve Kuzey Amerika diğer kuzey kara parçalarından ayrılmıştır. Bu jeolojik yapılanma Avrupa’daki Paleotheriidae⁴³ ailesinin Equidae’den ayrılmasına yol açmıştır. Sonuç olarak Equidae sadece kuzey Amerika’da yaşamına devam etmiştir ve kuzey Amerika bu türün evrimini böylelikle üzerine almıştır.⁴⁴

Evrimsel olarak Equus’un yaratılış rotasındaki başlıca eğilimleri; bedenindeki büyüme, toynak sayılarındaki azalış,

³⁸ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 12.

³⁹ Küçük azı dişleri.

⁴⁰ Azı dişi.

⁴¹ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.

⁴² Kuzey kutbu boyunca Avrupa ve Kuzey Amerika’yı birbirine bağlayan bugün artık var olmayan yol.

⁴³ Otçul tek toynaklı memelilerin soyu tükenmiş bir ailesidir.

⁴⁴ Olsen, a.g.m., s. 12.

“footpad”larının ⁴⁵ kayboluşu, bacaklarının uzaması, alt bacaklarındaki kemiklerin serbestçe kaynaşması, ağzının uzaması, beyninin ebadları ve kıvrımlarının artması, yüksek taçlı dişlerinin otlamaya uygun hâle gelmesi olarak sıralanabilir.

Altmış milyon yıl içerisinde birçok evrimsel değişiklikle, bugünkü hâlimden çok daha küçük bir canlıyken, bildiğimiz anlamda (yani ata benzeyen) güçlü bir canlıya dönüşen Hyracotherium türünün dört ayağının topuğu zemin üzerinde yükselerek ve vücut ağırlığının ayak parmakları üzerinde taşınmasıyla; ayak parmağı ve incik kemiklerinin hafif uzaması sonucu diz ile zemin arasındaki mesafe artmıştır ve bu değişim de “koşma” hareketine olanak tanımıştır.⁴⁶

Perissodactyla alt türündeki değişime baktığımızdaysa hayvanın ayak bileği eklemindeki astragalus ⁴⁷ kemiğinde bir değişim gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu da kaval kemiği ile eklem noktasında yükselen paralel iki çıkıntıyı var etmiştir. Bu tür birleşimle hayvanın öne ve kalça bölgesine eğilmesi kolaylaşmış gibi görünmektedir, ancak yana doğru savrulma ve muhtemel kaymanın en aza indirildiği de düşünülmektedir. Bu fizikî yapı yüksek hızda uzun mesafeler katedebilmek için erken bir evrimsel uyarlanma durumu olarak da görülebilir.⁴⁸

Eohippus’un günümüze oranla daha az karmaşık ve küçük bir beyne sahip kafatasının şekli ve boyutu, daha küçük ve pek esnek olmayan ağzının yanı sıra dişlerinin de büyük oranda farklı olmasından, beslenmesi de daha çok yaprak yiyebilecek şekilde uyarlanarak evrimleşmiştir.⁴⁹ Yaklaşık bir köpek büyüklüğünde olan Eohippus ön ayağında dört, arka ayağında ise üç ayak parmağına sahipti ve bunların dışında ayağında iki tane körelmiş başka

⁴⁵ Hayvanların ayaklarının (patilerinin) yere basan/temas eden, dışı dayanıklı deri ama içi yumuşak et/kas dokulu taban kısmı.

⁴⁶ Kelekna, a.g.e., s. 7.

⁴⁷ Hayvanın ayaklarının topuk kısmı.

⁴⁸ Kelekna, a.g.e., s. 8 vd.

⁴⁹ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.

parmak (oluşumu) da bulunuyordu. Bunlar, birinci ve beşinci parmaklardır; bu sebeple de Equus'unbeş parmaklı bir atadan evrildiğine dair görüşler ortaya atılmıştır; ayrıca ağızda da kırk dört tane dişi vardır.⁵⁰ (Ek-6)

Elli sekiz milyon yıl önce Hyracotherium tüm gezegeni sarmıştır ve Oligosen dönemi boyunca sadece Avrasya'da nesli tükenmiştir.⁵¹ Çünkü Hyracotherium'un torunları her kıtada farklı bir evrimsel süreç takip ettiğinden Avrasya'da görece daha kısa ömürlü olan Paleother gelişmiştir.⁵²

Equid, kuzey Amerika'da evrimleşmeden önce küresel ölçekte ilk atadan uzaklaşarak farklılaşmayı yani "türleşme"yi⁵³ ve Eski Dünya'da atasal gruptan kopan küçük bir grup zamanla büyük ve merkezi bir hâle gelerek atalarının yaşam alanlarını ele geçirmeyi tekrar tekrar deneyimlemiştir. Bu doğrultuda farklı bir evrimsel rota takip eden Equidae Kuzey Amerika'da hayatta kalmıştır. Oligosen boyunca da "Mesohippus" ve "Miohippus" formları altında bir seri değişimler meydana gelerek 60 cm. uzunluğa ulaşmıştır. Bu dönemde meydana gelen evrimle, gövde büyümüş ve bacaklar uzamıştır. Nitekim, incik kemiği orta ayak parmağın tarak kemiğiyle, öncesinde de ayak bileğiyle bağlantılıyken, evrimsel değişim sonucunda bel ile dış ayak kemiğinin bağlantılı olması dolayısıyla daha geniş ve daha gergin bir eklem meydana gelmiştir. Bu iki Equid alt türü her bacağındada üç ayak parmağına sahiptir ve orta ayak parmağı yandakilerden

⁵⁰ Nurdan İnan, **Tarihsel Jeoloji**, Ankara, 2013, s. 126.

⁵¹ Kelekna, a.g.e., s. 7.

⁵² Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 12.

⁵³Türleşmeyi Stephen JayGould şu şekilde ifade ediyor:

"... evrim genellikle, büyük ve kalıtsal grupların yavaş ve kararlı dönüşümüyle değil, "türleşmeler" yoluyla (bir soyun atasal gruptan ayrılmasıyla) ilerler. Türleşme olaylarının yinelenmesi dallara ayrılan bir yapı oluşturur. Evrimsel zincirler bir merdivenin basamakları değil, bir çalının dibinden dal, dal ayrılarak şuan en tepesinde yaşayan soya kadar gelen labirent benzeri dolambaçlı yolların, bizim tarafımızdan geriye dönük olarak yeniden kurulmasıdır. Ernst Mayr tarafından yaygınlaştırılan alopatrik kuramda yeni türler, atalarının yaşam alanının kıyısında, atasal gruplarından ayrılmış çok küçük topluluklarda doğar. Bu küçük yalıtılmış gruplarda türleşme, evrimsel standartlara göre çok hızlıdır – yüzlerce ya da binlerce yıl (jeolojik olarak ancak bir mikro saniyedir); ..."

bkz. Stephen Jay Gould, **Darwin ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler**, (çev. Ceyhan Temürcü), Ankara, 2002, ss. 50-51.

daha geniştir. Böylelikle yan ayak parmaklarının tutunmasıyla muhtemel çamurlu yüzeylerde daha güçlü çekişlerle beraber hızlı dönüşlerde engel olabilecek çalılardan ve yapraklardan kaçınarak yanal denge durumu sağlayabilme özelliği elde etmiştir.⁵⁴ (Ek-7)

Erken Equidae'nin diş yapısındaki ana eğilim genişlemeyi ve premolarların molar biçimine gelmesini sağlamaktan ibarettir. Bu eğilim dördüncü premolardan üçüncü ve en sonunda hem üst hem de alt çenedeki ikinci yanak dişlerine kadar ilerleyerek devam etmiştir. Bu molarizasyon eğilimi Orohippus ve Epihippus gibi erken at türlerini kolayca tanımlamayı sağlarken Eosen'in sonlarında Mesohippus'un çenesindeki altı tane olan molar yapıları dişlerinin tamamı Equus'taki gibidir.⁵⁵

Oligosen çağının erken ve orta evrelerinde kuzey Amerika'da fosilleri bulunan Mesohippus türünün, Eosen'deki atalarına nisbetle günümüzdeki biçime daha yakın, gövdesi daha geniş, bacakları daha ince ve daha uzun ve beyni de daha büyüktür. Geç Oligosen'de Mesohippus biraz daha geniş biçimli olarak Miohippus'a evrilmiştir.

Miohippus'un torunları da yaklaşık olarak günümüzden yirmi üç milyon ilâ yaklaşık beş buçuk milyon yıl aralığındaki süreç olan geç Miyosen periyodu boyunca çeşitli evrimsel dallara ayrılmışlardır. Bu dallardan biri olan "Anchithere"ler çeşitli üç toynaklı, yaprak yiyen birkaç türü içermektedir ve bu türlerden bazıları Kuzey Amerika'dan Bering kara geçidi vasıtasıyla Avrasya'ya yani Kuzey Asya'ya geçmişlerdir ve Oligosen çağındaki atalarına benzemekle beraber onlardan daha cüsseli bir görünüme sahip oldukları düşünülmektedir.⁵⁶ "Anchitherium" bedenindeki büyümeyle beraber Avrasya'daki yaşamını sürdürürken bu grubun Çin coğrafyasındaki son temsilcisi olarak "Sinohippus" alt türü görülebilir.⁵⁷

⁵⁴ Kelekna, a.g.e., s. 9.

⁵⁵ Olsen, a.g.m., s. 11.

⁵⁶ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m. ; Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 12.

⁵⁷ Olsen, a.g.m., s. 12.

Miyosen süresince artan küresel kuraklık ormanların azalmasına neden olarak otlakların yayılmasının önünü açmış ve bu durum sonucunda Equidlerin birçoğu yok olmuştur. Ayrıca yaprak yiyen otçulların birçoğu da zarar görmüştür. Jeolojik kanıtlar bu çağda kuraklığın ve açık alanın arttığına işaret ederken Equid vücut olarak on karış, yani yaklaşık 101,60 cm. büyümüştür. Bu büyümeyi yaşam ömrü ve genişleyen yaşam alanı da takip etmiştir ve Equid'in yılın farklı mevsimleri boyunca devam eden düzensiz besin arayışları da bu değişimden payına düşeni almıştır.⁵⁸

Bir başka alt tür olan "Parahippus" ise daha uzun bir yüze sahiptir ve ormanda yaşayanlarla çayır Equusları arasındaki evrim halkasını temsil etmektedir, yani Parahippus ile torunları radikal bir ayrımı işaret etmektedirler. Çünkü onların diş yapısı ot yemeye uyarlanmıştır ve bu zaman diliminde kuzey Amerika'da çok geniş otlaklar bulunmaktadır. Bu koşullar altında söz konusu otlaklar Parahippus'a çok geniş bir besin desteği sağlamaktadır. Bu otlaklardaki otlar, etli yapraklara göre daha kalın besinlerdir ve farklı bir diş yapısını gerektirmektedirler. Yanak dişleri de bu yüzden gelişerek büyümüştür ve güçlü çıkıntılar olarak belirmiştir; sonrasında ise uzun yaprakları öğütmek için gerekli olan yanal alt çene hareketleri uyarlanmıştır ve birçoğunda, genç hayvanlarda, son derece uzun olan her bir diş, diş eti altına gömülü vaziyette bulunmaktadır. Oluşan bu yüksek taçlı diş yapısı bir hayvana normal ömrü boyunca yeterli bir öğütme yüzeyi sağlarken; öğütme işlemi esnasında da diş eti altında kalan bazı taçların yüzeyi yıpranmaya maruz kalmıştır.⁵⁹

Miyosen çağının bu açık arazilerindeki mevcut otlaklar yeni zengin bir besin kaynağı olarak belirildiğinde karışık olarak beslenen Parahippus, yaprak yiyerek ve otlayarak beslenen Equid türleri arasındaki bir geçiş olmuştur. Ancak otlamak Parahippus için bir sorun olmuştur çünkü bu otlar hücre duvarlarında yüksek direnç sağlayan "lignin" ve "silis" içermektedir.

⁵⁸ Kelekna, a.g.e., s. 8.

⁵⁹ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 13.

Otlamaya uyarlanan yeni Equid'in beslenebilmesi için sert "phytolith"leri yoğun bir şekilde çiğneyerek öğütmesi gerekmektedir. Bu yeni besin kaynağından faydalanmak için içeriğinde aşındırıcı taneler bulunan sert otlarla başa çıkmak bazı radikal dönüşümleri getirmiştir. Bu sebeple de "hyposodonty" dişleri⁶⁰, Parahippus ve Merychippus türlerinde peş peşe evrimleşerek "yüksek taçlı molarlar"ın üzerinde derin çıkıntılar oluşturarak gelişmiştir. Taç yüksekliğindeki bu büyüme ile diş etinden sadece tacın ucu çıkmıştır, ve oyukta ayrı olarak gömülü olan kısım gelecek kullanımı için ayrılmıştır. Hayvanın hayatı boyunca önemli ölçüde uzayan dişi uzun bir süreçte etkili bir yüzeysel öğütmeyi sağlamak için aşınmayla beraber dışa doğru bir hareket göstermiştir. Böylelikle Merychippus'da tüm dişler gelişerek, molarlar üst çeneye karşılık alt çenede de yanal öğütme için takdire şayan bir şekilde uyarlanma göstermişlerdir.⁶¹

Equidae'nin ayak ve bacak evrimleşmesine gelirse, hem Parahippus'ta hem de Merychippus'da arta kalan iki yan ayak parmakları devam ederken, tüm vücut ağırlığı üçüncü orta parmağın dış bükeyi tarafından desteklenmiştir. Ayrıca Merychippus'un ön ayak kemiğinin alt kısmı sıkıca ön kol kemiği ile kaynaşarak zorlu yüzeylerde hızlı koşu kabiliyeti için daha sağlam bir biçimde uyarlanmıştır. Daha hızlı koşmak için ihtiyaç duyulacak gelişmeler doğrultusunda güçlü bağ dokularının uzandığı orta "metapodial"den⁶² ayak parmağı kemiklerinin arkasının uzaması ayak için destek ve sıçrama kabiliyeti sağlamıştır. Koşmaya uyarlanan uzuvların gelişmesi Equid'in "lokomotor" sisteminde dayanma kapasitesinin artmasına öncülük ederken, Equid doğal ortamında avlanmak için ortalıkta çokça görülebilir ve çok daha savunmasız kaldığından, hızı da kendisine sadece besin bulmak için değil, güçlü yırtıcılardan kaçmak için adeta bir ödül olmuştur. Bu önemli uyarlanmanın meydana geldiği zaman

⁶⁰ Uzun dişler.

⁶¹ Kelekna, a.g.e., s. 8 vd.

⁶² El ve bacaklardaki uzun kemikler.

diliminde çok fazla otlak olduğundan Equid'in evrimi için yeni uygun bir çevre de artık elde edilmiştir.⁶³

Büyük kapsamlı bir değişiklik olarak tanımlanan geç Miyosen'deki yeni uyarlanmada "Tridactyl",⁶⁴ otlayan türler sonrasında, günümüzden beş milyon ile iki milyon yıl evvel süren, Pliyosen çağı içinde peş peşe gelişmiştir. Eski Dünya'dan gitgide ve etkileyici bir biçimde göç edip dış bakımından da çokça gelişen üç ayak parmağına sahip "Hipparion" artık Merychippus'un yerini almıştır. (Ek-8)

"Hipparion", "Neohipparion" ve "Nannipus" türleri atalarından gelen üç ayak parmağını muhafaza ederken; Kuzey Amerika'nın doğusunda "Pliohippus" iki yan ayak parmaklarını kaybederek ve ayağın üst kısmında, derinin altında kalan, çıkıntılarla her ayakta bir tane olacak şekilde bir parmağa sahip olmuştur. Bacak yüzeyindeki deride bulunan "chestnuts" ve "ergots" isimli dik çıkıntılar, atalarının ayaklarından kalan izlerdir. Miyosen'in sonuna doğru "Monodactyl"⁶⁵ Utah'ın kurak dağ arası havzalarında evirilerek Equus soyunun en eski üyesi olmuştur. Bu zaman aralığında, Buzul Çağı arasına geçişte, önemli bir iklim değişikliği meydana gelmiştir ve bolca bulunan Savan türünün yerini çeşitliliği gayet sınırlı olan otlaklar almıştır ve bu sebeplede birçok Savan türü yok olmuştur. Kuzey Amerika'da daha uygun ve eski nemli yaşam alanlarında Tridactyl geç Pliyosen'de yok olmuştur ve orta Pliyosen'e⁶⁶ kadar Eski Dünya'da "Hipparionines" familyası kalmıştır. Monodactyl çok kurak iklimlerde, gezegenin geniş kurak ve ılık bölgelerinde yayılmıştır fakat nemli bölgelerdeki eski Tridactyl yaşam alanlarına ve özellikle de tropikal kuşağa asla uyum sağlayamamıştır.⁶⁷

⁶³ bkz. not 34.

⁶⁴ Üç ayak (veya el/pati) parmağına sahip olan türler.

⁶⁵ Tek toynaklı.

⁶⁶ Buzul çağı.

⁶⁷ Podhajsky-E. G. Cothran, a.g.m.; Kelekna, a.g.e., s. 10.

Yedi milyon yıl evvel bir Monodactyl olan “Dinohippus”, dört buçuk milyon yıl evvel Equus ortaya çıkana dek, kuzey Amerika kıtasına hâkim olmuştur. Orta Pleistosen boyunca da Equus güney Amerika’da yayılırken bir Monodactyl olan “Hippidion” ve “Onohippidium” ile beraber yaşamıştır. Bundan başka Equus’un evriminde kısa bir dal oluşturan “Macrauchenia” fosillerine de Güney Amerika’da bolca rastlanırken, uzun boynuyla kıtanın günümüzdeki sembol hayvanı lamaları andıran bu türün ilk örneklerinin tespiti geç Miyosen’de gerçekleşmiş, fakat geç Pleistosen’de bu türün ortadan kaybolduğu anlaşılmıştır. Ayrıca on iki ilâ altı milyon yıl evvel yaşayan “Pliohippus”, “Hippidion” ve “Onohippidium”la birlikte “Dinohippus”un atası ve Equus’un dedesi olarak kabul edilmiştir⁶⁸ ve bir süre sonra “Hipparion” ve “Equus” olarak iki ayrı evrimsel yol takip etmiştir; ancak bu yollardan biri olan Hipparion kısa bir süre sonra yok olmuştur. Equus ise bugün söz konusu olan atgiller familyası canlılarının temel cinsini oluşturmuştur.⁶⁹ Equus’un içine aldığı diğer cinsler arasında sayılabilecek olanlar ise, dokuz yüz bin yıl evvel Eski Dünya’da yayılan eşekler ve muhtemelen kuzey Amerika’da bir buçuk milyon yıl evvel meydana gelen günümüz vahşi atları ve evcilleştirilmiş atın atalarıyla beraber zebралardır.⁷⁰

Buzul Çağı sonunda Equus, gövde bakımından 121,92 cm. ilâ 132,08 cm. (12 ilâ 13 karış) arası yüksekliğe kavuştuğundan; Equus’un uzun boynu ve özellikle uzun başı alçak çimlenmeler üzerinde beslenirken gözlerinin yukarıda kalmasına ve dikkatli olmasına olanak tanımıştır ve böylelikle her daim yaklaşan yırtıcılara karşı dikkatli ve ani kaçışlar için hazır bulunmasına imkân vermiştir. Uzayan ağızda ilk molar dişler yok olarak doğal ihtiyaçlarıyla evrimleştiğinde, gelecekte buraya yerleştirilecek olan “gem” için

⁶⁸ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 13.

⁶⁹ İnan, a.g.e., s. 127.

⁷⁰ bkz. not 39.

ön ve yanak dişleri arasındaki “diastema”⁷¹ daha da genişlemiş görünmektedir. En önemli yeri olan bacaklarında hareket bakımından bacak uzunluğu artmıştır, uzun “metakarp”lar⁷² ve “metatars”lar⁷³ zemin yüzeyinden yüksekçe bir noktada belirerek, hayvan toynakları üzerinde yürür duruma geçmiştir; böylelikle zorlu koşullarda, narin ama son derece güçlü olan bacakları, artık hayvanın tüm ağırlığını taşıyabilir hâle gelmiştir.

“Sıçrama mekanizması”nı sağlayan ise oldukça karmaşık ayak bağ dokularından oluşan “toynak önü”dür; koşarken herhangi bir ayağının ön toynağının ortası yere bastığında darbeyi güçlüce esnetmektedir, devamında esnek bağ dokuları uzayarak potansiyel enerji yaratmaktadır. Böylelikle bu sıçrama Equid’in artan kilosuna rağmen hıza ve etkili harekete olanak tanımaktadır. Morfolojik değişiklikler açısından bu sıçrama hareketinin bir sonucu olarak, kuvvetli bacak kemiklerinin gelişen daha kalınca “trabekül”⁷⁴ tabakası, üst bacak kemiklerine ve daha güçlü yürümek için ve yanal bacak hareketindeki kısıtlanmanın artmasına uyarlanmıştır. Böylelikle hız mekanizması biraz daha fazla ağırlığı çekebilir hâle gelmiştir.⁷⁵

Equus, evrimi dahilinde bir hayvan bedeni için teoride mümkün olan mekanik hız kadar sürat elde etmiştir; koşarken onun güçlü bacakları modern zamanlarda 500 kg. ağırlığı geçen vücut ağırlığını taşıdığından iskeleti üzerinde büyük bir baskı bulunmaktadır. Günümüzde yarış atları tüm memeliler için üst sınır (?) olan saatte 65 km. hıza ulaşabilmektedir ve saniyede iki adımdan fazla atabilmektedirler. Ancak kısa mesafelerde durum farklılaştığından kedigillerden çitalar Equus’un hızını aşabiliyorlar fakat uzun mesafelerde bunlar Equus’un hız, kuvvet ve dayanma gücüne ulaşamamaktadırlar.

⁷¹ Dişler arasındaki boşluk.

⁷² Eldeki (patideki) beş kemikler.

⁷³ Ayaktaki (patideki) beş kemikler.

⁷⁴ Süngerimsi kemik oluşturan kalkerli doku plakası tarafından meydana gelen bir dizi veya grup bölümünün her biri.

⁷⁵ Kelekna, a.g.e., ss. 11-12.

Kısaca Equus'un evrimsel tarihini Amerikalı paleontolog G. G. Simpson'a dayandırarak özetleyecek olursak, "Hyracotherium"dan "Equus"a kadarki altmış milyon yıllık zaman diliminde ortalama yedi buçuk milyon yıl süren "sekiz cins", her biri ortalama iki milyon yıl süren "otuz tür" ve cinsel olgunluk dönemi ortalama dört yaş alındığında "on beş milyon kuşak" olarak özetlemek mümkündür.⁷⁶

Avustralya ve Antarktika dışında tüm kıtalarda fosilleri bulunan Equus ironik bir şekilde Dünya genelinde nüfusunu arttırarak başarılı bir şekilde son Buzul Çağı'nda da hayatta kalmıştır. Ancak, altmış milyon yıllık evrimin ikinci odağı olarak dokuz bin yıl evvel güney ve kuzey Amerika'da nesli tükenmiş olmasının sebebi kesin olarak belli değildir. Bu yok oluş üzerine elimizdeki bilgilerden yola çıkarak bir değerlendirme yaptığımızda; yaklaşık olarak iki milyon beş yüz seksen sekiz bin ile on bir bin yedi yüzyıl evvel süren Pleistosen dönemi boyunca geniş sürülerin dolaştığı ve çayırların buzullardan nispeten etkilenmediği Kuzey Amerika'da "devegiller" ve "mastodonlar"⁷⁷ da nesli tükenmiştir. Bununla beraber benzer yiyeceklerle beslenen bizonlar yani "buffalo"lar Equus'un aksine yok olmadan hayatta kalmış olduklarından, bunları da kapsayan geniş ölçekteki çeşitli otçul hayvanlara etki eden muhtemel bir hastalık ihtimali olası değildir. Fakat Yeni Dünya'ya göç edip giren Asya ırklarından insanlardan (Kızılderililer/Yerliler?) dolayı oluşan insani tahribat ve aşırı ilkel avlanma bu durumda payı olan faktörler olarak gösterilebilir.⁷⁸ Ayrıca pek tutarlı görünmesede şöyle bir varsayım da öne sürüle gelmiştir: Bering kara geçidinin batmasıyla beraber Asya'dan göçler de engellenmiş olduğundan Equus, Yeni Dünya'ya bir daha ancak İspanyol ve Portekizli kâşiflerle beraber XVI^{nci} yüzyılda girebilmiştir.⁷⁹

⁷⁶ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., s. 14.

⁷⁷ Mamut benzeri bir nevi fil.

⁷⁸ Kelekna, a.g.e., s. 12 vd.

⁷⁹ Bu görüş genel anlamda kolonici (sömürgeci) tarih anlatımı dolayısıyla yerleşmiştir; "böyle gösterilmek istense de" Yeni Dünya'da, özellikle kuzey Amerika'nın yerli

Bununla beraber, bulunan fosil kayıtlarından anlaşıldığı üzere, at ırklarından Bering kara geçidiyle Amerika kıtasından gelip gelmediği belirlenemeyen iki grup içinde dört tip vardır. Grupların ilki, nemli, soğuk iklimde yaşayan bataklık ve ormanlık alanlarda yırtıcılardan saklanmaya çalışan “Pony”ler⁸⁰ iken ikincisi ise, dar anlamıyla bildiğimiz daha sıcak ve kuru iklimde yaşayan ve düşmanından kaçmaya çalışan, vahşî, asîl ama uysallaşmaya ve evcilleşmeğe müsait “Equus”lardır. Bu iki grupta yer alan dört tipi de şöyle sıralayabiliriz: ilki kuzey-batı Avrupa’da yaşayan “Exmoor Ponysi”nin örneğini oluşturduğu Ponydır, ikincisi kuzey Avrasya’da yaşayan örneğini “Highland Ponysi”nin oluşturduğu Ponydır, üçüncüsü ağırlıklı Türk coğrafyasında ve Avrasya’da yaşayan, yelesi ve kuyruğu az kıllı, başı uzun ve dar, kulakları ve boynu uzun dört tipin en cüsselisi olan tip ve son tip olan dördüncüsü ise Batı Asya ve Avrupa’da rastlanan, üçüncü tipin özelliklerini de taşıyan fakat daha küçük olan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya kadar gitmiş veya götürülmüş olduğu düşünülen “Hazar (Caspian)” tipidir.⁸¹

Sonuç olarak günümüz Equusları’nın ataları son Buzul Çağıyla beraber kuzey Amerika’dan kuzey Asya’ya geçerek çevresel koşullara

sâkinlerinin doğal hayatla bağlantılı yapıları bunun aksini gösterebilecek mahiyette bir şüphe uyandırmaktadır. Bu doğrultuda Prof. Dr. Ernest Lundelius, Texas’da El Paso yakınlarında bulunan Pratt Mağarası’nda bulunan M.Ö. 6020-5890 yılları arasına tarihlenen at kemiği örneğiyle Prof. Dr. Steven Jones’in Kolomb öncesinde Amerika’da atların varlığına dair olan iddiasını desteklemiştir. Nitekim bu tarihlenenin önemi yaygın anlayışa göre tüm Amerikan atlarının yok olduğu aralıkta olmasındandır. Bu husustaki diğer bir örnek de bir at tanımlama uzmanı olan Elaine Anderson tarafından Colorado’da Wolf Spider Mağarası’ndaki buluntuların milâdi olarak 1260-1400 aralığında tarihlendirilmesidir ki bu da açıkça Kolomb öncesinde atların kıtada bilhassa Kuzey Amerika’daki varlığına işaret eder. Ayrıca yine Wyoming’de milâdi 1426-1481 aralığına tarihlenen at buluntularına rastlanmıştır. Kanada’da da Dr. R. Alison dokuz yüz ilâ iki bin dokuz yüz yıl öncesine tarihlenen at buluntularından bahsetmektedir; Kanada Doğa Müzesi’ndeki bir at kemiği (I-8581sayı ile kayıtlıdır) “geçici olarak” iki bin dokuz yüz yıl öncesi bir zamana tarihlenmiştir. Dr. R. Alison, Sutherland yakınlarında Saskatchewan’da Riddell arkeolojik alanında izleri bulunan atların da bu tarihlerden sonra yaşadığını iddia etmiştir. Bir diğer buluntu da Ontario’da, Frontenac County ilçesi Hemlock Park Farm’da bulunmuştur ve yaklaşık dokuz yüz yıl öncesine tarihlenmiştir; bkz. Steven E. Jones, “Were There Horses In The Americas Before Columbus?”, *Ancient American*, XVI/95, 2012, ss. 2-3.

⁸⁰ “Midilli atı” da denilen küçük gövdeli atlar.

⁸¹ Emiroğlu-A. Yüksel, a.g.e., ss. 13-15.

uyarlanıp burada hayatta kalmıştır. Diğer yandan aşırı avlanma ve son derece fazla olan iklimsel değişikliklere rağmen Holosen Çağı'nda atlar Eski Dünya'da davarlığını sürdürmüştür. Hemen hemen doğudan-batıya tüm Avrasya platolarında, uygun enlem kuşakları arasında atlar çoğalmaya devam etmiştir ve bir bozkır hayvanı olarak özellikle Asya'da gelişmiştir.⁸² Bu bilgiler ışığında Asya kıtasını atın ikinci vatanı olarak kabul edebilir ve bu sebeple de atın ilk kez “evcilleştirilmesi”nin izlerini Asya bozkırlarında arayabiliriz.

⁸² Kelekna, a.g.e., s. 17.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ATIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

2.1. AT EVCİLLEŞTİRMESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Atın evcilleştirilmesi olgusunu aydınlatılabilmek için öncelikle insanın ve atın üzerine düşünmemiz gerektiği gibi “evcilleştirme” düzleminde biyolojiden ve coğrafyadan yararlanarak bir sorgulama içerisine girmemiz de gerekmektedir. Nitekim kendimizi ve dünyayı anlama gayretimiz, yani öğrenme güdümüz, bizi diğer canlılardan üstün kılmıştır. Bu sebeptendir ki kobay fareleri bizi değil, biz onları inceliyoruz. Binlerce yıldır süregelen bu öğrenme, araştırma ve sorgulama faaliyeti yaşadığımız çevrenin şartlarına teslim olmak yerine çevremizi kendi gereksinimlerimize göre tasarlamak olanağı sunmuştur.⁸³ Bu düzlemde Stephen Jay Gould’un ifade ettiği üzere biyolojik olarak:

“...Biz her şeyden önce öğrenen hayvanlarız. Özel olarak güçlü, çevik ya da iyi tasarlanmış değiliz; hızlı üremiyoruz. Avantajımız, olağanüstü bir deneyerek öğrenme kapasitesine sahip olan beynimizdir. Öğrenme sürecimizi güçlendirmek için, cinsel olgunluğu erteleyerek ve ergenliğe özgü bağımsızlık arzumuzu geciktirerek çocukluk sürecimizi uzattık. Çocuklarımız ebeveynlerine daha uzun bir süre boyunca bağlıdır; bu da hem öğrenme zamanının artmasını hem de aile bağlarının güçlenmesini sağlar. ...”⁸⁴

Son yapılan bilimsel araştırmalar da gösteriyor ki; alet tasarlama, planlama ve kullanma becerimizi, beynimizin sol tarafındaki özel bir “alet kullanma” ağının evrimsel gelişimine borçluyuz.⁸⁵ Beynimizdeki bu gelişme insanı doğayı olduğu gibi kabullenmesi yerine onu kendi istek ve arzularına

⁸³ Leonard Mlodinow, **Akıllı Homo Sapiens**, (çev. Mihriban Doğan), İstanbul, 2018, s. 21.

⁸⁴ Gould, a.g.e., s. 59.

⁸⁵ Mlodinow, a.g.e., s. 31.

göre tasarlaması noktasına götürmüştür. Böylelikle insan zaman içinde doğayı kendi gereksinimlerine göre yönetmek iddiasını taşıyan bir varlık haline gelmiştir. Örnek vermek gerekirse eğer, Japon takımadalarından biri olan Kojima adasında 1953 yılında hayvan bakıcıların Makak maymunlarını beslemek için attıkları patatesleri maymunlar yemeden önce üzerlerindeki kumu temizlemek için büyük bir uğraş verirken Imo adlı on sekiz aylık bir dişi, patatesini suya sokup temizlemesiyle onu gören bazı anneler de bu durumu benimseyerek Imo gibi yapmaya başlamıştır ve birkaç yıl içerisinde neredeyse bütün topluluğun edindikleri yiyeceklerini yıkama alışkanlığının, bir taklitten ibaret olduğundan, Makak maymunları bu durumu geliştirerek ileriye taşıyacak bir adım atamamışlardır. İnsan ise, Imo'dan ve grubundan, doğadaki diğer tüm canlılardan farklı olarak ekleme yapabilme yeteneği sayesinde mevcut bilgi birikiminin üzerine eklemeler yaparak yuvarlak nesnelere yuvarlandığını gözlemlemiştir ve bunun sonucunda tekerleği, at arabalarını ve su çarklarını bulmuştur.⁸⁶

İnsanın gözlem, deney ve tasarı yeteneği yeni buluşları ve doğayı kendi ihtiyaçlarına göre tasarlamasına olanak vermiştir. Söz konusu bu buluşlar da beraberinde tekniği doğurmuştur ve bu düzlemde Oswald Spengler:

“...Teknik yalnız aletle izah edilemez. Önemli olan hiçbir zaman eşyaların şekli, hatta nasıl yapıldığı değildir; fakat onlarla ne yapıldığı, onların kullanılış gayesidir... Kaldı ki hiçbir aletin kullanılmadığı sayısız teknik türleri vardır: Meselâ; üstünlüğünü ceylana kabul ettiren aslanın tekniği, (...) bir ressamın fırça darbesinin, biniciliğin veya hava ulaşımı tekniğinden de bahsedilebilir. Daima üzerinde ilgi ile durulması gerekli husus, tekniğin, belirli bir gayeye doğru sevk edilen bir ruh mevcudiyeti olmasıdır... Herhangi bir faaliyetin âleti olan her makina, hareketin oluşumuna hizmet eder, ama varlığını, bu faaliyeti ilgilendiren karara borçludur. Bütün ulaşım vasıtalarımız, sürmek, kürek çekmek, yüzdürmek, uçmak gibi hareket etmek fikrinden doğmuş ve bu fikirler sayesinde gelişmiştir. İşin başlangıcı, hiçbir zaman kağının veya kayığın tecessüm ettirilmesine dayanmamaktadır. ...”⁸⁷

⁸⁶ a. eser, s.57.

⁸⁷ Oswald Spengler, **İnsan ve Teknik**, (çev. Kâmil Turan), Ankara, 1972, ss. 30-31.

diyerek esas önemli olanın sonuç değil, bir amaç doğrultusunda zihinde beliren düşünce olduğuna dikkat çekmektedir. Bu açıklama bizim için büyük bir bilinmezliğe, “atın neden evcilleştirildiği?” sorusuna adeta bir atıf niteliği taşımaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla insan ilk başta doğa gözlemleri yoluyla kendisine doğrudan et, süt vb. gibi beslenme noktasında yarar sağlayacak canlıları ya da kendisine göre üstün yeteneklere sahip olan canlıları kendi yararı noktasında denetimine alıp ona hükmetmek istemiş olabilir. Bu arzunun da birçok hayvanın evcilleştirilmesi sürecini doğurması kaçınılmazdır.

Bu düzlemde “evcilleştirme” biyolojik bir ifadedir. Eve girebilen hayvanlardan veya bitkilerden ziyade canlının üremesini kontrol edip, istediğimiz belirli özelliklerini güçlendirip, istemediğimiz özellikleri en aza indirme veya yok etme teşebbüsünde bulunarak sonuç aldığımız canlılara “evcil” diyoruz.⁸⁸ Üremeyi kontrol ederek belirli özellikteki hayvanları elde etmeyi amaçlamak söz konusu hayvanları “evcil hayvan” olarak tanımlamamızı sağlar.

C. Darwin’in:

“...Elbette yiyecek miktarı, her türün sayıca ulaşabileceği üst sınırı belirler; ama çoğu durumda bir türün ortalama birey sayısını belirleyen yiyecek bulması değil, başka hayvanlara yem olmasıdır...”⁸⁹

⁸⁸ Bu konu hakkında C. Darwin’e göre:

“... Bir hayvanı evcilleştirmekten kolay bir iş yoktur, ama onun esaret altında serbestçe üremesini sağlamak dişiyle erkeğin bir araya geldiği olgularda bile oldukça zor bir iştir. Çok sıkı esaret altında bulunmadığı anayurdunda uzun zamandır yaşayıp da hiç üremeyecek olan ne çok hayvan vardır!... Fakat esaret altındaki hayvanların üremesini belirleyen yasaların ne kadar özel olduğunu göstermek adına, plantigradlar (düztabanlar) veya ayı familyası dışındaki etçil hayvanların, hatta tropikal ülkelerden getirilmiş olanların bile esaret altında serbestçe üreyebildiğini; oysa etçil kuşların, birkaç istisna dışında neredeyse hiç döllenmiş yumurta bırakmadığını da belirtmek isterim. ...”

bkz. Darwin, a.g.e., s. 30; 2013 yılına ait yapıtında P. Kelekna da:

“...Evcilleştirme, vahşi akrabalarından en iyi şekilde genetik olarak yalıtılmış evcil bir nüfusun seçici üretimini gerektirir. ...”

görüştüğündedir, bkz. Kelekna, a.g.e., s. 22.

⁸⁹ Darwin, a.g.e., s. 86.

sözleriyle ifade ettiği durum, yani “atın uzun boynu ve özellikle çimler üzerinde beslenirken gözlerinin yukarıda kalmasına olanak tanıyan uzun başı”, yırtıcıları görmek ve onlara karşı son derece dikkatli olmasının yanında yaklaşımları durumunda hızlı bir şekilde kaçmak adına evrimsel olarak elde ettiği bu özelliklerinin yetersiz kaldığı noktada “insanın devreye girdiğini” düşünebiliriz. Bu bağlamda atın insanlar tarafından evcilleştirilmesinin insanlara olduğu kadar “atın kendisine de yarar sağladığı” sonucuna ulaşabiliriz.

At yerine taygada benzer ihtiyaçları karşılayan rengelikleri üzerinden bir örnekle konuya yaklaşmak durumun anlaşılmasında çok daha iyi olacaktır. Günümüz Türk topluluklarından biri olan Dukhalar içinde belirli bir süre yaşayarak saha çalışması yapan Selcen Küçüküstel:

“...Kurtlar yerimizi öğrendiğinde bizim için göç zamanının geldiğini biliyor ve obamızın yerini değiştiriyorduk. Kurtlarla çobanlar arasındaki bu mücadele, elbette Dukhalar’a özel bir durum değil. Bu bölgede rengeliklerine saldırabilecek tek hayvan kurtlar ve Dukhalar gibi çobanlık yapan, koyun ya da sığır yetiştiren Moğollar da sürülerini kurt saldırısından korumak için sürekli mücadele etmek zorunda...”⁹⁰

diyerek bir anlamda evcilleştirilen rengeliği gibi, at gibi sürü hayvanlarının güvenliği için çobanlar tarafından sürekli gözetim altında tutularak korunması gerektiğini belirtmektedir. Bu durumda atın insanın ihtiyaçlarını karşılarken insanın da atın ihtiyaçlarından biri olan güvenli bir şekilde varlığını sürdürebilme ve üreyebilme noktasındaki ihtiyacını karşıladığını düşünebiliriz.

C. Darwin’in:

“...iklim etkisi, ilk bakışta varoluş mücadelesinden oldukça bağımsızmış gibi görünür; oysa yiyeceğin azalmasındaki en önemli etken olan iklim, benzer gıdalarla beslenen hem aynı hem de farklı türün bireyleri arasında görülen en şiddetli mücadeleye yol açar...”⁹¹

⁹⁰ Küçüküstel, a.g.e., s. 104.

⁹¹ Darwin, a.g.e., s. 87.

anlamındaki düşüncesi, atın evcilleştirilmesi noktasında güvenlikten sonra önemli olan konulardan bir tanesinin de “iklim” ve ona bağlı olarak yiyecek miktarı olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Yukarıda değindiğimiz üzere atın ikinci vatanı olan Asya kıtasından hareketle atın evcilleştirilmesinin gerçekleştiği bölgelere dair iddialara bir göz attığımızda son yıllarda yapılan çalışmaların daha çok atın evcilleştirildiği yer olarak Karadeniz’in kuzeyindeki bozkır bölgesi ve Kazakistan’ın kuzey bölgesi üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz.⁹²

Söz konusu olan bu iddiaları incelemeden evvel Asya kıtasının genel anlamda bizi ilgilendiren alanlarının iklimsel özelliklerine değinmek yerinde olacaktır. Zira genel anlamda Asya’ya özgü bir iklimden söz etmek doğru olmasa bile Asya’ya komşu kıtalara nispetle Asya kıtasında gayet belirli bir karasal iklim görüldüğünü ifade edebiliriz.⁹³ Bu noktadan hareketle tarihsel anlamda iklimsel bir inceleme yaparak son buzul çağıının günümüzden yaklaşık üç milyon yıl önce meydana geldiğini ve yaklaşık on bin yıl önce en düşük seviyeye indiği Dördüncü Zaman (Kuvaterner)’da buzulların gezegenimizde en geniş yayılıma ulaştığı zamanın günümüzdeki buzulların kapladığı alandan üç kat daha fazla bir alanı kapladığı sonucuna ulaşıyoruz. Bu bilgiler ışığında Asya’nın paleo-coğrafya evrimi düzleminde konuyu ele aldığımız vakit Avrasya kuzey-doğu ve güney-batı yönlü Tanrı dağları ve Altay dağları buzulları ile ikiye bölünmüştür.

⁹² Kıtaların varoluş sürecini düşündüğümüz vakit “Bering kara köprüsü”nün sular altında kaldığı zamandan itibaren “atın Amerika kıtasında yok olduğu iddiasını (?)” geçerli saydığımızda doğal olarak evcil atın yayılımını Avrasya’da aramamız gerektiği sonucuna varabiliriz. Nitekim kıta eksenleri hakkında Jared Diamond şöyle diyor:

“... Amerika kıtaları doğu-batı yönünde değil kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Doğü-batı yönünde en geniş noktası 5000km. Panama kıtaşağında en dar olduğu noktada yalnızca 65km iken, kuzey-güney yönünde 14400km. Bu demektir ki Amerika kıtalarının ana eksen kuzey-güney eksenidir. Aynı şey, Amerika derecesinde olmasa da Afrika için de doğrudur. Oysa bunun tam tersine, Avrasya’nın ana eksen doğü-batı yönündedir... Eksenlerin yönü tarım bitkilerinin ve hayvan topluluğunun, belki de ayrıca yazının, tekerleğin, başka icatların yayılma hızını etkiledi. Bu temel coğrafi özelliğin böylece son beş yüz yılda Amerikan yerlilerinin, Afrikalıların ve Avrasyalıların çok farklı deneyimlerine katkısı oldu. ...”

bkz. Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, (çev. Ülker İnce), Ankara, 2013, ss. 229-230.

⁹³ Talip Yücel, **Asya Coğrafyası**, Ankara, 1960, s. 9.

Böylelikle “Türkyeri coğrafyası”⁹⁴ da doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. Türkyeri’nin yirmi bin yıl önceki sakinleri günümüz sıcaklığından 5°c. düşük, etrafı buzullarla çevrili, iç bölgelerinde çok sayıda tatlı su göllerinin bulunduğu bir bölgede yaşam mücadelesi vermişlerdir.

Dördüncü Zaman’ın yirmi bin yıl öncesindeki ana ısınma evresinde buzullar hızla çözülmeye başlayarak kuzeyindeki büyük buz kütleleri erimiştir. Böylelikle de Karadeniz, Hazar gölü ve Aral gölü M.Ö. 12500’e kadar boşalmaya devam etmiştir. Hazar gölü de günümüz Karadeniz’inden yaklaşık iki kat kadar daha büyük bir alana yayılmıştır ve sığ bir tatlı su gölü haline gelmiştir. Sonuçta Hazar-Aral tatlı su gölü günümüzden çok daha büyük bir alana yayılmıştır ve çok sığ oluşu çevresinde ılıman bir iklim yaratmıştır.⁹⁵ Bu bölgenin yer kürenin “Bereketli Altın Kuşağı” olarak tabir edildiğini ve Dünya üzerindeki ilk uygarlıkların bu kuşak üzerinde ortaya çıktığını⁹⁶ düşünürsek söz konusu bölgenin M.Ö. 12500 ile M.Ö. 6200 arasında meydana gelen küçük “Younger Drays(Genç Dryas)” ve “Mini-Ice Age (Küçük Buz Çağı)” dönemlerinde bile yaşanılabilir durumda olduğu fikrine ulaşabiliriz. Özellikle de Hazar-Aral tatlı su göllerinin bulunduğu alan ve Turan Ovası yaşam için son derece elverişli koşullara sahip olmuştur. Güneyinde Himalaya Dağları, kuzeyinde Tanrı Dağları günümüz Doğu Türkyeri’nin yer aldığı Tarım Ovası (Taklamakan Çölü) o zamanlar büyük bir tatlı su iç denizidir.⁹⁷ M.Ö. 6200-M.Ö. 5800 arasındaki

⁹⁴ Türkistan

⁹⁵ Mümin Köksoy, “Orta Asya’nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi”, **Türkler**, I, Ankara, (?), s. 480.

⁹⁶ a. makale, s. 479.

⁹⁷ Ayrıca bkz. “Orta Asya’da Bir İçdeniz Varmış”, **Sabah**, 26 Şubat 1999, Sayı: 4636, s. 18:

“...Moğolistan’ın doğusunda, denizden binlerce kilometre içeride bir köpek balığı fosili bulundu. Bu, dünyanın karada bulunmuş ilk deniz balığı fosili. Orta Asya’da tarih öncesi çağlarda büyük bir iç denizin varlığını öne süren tezleri kanıtlayan çok önemli bir arkeolojik bulgu gerçekleştirildi. Moğolistan Bilimler Akademisi Fosiller Enstitüsü’nden yapılan açıklamaya göre ülkenin doğu eyaletlerinden Bayandun’da, 120-130 milyon yıl öncesinde yaşamış bir köpekbalığı fosili bulundu. Enstitünün başkanı Rinçen Barsbold, bu fosilin ‘karada bulunmuş ilk deniz balığı fosili’ olduğunu söyledi. Orta Asya’da tarih öncesi çağlarda büyük bir iç deniz bulunduğu tezi, bilim çevrelerinde kısmen kabul görmeye birlikte yine de geçerliliği her zaman için tartışmalı bir tezd. Ancak bulunan bu köpek balığı fosili, iç denizin

“Mini-Ice Age” buzul döneminde; yağışlar azaldığından ana nehirlerin suları azalmıştır ve küçük nehirler kurumuştur. Durgun sular akarsulara göre daha çabuk tuzlandığından Aral Gölü küçülerek büzülmüştür. “Mini-Ice Age” döneminin sona ermesiyle yağışlı ve ılıman iklim İç Asya’ya fazla bir yağış getirmemiştir böylelikle sıcaklık arttıkça göllerdeki su kaybı artmış ve çölleşme başlamıştır.⁹⁸

Özetle günümüzden kırk bin ile on bin yıl öncesinde, yani Üst Paleolitik Çağ’da, iklim şartları çok daha sert ve soğuk olduğundan⁹⁹ Avrasya’da büyük buz kütleleri meydana gelmiştir. Günümüzden yirmi bin ile on sekiz bin yıl öncesinde söz konusu olan buzullaşma en üst seviyesine ulaşmıştır. Böylelikle bu buzul ortamında bozulan iklim; ren geyiği, bizon, at, eşek, mamut, yünlü gergedan, mağara ayısı, yabanî sığır ve kızıl geyik gibi hayvanların zengin Avrasya bozkırlarında dolaşımına sebep olmuştur.¹⁰⁰ Günümüzde bile at için uygun yaşam koşulları sunan İç Asya tarihöncesi dönemlerde de bu özelliğe sahip bir yaşam yeri olmuştur. Nitekim, Avrasya bozkırlarında atın ilk evcilleştiricisini bulmak için buzul çağı sonrasındaki ormandan otlığa geçiş sürecinde insanın vahşi atlarla uzun süren etkileşimini araştırmak gerekir. Bu bağlamda günümüzde birçok akademisyen Karadeniz bozkırlarının atın ilk kez evcilleştirildiği yer olduğu fikrindedir.¹⁰¹

varlığı konusunda adeta tartışmasız bir kanıt sağlıyor. Proto-Türk (Ön-Türk) kavimlerinin bu iç denizin çevresinde yaşadığı, denizin kurumasıyla birlikte tüm dünyaya yayıldıklarına ilişkin Türk Tarih Tezi de, bu bulguyla birlikte önemli bir yeni dayanak kazanmış oluyor. ...”

⁹⁸ Köksoy, a.g.m., s. 481.

⁹⁹ Abu Baqar Siddiq, **Tarih Öncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası**, Konya, 2019, s. 32.

¹⁰⁰ Siddiq, a.g.e., s. 33.

¹⁰¹ Kelekna, a.g.e., s. 28; ayrıca unutmamak gerekir ki bu etkileşim doğal çevreyi de son derece etkilemiş olabilir, zira, C. Darwin:

“... Bir yörede yaşayan sakinlerin, birbirine yakın ve karmaşık bir şekilde birbirlerine bağlı olduğu gerçeğinden yola çıkarak, sakinlerin sayısal oranlarında meydana gelen ve iklimin kendisinden bağımsız olan her değişimin, diğer sakinleri de ciddi anlamda etkileyeceğini söyleyebiliriz. Yörenin sınırları açıksa, mutlaka dışarıdan göçüp yerleşen yeni formlar olacaktır ve bu durum, bazı eski sakinlerin ilişkilerini de ciddi anlamda bozacaktır. Ortama sokulan tek bir ağacın veya memelinin ne büyük etki yarattığı unutulmamalıdır. ...”

demektedir; bkz. Darwin, a.g.e., s. 98.

Bir hayvanı evcilleştirme noktasında hayvan davranışları da son derece önemlidir. Tarihöncesi toplumlarda hayvan-insan ilişkisi üzerine çalışan Abu Baqar Siddiq ilk evcilleştirme süreci hakkında hayvanlarda aranan davranışsal özellikleri şöyle ifade eder:

“... 1) hedef hayvanların popülasyon yapısı; 2) hedef hayvanlarda cinsel davranış; 3) anne-yavru ilişkisi; 4) insanlara verilen tepkiler; 5) esneklik; 6) doğum sayısı ve üreme oranı; 7) hedef hayvanların besin alışkanlığı; 8) bireysel bir hayvanın sağladığı et miktarıdır. Bütün evcil hayvanlarda, evcilleştirmeye yönelik en önemli davranışsal tepki, azalan dayanıklılık ve insana karşı koyma tepkisinin azalmasıdır; araştırmacılar dünyadaki hayvanların evcilleştirilmesinin yollarını anlatırken temel olarak üç genel yol ortaya koymaktadır; bunlar: ‘komşuluk yaşam yolu’, ‘av yolu’ ve ‘yönlendirilmiş yoldur’ ...”¹⁰²

“Komşuluk yaşam yolu” ilişkisine en iyi örnek köpeklerdir. İnsan yerleşimlerindeki çöplerden ya da insanın yerleşim bölgelerine getirdiği avlar sebebiyle sürekli olarak insanlarla bir ilişki içinde olmuştur ve sonunda da uysallaştırılmış hatta evcilleştirilmiştir. “Av yolu” ilişkisine dairse insanlar genellikle temel et kaynağı olarak büyük ve orta boy otobur hayvanları gördüğünden dolayı bir süre sonra bu hayvanların sayısındaki azalmanın önlenmesi amacıyla insanlar av tekniklerini değiştirmiştir ve sürü yönetimine geçiş yapmışlardır. Ardından da insanın gözetiminde sürü hayvanlarının kontrollü üremesi durumu ortaya çıkmıştır. İnsanın takip ettiği son yol ise hayvanlardan özel avantajlar elde etmek için kullanılan “yönlendirilmiş yol”dur. Bu yöntemle insanlar evcilleştirilmiş olan yabancı bir hayvanı takip etmişlerdir. Eşek, at, tek veya iki hörgüçlü deve, katır vb. bu yöntemle evcilleştirilen hayvanlara en güzel örneklerdendir.¹⁰³

Bu hususta A. B. Siddiq’in aktardıklarının yanında M. Murat Baskıcı şöyle bir hipotez ileri sürmüştür:

“...Evcilleştirmenin kökeni hakkında pek çok teori vardır. İnsanın belirli hayvanlara ihtiyacı olduğu ve bu yüzden onları evcilleştirmeyi tasarladığı düşünülmüştür. Bu görüş dinî bir köken -hayvanların

¹⁰² Siddiq, a.g.e., s. 68.

¹⁰³ a. eser, ss. 69-71.

kurban olarak kullanılması- teorisini ve evcilleştirmenin et ve kürk gibi 'iktisadî ihtiyaçları karşılamak için icat edildiği' teorisini içerir. Bu tip görüşler evcilleştirme başladığında zorunlu ihtiyaçları avlanma ve tuzak kurma metodları ile elde etmenin karşılığını ancak kuşaklar sonra veren evcilleştirmeden çok daha kolay olduğu olgusunu ihmal etmektedir: et ve kürk için vahşi hayvan arzı evcilleştirmeden önce boldu ve kullanılıyordu. Başka bir teori insanı, kendi fiziki-biyolojik çevresinin bütünleyici bir parçası olarak düşünmektedir. Evcilleştirme olgusu bir sosyal ortamın varlığını önceden kabul etmektedir. Evcilleştirme gerçekleşmeden önce bir türün belirli bir sosyal gelişme düzeyine, ulaşmış olması gerekir. Bu hem evcilleştiren hem de evcilleşen için geçerli olabilir, kendi türlerinin üyeleri ile sosyal ilişkileri olan hayvanlar aynı ilişkileri diğer türlerle kurmaya daha hazırdırlar. Bu nedenle insanın ilk evcilleştirdiği türlerin büyük çoğunluğunun sürü halinde yaşayan toynaklı hayvanlar olması şaşırtıcı değildir. Bir diğer teori öldürülmesi yasak olan totem hayvanlarının evcilleştirildiği şeklindedir; ancak evcilleştirilmiş olan hayvanlar bir zamanlar totem olarak seçilmiş görünmediği için pek geçerli değildir. Gordon Childe kuraklığın insanları ve hayvanları nehir vadilerinde ya da Yakın-doğu'nun vahalarında ortak yaşamsal birlikteliklere zorladığını ve böylece insanlarla evcilleştirilebilir hayvanlar arasındaki yakın ilişkinin evcilleştirmeyi kaçınılmaz kıldığını iddia etmiştir. Ayrıca tesadüf teorisi vardır, ama kabul edilmektedir ki, tesadüfler ancak insan bu tesadüfün avantajını kullanmaya hazırsa evcilleştirmeye yol açmış olabilir... Genel olarak evcilleştirme sürecinin şu dört aşamayı izlemiş olabileceği düşünülebilir: ilk olarak muhtemelen, bir türün evcilleştirilmesinde, türün insan sosyal ortamı ile gevşek bağlar kurduğu bir başlangıç aşaması oldu. Evcilleştirilmeye çalışılanları vahşi türler ile birlikte karışık şekilde beslemek yaygın bir şekilde devam etti ve türleri morfolojik olarak vahşi atalarına yakın tuttu. İkinci bir aşama, türleri insan sosyal ortamına bağımlı yaptı. Evcilleştirilen hayvan artık vahşi tür ile bir arada beslenmiyordu. Sonuç evcilleşmenin ayırt edici karakterlerini (vücut boylarının ve boynuzların küçülüşü gibi) gösteren bir hayvan sürüsünün oluşması idi. Üçüncü bir aşama sürüdeki belirli özelliklerin bilinçli bir şekilde geliştirilmesiydi: örneğin 'büyük boy' ekonomik avantaj sağlayabiliyordu. Dördüncü aşamada ise insan hayvanın hem ekonomik (et, süt, yün gibi) hem de morfolojik (boynuz biçimi, renk gibi) özelliklerine dikkat etmekteydi. Bu aşamada evcilleştirilen sürü standart hâle gelmiş oluyordu. ...”¹⁰⁴

¹⁰⁴ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, LIII/1, ss. 77-79; ayrıca:

“... Yalnızca karada yaşayan hayvanlar evcilleştirilmiştir, bunun nedeni de çok açıktır, deniz dünyasının günümüzdeki olanaklarına kavuşmadan önce suda yaşayan memelileri yaşatmak, yetiştirmek güçtü. ...”

bkz. Diamond, a.g.e., s. 207.

Bu açıklamaların ardından Marsha A. Levine'e kulak verdiğimizde, atın evcilleştirilmesine dair kanıtlar iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar; doğrudan kanıtlar ve dolaylı kanıtlardır; Levine'e göre doğrudan kanıtlar; sanat eserleri, yazıtlar ya da metinsel eserler ve cenaze törenleriyken dolaylı kanıtlar ise kemiklerden ve eserlerden yapılan çıkarımlar sonucu elde edilen bilgilerdir. Ayrıca nüfus yapısı gibi analitik metodları, bio-coğrafik yayılımları ve de insanlar tarafından yapılan nesnelere çalışılmasını içermektedir. Böylesi kanıtlarda bir açıklamadan ziyade fazlasıyla bilgi sunulur ancak bunlar kendi başına tatmin edici bir kanıt olarak bir anlam ifade etmez. Bu yüzden atın evcilleştirilmesine dair dolaylı kanıtların olabildiğince doğrudan kanıtlarla doğrulanması gerekir. Nitekim M. A. Levine, bazı dolaylı kanıtların sıklıkla doğrudan kanıtlarla karıştırıldığını ifade etmektedir; örneğin, M. A. Levine'e göre "Eneolitik gem aşınması" ve "yanaklıklar (kılavuz çubukları)"¹⁰⁵ karıştırılan doğrudan kanıtlara en iyi örnektir.¹⁰⁶

Atın ilk kez evcilleştirilmesi iddialarına ev sahipliği yapan Avrasya bozkırlarına göz attığımızda Erken Holosen dönemde bozkır arkeolojik alanlarında (Mezolitik ve Erken Neolitik) hayvan kemiklerinin %40'ından fazlasını vahşi atlar oluşturmaktadır ve söz konusu atların vücutları insan gereksinimleri noktasında et bakımından beslenme ihtiyacını karşılayacak miktarda olduğundan dolayı bu durum etle beslenmenin de %40'ını atların oluşturduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. (Ek-9) Bu sebeple ilk önce evcilleştirmenin erken bölümleri için Avrasya steplerine yönelmek gerekmektedir. Karadeniz bozkır bölgesinin erken ve Orta Holosen arkeolojik alanları üç equid türünün kemiklerini içermektedir. Hazar

¹⁰⁵ Cheekpieces = Yanaklıklar (kılavuz çubukları), temel olarak dizginlere takılan ve atın yüzünün her iki yanından aşağı doğru uzanan iki meşin şeritdir; yanaklıklar, atları düz bir çizgide koşmaya teşvik eder ve enerjilerini ileriye doğru yoğunlaştırmalarına yardımcı olurlar.

¹⁰⁶ Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue Mc Donnell), New York, 2005, s. 7.

Depresyonu (Ovası)'ndaki; Burovaya 53, Je-Kalgan ve Istay-IV gibi Mezolitik alanlarda bulunan at ve yaban eşeklerine dair kalıntılar M.Ö. 5500'den daha önceki bir zamana uzanmaktadır.¹⁰⁷ M.Ö. 4600-M.Ö. 4100 tarihleri arasında Özi-Donetsk bölgesindeki vahşi atlar bozkır sınırına yakındır ve de bu dönemde av hayvanı olarak son derece büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Arkeolojik bilgilerden anlaşıldığı üzere etle beslenmenin %25'inden fazlasını atlar karşılamıştır. Ayrıca İngul Nehri'nin batısıyla Orta Etil'in doğusu arasında yoğun şekilde besin kaynağı olarak da atın kullanıldığı tesbit edilmiştir. Bununla birlikte Sredni Stog kültürü (M.Ö. 4200-M.Ö. 3500) ise atın düzenli şekilde bir besin kaynağı olarak erken kullanımını göstermektedir. Ayrıca ilk evcil atları vahşi kuzenlerinden ayırt etmek çok zordur. Ancak "Dereivka atı"nın kemikleri kuvvet açısından yüksek değişkenlikte bulunduğundan evcilleştirmenin adeta bir göstergesi niteliği taşıdığı iddia edilmiştir. (Ek-10)

P. Kelekna, bazı hayvan boynuz buluntularındaki diş izlerinin bu boynuzların atlarda gem olarak kullanılmış olabileceğini ve atın daha genel bir alanda ilk kez evcilleştirilmiş olabileceği düşüncesini belirtmektedir.¹⁰⁸ Ancak, M. A. Levine bu boynuzların hiçbir zaman bir at iskeletiyle beraber bulunmadığını belirterek bu yaklaşımın karşısında olmuştur.¹⁰⁹ (Ek-15) Bu düzlemde söz konusu olan buluntuyu değerlendirdiğimizde geyik boynuzunun delinmesi sonucu yapılan bu nesne doğrudan atla ilişkilendirilemez. Bu nesnenin ne amaçla kullanıldığı belirsizliğini korurken Sredni Stog kültür çevresinde bulunan bazı geyik boynuzları çekiç olarak değerlendirilmiştir. Bu durum bize yanaklık olduğu düşünülen

¹⁰⁷ David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, New Jersey, 2007, s. 199.

¹⁰⁸ Kelekna, a.g.e., s. 32.

¹⁰⁹ Levine, a.g.e., s. 9.

nesnelerin varlığından yola çıkarak sadece söz konusu kültürlerin yoğun bir şekilde geyik avcılığıyla ilgilendiklerini gösterir.¹¹⁰

D. W. Anthony de atların gemlerini ağızlarında çiğnemesi eyleminin Saskatchewan Üniversitesi'nden Hilary Clayton'un floroskopik görüntüleme çalışmaları vasıtasıyla saptandığını belirterek; atların gemlerini çiğnemesi gözlemlenerek, atların diliyle gemlerini kaldırdığı ve sonra onu geri çekip, premolarlarında kavrayıp arkaya doğru içeriye ittiklerinin tespit edildiğini ifade etmektedir. Böylelikle de binicisi dizginleri çektiğinde atın yumuşak dokusunda (dili ve diş eti) atı zorlayabilecek hiçbir baskının olmadığı anlaşılmıştır. Atın ağzının yumuşak kenarlarında yerleşik ön molarlar, gemi, dişlerin içine/arasına almak için -ağzının kenarlarıyla- gemin arka kısmına kuvvet uygulamak zorundadır. Böylece bu gergin dokular bir yay gibi hareket eder. Eğer gem dişlerin uçlarında çok sıkı bir şekilde kavranmadıysa, tekrar ağzın içinde öne gelecektir. Muhtemelen de ön premolarların üzerinde ileri geri tekrarlanan bir hareket şeklinde görüneceğinden alt çeneyi üst çeneye göre yer çekiminden dolayı daha fazla etkileyebileceği düşünülebilir ve bu sebeple gemin alt çeneye oturtulması gerekir. Gem çiğnenmesinden oluşan bu aşınmanın iki dişin küçük bir bölümünde, çiğnemenin doğan aşınmanın izi başka hiçbir yerde olmayacağından dandolayı, alt ikinci premolarlarda veya P_{2s}'de (alt ikinci premolar dişler), yoğunlaşması beklenmektedir. H. Clayton'un çalışmaları da tek bir dişin özel bir bölümü üzerinde gem izlerinin yerinin görülmesine olanak sağlamıştır. Böylelikle de yayımlanan bazı arkeolojik at fotoğraflarında alt ikinci premolarlar dişlerdeki aşınma yönü ve eğimi kesin olarak saptanabilmiştir.¹¹¹

Karadeniz bozkırlarında muhtemelen evcilleştirilmiş ilk at kalıntıları M.Ö. 4800'den sonraya tarihlenmektedir. Atlar diğer evcil hayvanlarla

¹¹⁰ Semih Güneri, **Türk-Altay Kuramı Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi**, Ankara, 2018, s. 234.

¹¹¹ Anthony, a.g.e., ss. 193-195.

benzer şekilde kontrol edildiğinden dolayı atları evcilleştirmedeki ilk neden kışın zahmetsiz bir et kaynağı arayışını karşılaması olabileceği düşünülebilir. Nitekim atlar sığır ve koyunlara göre kış boyunca daha kolay beslenirler. Sığır ve koyunlar kışın karın altındaki otlara ulaşmak için karı burunlarıyla kenara iterken burunları bu durumdan zarar görür ve bu yöntem buz tutmuş yüzeylerde işe yaramaz. Ancak atlar böylesi durumlarda toynaklarını kullandıklarından sert buzları dahi parçalayarak buzun altındaki ota kolayca ulaşabilir. Sonuç olarak sığırlar yumuşak karda dahi otları göremediklerinde beslenemezler ve yem verilmezse açlıktan ölürlür. Oysa atlar ilk başta görünmeyen ve karın altında kalan otlara toynakları yardımıyla kolayca ulaşarak beslenebilirler. Soğuk otlaklara son derece iyi bir şekilde uyarlanan atın et kaynağı olarak sağladığı avantajları ve de beslenme noktasında yem ve su gerektirmeyişini gören insan soğuk kış dönemlerine geçilen iklimsel değişiklik zamanlarında ciddi bir şekilde atı evcilleştirmeyi düşünmüş olabilir. Zaman olarak da böylesi soğuyan bir kışa geçiş yaklaşık olarak M.Ö. 4200-M.Ö. 3800 tarihleri arasında gerçekleşmiştir ve bu zaman dilimi de atın evcilleştirilmesi noktasında zamansal bir ipucu olabilir.

Atın evcilleştirilmesinde çobanlar tüm sürüyü kontrol etmek için kendilerine gerekli olanın sadece lideri kontrol etmek olduğunu bildiklerinden dolayı “lider kısırağı kontrol etmek” noktasındaki bilgilerinden faydalanma yoluna gitmiş olabilirler.¹¹² Nitekim evcil sığır

¹¹² Kısırak atın liderliği konusunda J. Diamond şu bilgileri veriyor:

“... Evcilleştirilmiş büyük memeli hayvan türlerinin hemen hemen hepsinin yaban atalarının üç ortak özelliği olduğu ortaya çıkmıştır: Sürüler halinde yaşarlar; sürünün üyeleri arasında iyi gelişmiş aşamalı bir üstünlük düzeni vardır; sürüler karşılıklı olarak birbirini dışlayan egemenlik bölgelerinden ziyade üst üste binen yayılma alanlarında yaşarlar. Örneğin, yaban at sürülerinde bir aygır, beş veya altı taneye kadar kısırak ve onların tayları bulunur. A kısırağı B, C, D, E kısıraklarından daha üstün rütbelidir; B kısırağı A kısırağına göre alt rütbelidir ama C, D, E kısıraklarının üstündedir; C kısırağı A ve B kısıraklarının altındadır D ve E kısıraklarının üstündedir; bu böylece sürer gider. Sürü hareket halindeyken üyeleri beylik bir düzeni hiç bozamazlar: En arkada aygır vardır, en önde en üst rütbeli kısırak, kısırağın arkasında yaş sırasına göre, en genci başta olmak üzere tayları; daha sonra sırasıyla öteki kısıraklar, her birinin arkasında yaş sırasına göre tayları. Böylece aynı sürüde pek çok yetişkin at, her biri kendi rütbesini bilerek ve birbiriyle sürekli boğuşmaksızın bir arada bulunabilir. ...”

güden çobanlar vahşi atları evcilleştirmede benzer tekniklerin kullanılabileceğini fark etmiş olabilirler ve at bakıcılığının erken dönemlerinde yani M.Ö. 4800'den daha erken bir süreçte Karadeniz bozkırlarında atlar kışın yaygın bir et kaynağı olarak görülmüş olabilir. Orta Etil Bölgesi'nde; Khvalynsk'de, S'yezzhe'de ve Özi'de (Dinyepr) Nikol'skoe'de at başları ve bacakları, sığır ve koyunların başları ve bacaklarıyla ilk kez insanların cenaze ritüelleri içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca at ve sığır kemiği oymacılığı S'yezzhe ve Varfolomievka gibi birkaç bölgede ortaya çıkmıştır. Şüphesiz atların M.Ö. 4800 itibariyle dünyadaki insan ve evcil hayvan kültürleriyle bağlantılı bir konumda olabileceği düşünülebilir.

Vahşi hayvanların kemikleri genellikle evcil hayvanların kemiklerinden farklıdır ve bu durum iki nicel ölçüme dayanır. Bunlar; vücut boyutunun değişkenliği, yaş ve cinsiyet faktörüdür. Diğer kriterler ise doğal ortamı dışında bulunan hayvanları ve gem aşınması gibi evcilleştirmeyle ilgili olarak oluşan bozuklukları içerir. D. W. Anthony'e göre Cambridge Üniversitesi'nden Marsha Levine binicilikle ilgili omurgada oluşan bozuklukları incelemiş olsa da bugün atın evcilleştirilmesi tartışmaları halâ iki nokta üzerinden devam etmektedir: vücut boyutunun değişkenliği ve de ölüm yaşı.

Vücut boyutunun değişkenliği metodu iki varsayım üzerine temellenir. Bunlardan ilki evcil nüfusun korunduğundan dolayı daha geniş ölçüde vücut boyutu ve boyunun değişkenliğini içerdiğinin düşünülmesidir. Evcil nüfusta ortalama vücut boyutunun tüm bireylerde düşmesi beklenir çünkü ahıra/ağıla kapanmasından, hareketlerin kontrol edilmesinden ve de beslenmenin kısıtlı olmasından dolayı boy ortalamasının da kısalması beklenmektedir.

bkz. Diamond, a.g.e., s. 225.

Bu metot koyun ve sığırlara başarılı bir şekilde uygulanabilir ancak evcilleştirilmiş ilk atlara uygulanamaz. Sebebini bir örnekle açıklamak gerekirse, Amerika yerlileri atlarını bir ahır olmadan fakat ön bacakları arasına bağlı kısa bir ip yardımıyla biraz duraksamayla kontrol etmişlerdir. Böylelikle erken at bakıcılığının temel avantajının düşük emek gücü olduğu ve atlara otlamaları için izin verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, (Ek-10)'da yer alan göstergede 4 ve 5 numaralı çubuklarda orman-bozkır bölgesinden ve de bozkıra kenar bölgelerden vahşi atlar gösterilmektedir ve bu atlar önemli ölçüde vücut büyüklüğüne sahiptir. Ukrayna'nın merkez bozkırlarından Dereivka atları merkez ve Batı Avrupa'da yaşayan atlara oranla daha büyüktür. Atların omuz başı büyüklükleri 133 ilâ 137cm. arasındadır. Kuzey Kazakistan'daki Botay atlarının da Avrupa atlarından daha büyük olduğu görülmektedir. D. W. Anthony bu durumu:

“...Herhangi bir insan teşebbüsü olmadan batı-doğu istikametindeki at hareketleri vücut boyutunun ortalamasında değişikliklere sebep olabilir. ...”

diyerek açıklamaktadır.¹¹³

Atın evcilleştirilmesi vücut boyutunun değişkenliği metoduyla yaklaşık olarak M.Ö. 2500 tarihine dayanmaktadır. Ancak istatistiksel göstergelerin yokluğu Ukrayna'daki Dereivka Kültürü'nü M.Ö. 4200-3700 tarihleri arasına dayandırdığı gibi Kuzey Kazakistan'da da Botay Kültürü'nü M.Ö. 3700-3000 tarihleri arasına dayandırmaktadır. Kasaplık hayvanlarda ikinci ölçüm metodu ise yaş ve cinsiyetin çalışılmasıdır. Evcil bir sürüden kesmek için seçilen hayvanlarla avlanarak ele geçirilen hayvanlar farklı yaş ve cinsiyetlerde olması beklenir. Çünkü çobanların muhtemelen genç aygırları yetişkin et kütesine ulaştıklarında (yaklaşık olarak iki üç yaşlarında) ayırmış olması, dişilerin de on yaşına kadar doğurgan olarak tutulmuş olması beklenmektedir. Ayrıca atın vücudundaki birkaç kemik cinsiyetin göstergesidir. Olgun bir aygır köpek dişine sahiptir

¹¹³ Anthony, a.g.e., ss. 201-202.

ancak dişiler genelde bu dişlerini kullanmazlar; olgun bir kısrağın leğen kemikleri de farklıdır. Atın çenesinde köpek dişi hâlâ gömülüdür ve korunmamaktadır. Bu yüzden cinsiyet belirlemede böylesi bir bilgi kesin sonuç vermeyebilir. Yaş tahminleri iyi bir şekilde korunan molar diş üzerinden yapılır ve örnek yaş tahmini genelde büyüktür. Ancak tam olarak kaybolmuş yani atın çenesinde bulunmayan molarları üzerinden atın yaşını belirleyebilmekse son derece güçtür. Her bir dişi tanımlayabilmek ve geniş yaş aralıklarını da daraltabilen yeni bir yöntem belirlemek gerekir. Bunun için D. W. Anthony şöyle demektedir:

“...Binme eylemi at kemikleri üzerinde iz bırakır. Ama bir gem dişler üzerinde iz bırakır ve dişler genellikle çok iyi kalır. Gemler sadece rehber atların arkasından sürmek veya binmek için kullanılır. Atlar sadece ağızlarından bir gemle çekilebilir fakat bir yük beygiri gibi önden çekilerek kullanılamazlar. Bu yüzden atlar sürüldüğünde veya binildiğinde dişler üzerinde gem aşınması görülür. Gem aşınmasının yokluğu hiçbir şeydir çünkü burun bandı veya gem olmadan sağlanan diğer kontrol biçimleri iz bırakmayabilir. Fakat gem aşınmasının varlığı biniciliğin ya da sürücülüğün açık işaretidir. Bu yüzden onu takip ediyoruz. Ancak gem aşınması atın sırtına binmenin kökenine dair ve atın evcilleştirilmesine dair tartışmalarda tütsüleme tabancası kadar yüzeysel bir delil olabilir. ...”

Binmek aynı sürmek gibi aşınma oluşturur çünkü gem aşınmasını oluşturan binici veya sürücü değildir, aşınma atın gemi dişleri arasında kavrayıp sıkmasıyla ve serbest bırakmasıyla oluşur. Diş minesinde metal veya kemik gem farklı mikroskobik “oklüzal aşınma” oluşturur. Genellikle ilk veya metaconid uçta sınırlıdır ancak birçok durumda arkaya doğru ikinci uca genişler. Tüm gemler ister sert ister yumuşak olsun ikinci tür bir aşınmaya neden olur. Bu da ön kenar dişlerdeki aşınmanın yönü veya eğim açısı olarak gözlemlenebilir. Bu aşınma yönü gemin defalarca sıkılması veya gemin arkaya kaymasıyla dişler arasındaki zayıf ve çatlak diş minelerinde orta kenardaki veya öndeki dört diş üzerinde oluşan tahribattır. Metal gemler hem diş minesinde oklüzal aşınma hem de orta kenar dişlerde aşınma oluşturur. Ancak ip veya meşin gemler en erken aşınma türünü oluşturabilir. (Ek-11)

Fakat sadece saman veya otlaklardaki otla beslenen, serbest dolaşan atların da doğal diş aşınması benzerdir. Deri veya kemik gibi farklı organik gemlerle 150 saat ve 600 saat atlara binilerek yapılan bir deneyde kemik ve deri gemle kontrol edilen atların dişlerinde oluşan farklılığı gözlemleyebilmek adına atların ağızları temizlendikten sonra dişlerinin kalıbı alınarak yapılan incelemede yumuşak gemlerin de gem aşınmasına yol açtığı görülmüştür. Ancak bunun asıl nedeni gemin altındaki mikroskobik kum taşları olabilir çünkü tüm yumuşak gemler diş minesinden bile daha yumuşaktır. 150 saat binilen atlara deriden ve ipden gemler takılarak yapılan incelemede P₂'nin ilk ucu ile diş minesi arasında yaklaşık 1mm.'lik bir uzaklık ölçülmüştür. Bunun anlamı 2 standart sapmadan daha büyüktür.¹¹⁴ (Ek-12)

Lâkin, M. A. Levine'in 150 saatlik binişin ardından oluşan dişlerdeki aşınmanın dikkate alınacak kadar bir önemde olmadığını dile getirmesine karşın;¹¹⁵ deneyde sert gem için kullanılan kemik gemler diş minesi yönünde farklı bir oklüzal aşınma oluşturmuştur fakat yumuşak gemlerde bu durum gözlemlenmemiştir. Yumuşak gemler tanımlama işlemi aşınma yönünün derinliğinin veya P₂'deki eğimin ölçülmesiyle en iyi şekilde sonuçlanmaktadır çünkü yüzey üzerinde bir aşınma görülememektedir. (Ek-13)'de yer alan tablonun anlamı da ısırılmamış ve ısırılmış at dişleri arasındaki farkın 4 standart sapmadan fazla olduğu ölçümü göstererek eğim ölçümleriyle ısırılan veya ısırılmamış yetişkin at dişlerinin ayırt edilmesinin sağlanmasıdır. Bu doğrultuda D. W. Anthony bir grup araştırmacıyla beraber arkeolojik at dişleri üzerinde yaptıkları çalışmalarda gem aşınmasının minimum eşiği olarak 3,0 mm. ölçüm belirlenmiştir. Yetişkin bir atın P₂'si üzerindeki 3 mm. veya daha fazla bir eğimin fazlasıyla nadir maloklüzyonu veya çok yaygın bir ısırma etkisini oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Böylece bir arkeolojik alandaki at kalıntılarında diş üzerindeki 3

¹¹⁴ a. eser, ss. 203-209.

¹¹⁵ Levine, a.g.e., s. 11.

mm. ölçümünden fazlaca bir eğim görülmesi bu durumun bir gem aşınması olduğu yönünde bir iddianın ortaya atılablmesini mümkün kılar fakat bu aşınma da çözüme yakın bir durum değildir.¹¹⁶

XX^{inci} yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle de 1960'ların sonunda ve 1970'lerde atın evcilleştirilmesinin Dereivka'da gerçekleştiği genel olarak kabul edilmiştir. Marija Gimbutas'a göre Hint-Avrupalı bir dil konuşan "Kurgan Kültürü"nden insanlar birkaç dalga halinde M.Ö. 4200 ve M.Ö. 3200 yılları arasında bozkırlardan batıya doğru göç etmişlerdir. Ancak bozkırlardan batıya doğru geniş kapsamlı bir Hint-Avrupalı göçü düşüncesi kültür değişikliğinin açıklanmasında herhangi bir göçe dayanan düşünceyi çok şüpheli bulan birçok Batılı arkeolog tarafından kabul görmemiştir. 1980'ler boyunca Batı Avrupa ile Orta Avrupa'ya yoğun Kurgan Kültürü akınları düşüncesi büyük oranda itibar kaybetmiştir ve özellikle A. Hausler bu hipoteze çok fazla yara aldırılmıştır. Ancak, Jim Mallory'nin 1989'da gösterdiği üzere Hint-Avrupa arkeolojisi M. Gimbutas'ın bozkır yurt düşüncesini ve bozkır çevresinde yükselen "üç dalga hareketi"ni muhafaza etmiştir. Ancak, Mallory, Hint-Avrupalılar tarafından özel göçlerin özel arkeolojik kültürlerle bağlantılı olduğu noktasında daha az iyimser görünmektedir.

Bulunan kalıntılar üzerinde yapılan incelemeler sonucu "Dereivka kült aygırı"nın premolarlarının eğim açısı 3,5 mm. ile 4 mm. arasındadır ve diş minesi üzerindeki ilk uçları derince aşınmıştır. Geç Eneolitik kültür seviyesindeki bu kült aygır kalıntıları karbon 10 (C10) testleri sonucu M.Ö. 4200-M.Ö. 3700 tarihleri arasına tarihlendiğinden dolayı biniciliğe dair daha önceki kanıtlardan iki bin yıl kadar daha eskiye gitmektedir. Ancak Dereivka buluntularından sadece dört tane P₂ günümüze ulaşmıştır ve bunlardan ikisi 2,5 yaşından küçük atlar olduğundan bu dişler geçici dişlerdir ve ölçüm yapılamamaktadır. Diğer yetişkin at dişlerindeyse gem

¹¹⁶ Anthony, a.g.e., ss. 211-213.

aşınması yoktur. Durum bu olunca tek bir diş üzerinden yapılan bir ölçümde gem aşınması çok açık bir şekilde görülmektedir fakat bu diş üzerindeki aşınmalar şaşırtıcı bir şekilde modern metal gem aşınmalarına benzediğinden A. Hausler, Dereivka aygırının Eneolitik ya da Kültik olduğu düşüncesine karşı çıkararak bu at kalıntılarının Orta Çağ'a ait olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Eneolitik'te metal bir gemden bahsetmek mümkün değildir.

Aynı kazı alanından elde edilen diğer kalıntıların tarihlendirilme çalışmalarında Oxford radyokarbon laboratuvarı M.Ö. 410-M.Ö. 200 tarihini, Kiev radyokarbon laboratuvarı da M.Ö. 790-M.Ö. 520 tarihlerini elde etmesinden, tarihlendirmenin M.Ö. 800-M.Ö. 200 arasında olması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Bu durum da ilk öne sürülen erken tarihi çürütmektedir. Bu sebeple de evcilleştirmenin erken dönemine dair nihai bir sonuca ulaşabilmek için Kuzey Kazakistan'da yer alan Botay ve Tersek kültürlerini incelemek gerekir. Nitekim bu kültürlerde en eski at P₂'leri 3mm. ve daha fazla aşınma yönü göstermektedir. Botay Kültürü M.Ö. 3700-M.Ö. 3000 arasında ata binerek at avlamakta uzmanlaşmış avcılarının olduğu farklı bir ekonomi tarzını içermektedir. Botay kültürüne benzer ve Tersek Kültürü'yle ilgili alanlardan olan İshim Irmağı'nın doğusu at kemiklerinin %65'ini, ırmağın batısı ise at kemiği buluntularının %99,9'unu içermektedir. İlgi çekici olan noktaysa insanlar için ayakta avlanmada en kolay av at değildir, buna rağmen çok yüksek bir oranda tercih edilen av hayvanı at olmuştur.¹¹⁷

Botay'da elde edilen kırk iki P₂'den sadece on dokuz tanesi üzerinde çalışılabilecek durumda olduğundan ve bu on dokuz tane buluntu içerisinde en az beşi üç farklı atın dişidir ve ölçümler sonucunda önemli bir eğim açısı elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre dişlerin ikisi 3mm.'lik, biri 3,5mm.'lik, biri 4mm.'lik ve diğer biriyse 6 mm.'lik bir eğime sahiptir. Bu noktada M. A. Levine, at başlı asâlar, yiyeceklerle ilgili olmayan at mezarları, delikli

¹¹⁷ a. eser, ss. 214-217.

boynuzlar ve gem aşınması atın evcilleştirilmesine dair sunulan klasik kanıtlara “yanlış doğrudan kanıtlardır” demektedir. Zira ona göre, Etil’den aşağı Tuna’ya kadar Eneolitik mezarlarda at başlı asâ ve topuzlar bulunmuştur, ancak Özi Nehri’nin (Dinyepr) batısında özellikle de Balkanlar’da ve aşağı Tuna’da bulunanlardan sadece birkaç tanesi atların kafalarına benzemektedir. Ancak bu asâ ve topuzları yapan insanlar da Eneolitik zamana ait değildir ve bu sebeple söz konusu bu buluntular doğrudan veya dolaylı kanıtlar olarak kabul edilemez.¹¹⁸ (Ek-14)

Tersek ve Kozhay-1 alanındaki P_{2s}’ler aynı döneme, M.Ö. 3700-M.Ö. 3000 tarihleri arasına tarihlendirilmektedir. Kozhay-1 buluntularından incelenen yirmi P_{2s}’nin ikisinde 3 mm.’lik bir gem/eğim açısı (= bit facet) bulunmuştur. Botay ve Kozhay-1’deki P_{2s}’lerin çoğunda gem aşınması görünmemektedir. Ancak var olan kalıntıların çok küçük bir kısmında gem aşınması görüldüğünden (yaklaşık %12-26’sı arasında), bu durum Botay-Tersek insanların “atlı avcılar” olduğu fikrini uyandırmıştır. Victor Zaibert, L. A Makarova ve Sandra Olsen, Botay atlarının bir kısmının evcilleştirildiğini iddia ederlerken; N. M. Ermolova, Marsha Levine, Norbert Benecke ve Angela von den Dreisch, Botay atlarının vahşi olduğunu ve evcilleştirilmediğini iddia etmişlerdir.¹¹⁹

S. Olsen’e göre arkeologlar atın evcilleştirildiği zaman ve yeri kesin olarak belirleyememiştir. Bunun sebebi moleküler çalışmalar sayesinde daha iyi anlaşılmaktadır. Çünkü geniş bir aralıktaki evcil at soylarının mitokondrialD.N.A. çalışmaları karşılaştırıldığında bazı Pleistosen fosilleri ve Prjevalski atlarının ana soy bakımından modern atlarda çeşitlilik göstermesi evcil atın ilk atasını belirlemede kesin bir sonuç vermemektedir. Bu tespit evcil atın atasına birçok popülasyondan vahşi atın katıldığı fikrini güçlendirmektedir. S. Olsen, söz konusu moleküler çalışmalardan edindiği genel izlenimden ziyade arkeolojik kanıtların at evcilleştirilmesinde zaman

¹¹⁸ Levine, a.g.e., ss. 7-9.

¹¹⁹ Anthony, a.g.e., ss. 218-219.

ve mekân hakkında daha kesin bilgiler verebileceği görüşündedir. Ayrıca evcil kısrak ve aygırlar arasında melezlemenin çok daha yaygın olduğu kanaatini taşımaktadır. Örneğin, Mogollar'dan bu doğrultuda tarih boyunca vahşî Prjevalski aygırı tarafından kaçırılan evcil kısrak vakalarına (melezlemeleri) dair bilgileri edinebiliyoruz. Böylelikle evcil at genleri vahşi atlar arasında yayılmıştır, demektedir.

MitokondrialD.N.A. çalışmaları gen akışına dair bilgiler sunarken atın evcilleştiği zaman ve mekâna dair herhangi bir bilgi sunmadığından; Dereivka'daki buluntulara dayanan hipotezleri destekleyen tartışmalarda erken at evcilleştirilmesinin yeri olarak, "Kült Aygır"ın ortadan kalkmasına rağmen, bu bölge faunasının diğer özellikleri ve yerleşimleri açısından at üremesinin kontrollü gerçekleşmesinin başladığı bir yer olabileceği görüşü hakimdir. Nitekim Dereivka faunasında bulunan at kemikleri yaklaşık olarak %63 gibi baskın bir orandadır; ancak, Repin topluluğu Tın (Don) Nehri'nde %79,8 at kemiği içerirken, Kuzey Kazakistan'daki Botay kültür alanı da %90-99 arasında at kemiği kalıntılarını barındırmaktadır. Ayrıca hem Repin hem de Botay kalıntıları M.Ö. 3500'e tarihlenmektedir.

Bu doğrultuda Bibikova; Romanya, Moldova, Ukrayna ve Batı Rusya'daki erken evcilleştirme izlerini tanımlayabilmek için Neolitik ve Bakır Çağ'ından çok fazla at kalıntısını karşılaştırmıştır. Bu alandaki örneklerin boyutu çok küçük olmasına rağmen genel anlamda çok daha bilgilendiricidir. Bükreş'ten Özi Nehrine (Dinyepr) kadar uzanan sahada (batı bölgesinde) Geç Tripolye döneminden önceki (M.Ö. 2500) at kemiklerinin oranı %15'in altında kalmıştır. Doğu bölgesinde (Özi'den Güney Ural dağlarına kadar devam eden) bu oran sürekli bir artış gösterdiğinden son derece önemlidir. Dereivka'daki kalıntıların %63'ünü atların oluşturması ve Erken Yamnaya (Erken Bronz Çağı, M.Ö. 3500) Repin yerleşiminde, Tın (Don) Nehri üzerinde, bu oran %79,8'in üzerindedir. Bu faunal topluluklar Dereivka ve Repin için makul boyuttadır. Dereivka'daki toplam toynaklı kemik sayısı 3564'tür. Bunların 2255 tanesi

at kemiği olarak tanımlanmıştır ve atların en az sayısı 44 olarak düşünölmektedir. Repin'deyse 817 toynaklı kemik parçasının 652 tanesi atlardandır. Bu eğilim daha uzağa, doğuya doğru, özellikle de Kuzey Kazakistan'a gittikçe daha da artar ve Botay yerleşiminde bu sayı %99'a ulaşır. (M.Ö. 3600-3100 yıl aralığı boyunca) Botay alanında evcil sığır veya evcil koyun Bakır Çağı katmanlarında bulunmamaktadır. Bu durum da zaman içinde herhangi bir kültürün "at etiyle olan bağlantısı"na işaret eder mahiyettedir. Bu geçici ve coğrafi eğilim kuvvetle muhtemel artan "at çiftlikleri"nin varlığına işaret edebilir. Göçebe hayvancılığı Bronz Çağı'nda sığır ve koyunları elde tutarken, atların oranında önemli ölçüde bir azalış görölmektedir.¹²⁰

Atların evcilleştirilmesini anlamada hayvansal gübre de son derece değerli bir kaynak olabilir. Nitekim gübre yemekleri pişirmek, evi ısıtmak gibi birçok alanda kullanılabilecek hazır bir yakıttır. Ayrıca, Kazakistan, Mogolistan gibi birçok yerde bugün yapı malzemesi olarak da kullanılmaktadır. Tarımsal anlamda düşündüğümüzde de gübre son derece önemlidir. Ancak palinolojik kayıtların gösterdiği üzere Botay'da evcil bitkilere veya tarım uygulamalarına bu anlamda rastlanılmamıştır. Ancak at gübrelerinin Botay'daki evlerin çatısında kullanıldığına dair kanıtlar mevcuttur. 1995'deki bir kazıda toprağın mikromorfolojik incelemeleri bir evin çatısında fazlaca at gübresinin kullanıldığını göstermektedir. Bu durum ilk başta Amerikan Kızılderililerinin yaptığı gibi gübrelerin vahşi hayvanlardan toplanılabileceği fikrini akla getirirse de son derece kalın gübre bloku bir ev yakınında yetiştirilen bir sürünün bulunması ihtimalini daha kuvvetli göstermektedir. Zira günümüzde bile bu bölgede hayvanların ahırları evlerin yanında yer almaktadır. Ayrıca Krasniyar'da da gübrenin yapı malzemesi olarak kullanılması evcil bir at sürüsü ihtimalini güçlendirmektedir.

¹²⁰ Olsen, a.g.m., ss. 81-92.

At evcilleştirilmesine dair bir başka kanıt da kullanılan çanak çömlekler olabilir. Şöyle ki, gündelik yaşamda kullanılan kapların içine konulan besin ürünlerinin içerdiği organik maddeleri içinde barındırabilen çanak çömlekler bu anlamda bir kanıt niteliği taşıyabilir. Zira lipid ve stanol gibi besin kimyasalları zorlayıcı çevresel koşullar altında şaşırtıcı bir şekilde varlığını sürdürebilir. Bu doğrultuda Stephanie N. Dud ve Richard P. Evershed tarafından yapılan araştırmalar, arkeolojik yağ dokusundan ve sütte elde edilen lipidlerin, yüksek sıcaklıkta gaz kromatografisi saptayabilen kütle spektrometresi yoluyla aile ve tür düzeyinde tanımlanabileceğini göstermiş olduğundan ve yabanî kısrakların sağılmayı pek kabul etmemesi sebebiyle süt yağı kalıntılarının bulunması at evcilleştirilmesinin en güçlü kanıtlarından biri olabilir. Sonuç olarak S. Olsen'e göre atların hem yemek hem de binicilik için olası karışık kullanımı evcil atların ekonomik odağını belirlemeyi son derece zorlaştırmaktadır.¹²¹

¹²¹ a. makale, ss. 105-107.

2.2. YABANÎ ATIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

D. W. Anthony'ye göre, Botay ve Tersek kültüründe ortaya çıkan kültürel ve ekonomik değişiklikler atın sırtına binmenin başlangıcını son derece iyi bir şekilde açıklamaktadır. M.Ö. 3700'den önce Kuzey Kazakistan bozkırlarında nehir kenarlarında geçici olarak küçük gruplar şeklinde yaşayan toplayıcı kültür sınıflandırmasına dahil edilebilen insan gruplarına ait kalıntılar Atbasar Neolitik'inde saptanmıştır ve bu toplayıcıların atları ve atlardan başka birçok av hayvanını avladığı anlaşılmıştır. Bu toplayıcılar M.Ö. 3700-M.Ö. 3500 arasında usta avcılara dönüşmüşlerdir.

Atın, "üstüne binilerek yönetilmesi" iki farklı bölgeden, Botay-Tersek atının P₂s'deki yedi tane dişte gem aşınmasının görülmesinden dolayı Botay ve Kozhay-1'e dayandırılır. Kasaplık uygulamaları ve avlanan atların taşınması, at gübresiyle dolu toprağın keşfedilmesi, cinsiyet oranları, değişen ekonomi ve yerleşim şekilleri "biniciliğin başlangıcıyla" tutarlı bir şekilde gözükmemektedir; Anthony'ye göre Kuzey Kazakistan'da biniciliğin başlangıcı M.Ö. 3700-M.Ö. 3500 arasına tarihlenmektedir.¹²²

Bununla beraber D. W. Anthony atı ilk kez evcilleştirenler konusunda taraflı görünerek:

*"... Binicilik Proto Hint-Avrupa anavatanı olarak tanımlanan bölgede başlamıştır. ... Muhtemelen atın sırtına binme de Kuzey Kazakistan'da -başlamamıştır- ve Botay-Tersek insanları bu fikri daha batıdaki komşularından edinmişlerdir. Nitekim batıdaki bu komşular; sığır, koyun ve muhtemelen atı M.Ö. 3700-M.Ö. 3500'den binlerce yıl önce evcilleştirmişlerdir. ..."*¹²³

ifadesiyle Hint-Avrupalı halkları işaret etmektedir. Fakat bu düşüncenin altyapısı hiçbir bilimsel bilgiyle doldurulmadığından son derece

¹²² Anthony, a.g.e., ss. 220-221.

¹²³ a. eser, s. 221, s. 224.

şüphelidir ¹²⁴ Zira kanıtlanmamış ve içerisinde ciddi soru işaretleri barındıran bu tez Gordon Childe'nin sözde bilimsel Aryan üstünlüğüne varmaktadır:

“...Dolayısıyla Aryanlar her yerde gerçek ilerlemenin kurucuları olarak ortaya çıkıyorlar ve Avrupa'daki yayılmaları kıtamızın tarih öncesinin Afrika ya da Pasifik'ten uzaklaşmaya başladığı ana işaret ediyor...”¹²⁵

Söz konusu bu düşüncenin tarihsel dayanağı olarak karşımıza Joseph Arthur De Gobineau'nun yanlı (ve yanlıs) görüşü çıkmaktadır; J. A. De Gobineau şöyle iddia etmekteydi:

“...Tarihin verdiği ders budur. Tarih ilmi bize tüm medeniyetlerin beyaz ırktan türediğini, hiç kimsenin bu ırkın yardımı olmaksızın var

¹²⁴ Bu noktada J. P. Mallory şöyle demektedir:

“... Hint-Avrupalı anayurdunu münhasıran Karadeniz (Pontus-Hazar) bozkırına yerleştiren hipotez bu yüzyılda birkaç kez geliştirildiyse de, bu teorinin aldığı son biçim, 25 yılı aşkın bir süredir Ön-Hint-Avrupalıların Kurgan geleneği ile tanımlanması gerektiğini ileri süren Marija Gimbutas'ın yayınlarına dayanıyor. Kurgan, Güney Ukrayna ve Güney Rusya'nın bozkırlarına ve orman-bozkır alanlarına yayılan bir dizi kültürü içine almaktadır. İ.Ö. dördüncü binyıldan itibaren bu bölge, evcilleştirilmiş at ve tekerlekli taşıt gibi coğrafi olarak en seçik olanları da dahil, dilbilimsel kanıtlara dayanılarak yeniden yapılandırılan varsayımsal bir Hint-Avrupa toplumunun tüm niteliklerini göstermektedir. Bunların içinde toprak ya da taş odalardaki gömütler, toprak boyalar ve birçok örnekte görülen alçak höyükler (Rusça'da kurgan) de vardır. Mezar eşyaları arasında silahlar, keçi ve koyun başta olmak üzere, sığır ve atın da aralarında bulunduğu hayvan kalıntıları bulunmaktadır. Kurgan geleneğinin bu özlü imgesi, hem öküz arabaları hem de binek atı kullanan, oldukça hareketli (bu nedenle yerleşim kanıtları az olan) bir savaşçı kır toplumuna işaret etmektedir. Görünen o ki, bu halk doğu bozkırlarından, muhtemelen İdil (Volga)-Ural bölgesinden gelmiş, Doğu ve Orta Avrupa'nın Geç Neolitik ya da Eneolitik kültürleri içinde yeniden ortaya çıkıncaya değin batıya ilerlemiş ve Avrupa toplumunun tamamen dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca Mezopotamya'yı işgal etmek üzere güneye, Kafkasya'ya da yayıldılar; bazıları Hindistan'a ilerlerken, diğerleri bozkırda kaldı ve İranlı ya da belki de Tohar göçlerinin gerçekleştiği Asya içlerine, doğuya doğru ilerlediler. Avrupa içlerine yayılmanın İ.Ö. 4000'den İ.Ö. 2500'e uzanan yüzyıllar içindeki üç halk hareketi dalgasına atfedilmesi, varsayımın en çok tartışılan bölümüdür. ...”

bkz. Mallory, a.g.e., ss. 207-208; bundan öte Mallory yine bir açmazı daha gözler önüne sermektedir:

*“... Vahşi faunadan ehlileştirilmiş faunaya geçtiğimizde birçok ilginç unsur görürüz. Bunlardan en belirgin olanı ve sık tartışılanı, Ön-Hint-Avrupa dilinde çok iyi bir biçimde yeniden yapılandırılan atır ve doğal olarak ehlileştirilmiş atı ifade eder. Ancak, Ön-Hint-Avrupalılar döneminde ehlileştirilmiş atların bulunduğunu bildiğimiz Avrasya'nın çok geniş bir bölgesi, vahşi atların olduğu alanları da kapsadığından, bu, sorunların bittiği anlamına gelmez. Gerçi Ön-Hint-Avrupa dilinde at için tek bir kelime vardır ve bu kelime de vahşi ve ehlileştirilmiş atı birbirinden ayırmaz; Ön-Hint-Avrupalı kelime “ *ekwos”, muhtemelen ehlileştirilmiş atı ifade ederken, vahşi atı da kapsıyor olabilir. ...”*

bkz. a. eser, s. 191.

¹²⁵ Gordon Childe, **Aryanlar Hint-Avrupa Kökenlerine Dair Bir İnceleme**, (çev. Ceren Can Aydın), İstanbul, 2018, s. 299.

olamayacağını ve bir toplumun ancak onu yaratan asil zümrenin kanını koruduğu sürece büyük ve ihtişamlı kalabildiğini gösteriyor ki, zikredilen topluluğun türümüzün en meşhur şubesine ait olması şartı da vardır....”¹²⁶

Böylesi taraflı ve ön yargılı ifadelerin ardından Samir Amin’e katılmamak elde değildir:

“...Avrupa-merkezcilik bir paradigmadır ve tüm paradigmalar gibi, çok zaman sözde kesinliklerin ve sağduyunun bulanık ortamında kendiliğinden iş görür. Bu nedenle Avrupa-merkezcilik çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir: Toplu iletişim araçlarının sıradanlaştırdığı basmakalıp fikirlerde olduğu kadar, toplum biliminin çeşitli alanlarındaki uzmanların bilgince deyimlemelerinde ve söylemlerinde kendini gösterebilir....”¹²⁷

Bu noktada D. W. Anthony’nin genellemesini G.Childe’nin tutumuyla birlikte değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira bu ifadelerden önce “kurgan” sözcüğünün Türkçe bir sözcük ve “koruyan, korugan” gibi bir anlama geldiğini belirtmeden önce son olarak yine David W. Anthony:

“... Binicilik Karadeniz (Pontus-Hazar) bozkırlarında M.Ö. 3700’den önce veya Kazak bozkırlarında Botay-Tersek kültürü ortaya çıkmadan önce başlamıştır ve Karadeniz (Pontus-Hazar) bozkırları dışına M.Ö. 3700- M.Ö. 3000 arasında yayılmıştır. ...”¹²⁸

demektedir. Buna karşılık M. A. Levine ise:

“...Yaşlı atların yokluğu, yüksek oranda kısır kafatasının varlığı, dizgin olarak tanımlanan nesnelerin varlığı, morfolojik analiz sonuçlarının Dereivka atları ve diğer equid kalıntılarıyla karşılaştırılması, atların diğer evcilleştirmelerle bağlantısı, nispeten yüksek oranda bulunan at kemikleri ve at dişleri atın evcilleştirilmesine dair iyi bir kriter değildir. Aslında, arkeolojik temelde, etnografik ve etnolojik karşılaştırmalarla, yaşlı bireylerin yokluğu sürüden ziyade avlanmayı gösterir... Ancak Paleolitik arkeolojik kayıtlar insan beslenmesinde atın çok önemli olduğunu göstermektedir. ...”¹²⁹

¹²⁶ Joseph Arthur De Gobineau, **İnsan Irklarının Eşitsizliği**, (çev. Serkan Acar), İstanbul, 2021, s. 193.

¹²⁷ Samir Amin, **Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi**, (çev. Mehmet Sert), İstanbul, 2018. s. 15.

¹²⁸ Anthony, a.g.e., s. 221.

¹²⁹ Levine, a.g.e., s. 11.

diyerek ve ilk kez evcilleştirmenin doğu Avrupa veya Türkyeri¹³⁰ içerisinde olduğu görüşüne bu iddianın kanıtlanamadığından ve bu bölgelerde vahşi atların çok daha yaygın olduğundan katılmamaktadır. Ayrıca, M. A. Levine, avın takip edilerek seçici bir şekilde avlanması görüşü ekseninde Dereivka ve Botay atlarının yaş dağılımlarının farklı avlanma modelleri için uygun olduğu kanaatindedir. Meselâ, Dereivka ve Botay'daki sekiz yaş ve daha ileri yaşlar şeklindeki ölüm oranları çok benzer olmasına rağmen genç atların oranının belirgin şekilde bir farklılık arz ettiğini belirtir; yani Dereivka'da bu yaş aralığı beş ile sekiz yaş arasında değişirken Botay'da üç yaşa kadar görülebilir. Dereivka'da atlar muhtemelen takip edilirken, Botay'da ise sürü güdümlere avlanılmış gibi durmaktadır. Bu durum sonuçta iki farklı bölgede çok farklı cinsiyet oranlarını içermektedir. Örneğin, Dereivka'da kısır ve aygırların oranı 9:1 oranındadır ve bu takip ederek avlanma yöntemine uygun bir sonuç olarak görülmektedir. Botay'da ise bu oran neredeyse 1:1'dir. Bu durumu en iyi açıklayan ifadeyse seçici olmayan bir tekniğin meselâ sürünün güdümlere avlanması tekniğinin kullanılmış olmasıdır şeklindeki düşüncesiyle M. A. Levine konuya farklı bir yorum getirmektedir.¹³¹ (Ek-16)

Evcil ve vahşi ördek arasındaki farka dikkat çeken C. Darwin:

*“...Evcil ördeklerin kanat kemiklerinin, yabanî ördeklerdeki aynı kemikle kıyaslanınca, toplam iskelet ağırlığına oranla daha hafif ve bacak kemiklerinin daha ağır geldiğini buldum ve bu değişimin, evcil ördeğin yabanî olan atasından daha az uçuşmasına veya daha fazla yürümesine güvenle atfedilebileceğini düşünüyorum...”*¹³²

diyerek belirttiği vahşi ve evcil hayvan arasındaki biyolojik farklılıktan yola çıkarak; biz de binilen bir atla, vahşi bir atın iskelet yapısı üzerinde bazı değişiklikler arayabiliriz. Nitekim bu doğrultuda Leo Jeffcott ve Katherine Whitwell atlara dair bazı anormal olayların “kaudaltorasik omurla” ilgili

¹³⁰ Türkistan

¹³¹ a. eser, ss. 12-14.

¹³² Darwin, a.g.e., ss. 32-33.

olabileceğini ifade etmiştir. İskelet yapısı üzerindeki bu normal görülmeyen olaylar şöyle saptanmıştır:

--Yeni kemik çıkıntılarının karın üzerinde birikmesi ve de vücuda bitişik omurların yanal yüzeylerinde omurlar arası boşluk oluşması (Ek-17)

-- Aşırı binmeden ve sivri çıkıntılara çarpmadan kaynaklı oluşumlar (Ek-18)

-- Epifiz boyunca yatay çatlak oluşumu (Ek-19)

-- Periartiküler osteofitler, yani omur arasındaki bitişik eklem üzerinde yer alan çıkıntı ve yeni kemik çıkıntısı (Ek-20)

Bahse konu olan bu bozukluklara dair bir örnek olarak Erken Demir Çağı'ndan Sibiry'a'daki Ak-Alakha-5'de yer alan dişlerin arasındaki gemlerle gömülü bulunan dört İskit-Sibiry'a atı iskeleti M.Ö. V-III^{ncü} yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Kurgan yazıtından anlaşıldığı üzere bu atlar binilmiş atlardır. Dört, Erken Demir Çağ atının anatomik unsurlarının çoğu normaldir fakat onların tamamında "kaudal torasik omurlar"da benzer anormallikler vardır.

Erken Demir Çağ atlarının karşılaştırılmasına göz atarsak; pad eyer takılan ve serbest yaşayan günümüz Exmoor Ponyleri ile eyersiz ve çerçeve eyer takılan Orta Çağ Türk atları (Altay'da Ak-Alakha-1 buluntusu) ele alındığında, söz konusu anormalliklerin karmaşık bir şekilde pad eyer kullanımından ya da çok daha muhtemel, eyersiz binicilikten kaynaklanabileceği güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Omurlardaki anormallikler Botay'daki buluntularda yoktur ve nüfus yapısı incelemeleriyle de desteklendiği üzere Botay atları M. A. Levine göre vahşi atlardır. Ancak, ne yazık ki Dereivka'da bulunan omurlar incelemeden çok önce ayrılmış olduğundan onlar hakkında bir yorum yapmak imkânsızdır.¹³³

M. A. Levine'in bu görüşüne taban tabana zıt bir noktada S.Olsen de farklı bir iddiada bulunmaktadır. Zira, öncelikle atın sırtının uygunluğu binicinin ağırlığı ve yeteneğine de bağlı olduğundan dolayı binicilik, at veya binicisinde herhangi bir bozukluğun ortaya çıkmasını gerektirmez. Esnek bir

¹³³ Levine, a.g.e., s. 15.

deri pad hem biniciye hem de ata olumsuz etkileri azaltacağından dolayı ahşap bir çerçeveye doğru eyerin icadından önce binicilikte atlar üzerinde iskeletsel bozukluklar çok nadir görülmüş olmalıdır. Zira uyluk kemiğinin başı üzerindeki biniş yönü alışlagelmiş binicilikten dolayı belirli kasların büyümesine neden olduğundan veya at sırtından düşme sebebiyle iyileşen kırık sayılarındaki artış gibi etkenlerle insan iskeletinde anormallikler aramak bu bağlamda daha doğrudur.¹³⁴

Bu doğrultuda söz konusu durumu açıklamak için bir örnek vermek gerekirse, Ali Fuat Ünver'in ifade ettiği üzere binicilikte bakışlar bile çok önemlidir. Bakış açısındaki bir yanlışlık insan iskeleti üzerinde bir anormallik oluşumuna neden olabilir; A. F. Ünver şöyle demektedir:

“...Çünkü öne eğilmiş yere bakan bir baş; denge noktasının ileri doğru bozulması, sırt hattının kamburlaşması, oturuşun kapalı hale gelmesi, atın omuzlarına ilâve ağırlık yüklenmesi, boyunda oluşacak sertliğin tüm vücuda yayılması, atın gittiği veya gideceği yeri kontrol edememe, gelecekte yapacağı işleri planlama ve uygulamada geç kalınması gibi önemli hataların doğmasına neden olacak, zamanında müdahale edilmeyip alışkanlık haline geldiği takdirde, düzeltilmesi kolay kolay mümkün olmayacaktır. ...”¹³⁵

Ancak yine de M. A. Levine atın evcilleştirilmesinin kökenine dair reddettiği yaklaşımlara karşın arkeolojik, etnografik ve etnolojik veriler ışığında atların omurga yapısındaki deformasyonların olabileceğini de belirtmektedir; düşündüğümüzde vahşi atlar ele geçirilip evcilleştirildiğinde binilebilir, koşum takımı takılabilir ya da onlardan faydalanılamayacak bir duruma geldiklerinde kesilip yenilebilir. Tarih boyunca hem Kuzey Amerika yerlileri hem de Mogollar, “arkan(kement)” kullanarak ya da sürüyü güderek vahşi atları ve bazen tekrar vahşi hayata dönmüş olan atları ya yakalayıp yemişler ya da evcilleştirmişlerdir.

¹³⁴ Olsen, a.g.m., s. 93.

¹³⁵ Ali Fuat Ünver, **Binicilik Sporunda Doğru Oturuş, Uyarı Ve Yardımların Binicilik Hissiyatının Gelişimine Etkileri**, Gazi Üniv. Sağlık Bilimleri Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003, s. 12.

Atı evcilleştirmeyi bir yetenek olarak düşündüğümüzde at davranışlarına dair özel bilgileri sayesinde birçok uzman tarafından bunun gerçekleştirildiğini düşünebiliriz. Bu düşünceler ışığında atın evcilleştirilmesine dair muhtemel bir senaryo ileri sürülebilir. Juliet Clutton-Brock'un iddiasına göre atın evcilleştirilmesi beslenmek için ihtiyaç duyulan et gereksinimini karşılayabilmek adına yapılan at avcılığı sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Önce iki aylık olanlarla bir yaşını doldurmuş olanlar, belki biraz daha büyük olan taylar ele geçirilmiştir ve anne sütünden kesilmiş olmalarına dikkat edilmiş olmalıdır. Belki de defalarca bu keşif yapılmış, Pleistosen'den itibaren bu bilgi edinilene kadar geçen sürede çok fazla zaman kaybı yaşanmış da olabilir.¹³⁶

Ancak bu noktada atın evcilleştirilmesi hususundaki “ihtiyaç” unsuru üzerinde ayrıca düşünmek gerekir. Çünkü insanlık tarihinde buluşlar üzerine düşündüğümüz vakit gerçekten de yeni buluşların tetikleyici unsuru hep ihtiyaçlar mı olmuştur, sorusuyla karşılaşırız. Hayatın doğal akışı içerisinde rastlantısallığın da bulunduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Yahut ihtiyaçların değişken olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Özellikle de bugünden geçmişe bakışta ihtiyaçsal bir mantık zinciri oluştururken bunun değişebileceğini de unutmamalıyız. Zira at evcilleştirilmesi de böyle bir konudur. Sadece dinî anlam taşıdığından belki de atın evcilleştirilmesine giden yol açılmış olabileceği gibi hiç tahmin etmediğimiz bir olay da bu yolu açmış olabilir. Tarihteki böylesi durumların ilk nedenini ararken anakronizme düşme ihtimali de vardır. Çünkü bugünün anlamlarıyla yola çıkılarak oluşturulan ihtiyaçsal bir mantık zinciri bulunmaktadır. Oysa, her yeni buluşun karmaşık ve çok sayıda iç-içe geçmiş nedenleri olabileceğini unutmamak gerekir; bu konuda iyi bir örnek için J. Diamond'a kulak vermek yerinde olacaktır:

“...Aslında icatların pek çoğu ya da büyük çoğunluğu, sırf merak ya da tamircilik aşkının etkisiyle harekete geçen kişilerin eseri idi,

¹³⁶ Levine, a.g.e., s. 15 vd.

onların kafalarındaki ürüne başlangıçta hiçbir talep yoktu. Bir şey icat edildikten sonra mucidin o şey için uygulama alanı bulması gerekiyordu. Ancak uzunca bir süre kullanıldıktan sonra tüketiciler o şeye ihtiyaçları olduğunu hissetmeye başlıyorlardı. Yine, bir tek amaca hizmet etmek üzere icat edilmiş şeylerin başka, öngörülmemiş amaçlar için yararları daha sonra anlaşılıyordu... Çoğu kez icat ihtiyacın anasıdır, ihtiyaç icadın değil. Buna iyi bir örnek yakın çağların en büyük mucidi T. Edison'un en özgün icadının hikâyesidir. T. Edison 1877'de ilk fonografını yaptığı zaman bir makale yayımladı; bu makalede icadının kullanılabilceği yerleri on madde halinde belirtti. Bunların arasında ölmekte olan kişilerin son sözlerini kaydetmek, görme özürlü kişilerin dinlemesi için kitapları kayda almak, saatin kaç olduğunu duyurmak, hecelemeyi öğretmek gibi amaçlar vardı. T. Edison'un öncelikler listesinde müziğin yeniden üretimi ilk sıralarda yer almıyordu. Birkaç yıl sonra T. Edison yardımcısına icadının hiçbir ticarî değer taşımadığını söylemişti. Daha sonra düşüncesini değiştirdi, fonograf satmak üzere iş hayatına atıldı ama bürolarda dikte ettirme makinesi olarak. Başka girişimciler madenî para atıldığı zaman popüler müzik çalacak şekilde bu ilk ses aletini (fonograf makinesini) değiştirip geliştirdiklerinde, müzik kutusu adı verilen şeyi türettikleri zaman, ciddi büro işlerinde kullanılan icadının değerini düşürdüğü için olsa gerek, T. Edison buna karşı çıktı. Ancak yirmi yıl sonra kadar istemeye istemeye mucitliği kendisine ait olan fonograf cihazının aslında müzik kaydetmeye ve çalmaya yaradığını kabul etti. ..."¹³⁷

İhtiyaçların yaşamın devam ettirilmesine etkisi doğrultusunda, görünüşe göre, at sadece Holosen'de, muhtemelen Neolitik ve Erken Bronz Çağ'da insan toplumunun gelişimini etkilemeye başlamıştır. Başlangıçta ele geçirilen vahşî atların çok zor hayatta kalabildiği düşünülmektedir ve bu yüzden de çalışma hayvanı olarak insan hayatına etkileri sınırlı kaldığı tahmin edilmektedir.

Prjevalski atını yetiştirmeyi deneyen günümüz toplayıcılarının karşılaştığı sorunlar düşünüldüğünde başarılı soylar yetiştirmeyi kontrol etmeden önce at bakımı noktasında nispeten gelişmiş olmaları gerekmektedir. Bu yüzden vahşî atları insan denetimi altında serbestçe yetiştirebilmek için onların çevresel, beslenme ve sosyal gerekliliklerinin karşılanması gerekir. Evcil atın atasına dair bilgiyi kesin olarak bilmek ihtimali zayıf olmasına rağmen insan denetimi altında yetiştirilen atların

¹³⁷ Diamond, a.g.e., ss. 311-312.

Prjevalski'nin atından daha uygun olduğu bir an için düşünülse bile bu pek olası görünmemektedir.

Evcil at yetiştiriciliği birkaç bin yıl önce özel evcil hayvanların seçici yetiştiriciliğinin sonucu olarak görülmüştür. Ancak üreme kontrol edildiği zaman fark edilmiştir ki at evcilleşmiştir. Böylelikle at değerli bir çalışma hayvanı olarak takdir edilmiştir ve nüfusu bu şekilde oldukça hızlı bir artış göstermiştir. Lâkin son olarak bu düşüncelerden çok daha farklı olarak atın evcilleştirilmesine belkide en uygun senaryo insanın ve atın birlikte evrimleşmesidir diyebiliriz.¹³⁸

¹³⁸ Levine, a.g.e., ss. 16-19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKLER ve AT

3.1. KAYA RESİMLERİNDEKİ AT-İNSAN ETKİLEŞİMİ

Türk yurtlarında en eski yerleşim yeri olarak Tacikistan'ın güneyinde yer alan Kuldara denilen bölge kabul edilmektedir ve bu bölge Alt Pleistosen döneminin sonuna tarihlenmektedir. Dolayısıyla bölgede ilk insanın günümüzden yaklaşık sekiz yüz bin yıl önce görüldüğünü düşünebiliriz.¹³⁹ Bu bağlamda atın çok daha eski zamanlardan beri Asya'da bulunduğunu göz önünde bulundurduğumuzda at ve insanın karşılaşmasının tarihini çok daha eski zamanlara çekmek bu düzlemde gayet mümkün gözükmemektedir. Ancak, maddî buluntu olarak at ve insan etkileşimini gösteren elimizdeki en eski kayıtlar iddia edildiği üzere Lena Nehri kıyısındaki kaya resimleridir. (Ek-21) ve (Ek-22) Servet Somuncuoğlu'nun aktardığına göre bu alandaki kaya resimleri Rus bilim insanları tarafından M.Ö. 14000-M.Ö. 12000 yılları arasına tarihlenmektedir.¹⁴⁰ Ancak, S. Somuncuoğlu bu tarihlendirmenin söz konusu kayaların oluşum yaşı mı, yoksa kaya resimleri mi, olduğuna dair bir görüş belirtmemektedir. Nitekim, M.Ö. 14. bine atıfla S. Somuncuoğlu şöyle söylemektedir:

“... Öncelikle M.Ö. 14. bin tarihini bir milât olarak kabul etmek gerekiyor. Çünkü bütün bilim adamlarının ve uzmanların ortak görüşü 'M.Ö. 14. binde Buzul Çağı sona erer.' diyorlar. Buzul Çağı öncesinde bir medeniyetten bahsetmek oldukça zor. Kaya resimlerinin diliyle düşünürsek ilk kaya resimleri mağaralarda karşımıza çıkıyor. Yani insan daha doğada açık alanda yaşama becerisini

¹³⁹ Leonid B. Vishnyatsky, “Orta Asya'nın Tarih Öncesi: Alt, Orta ve Üst Yontma Taş Çağı”, (çev. Harun Taşkiran), **Türkler**, I, Ankara, 2014, s. 485.

¹⁴⁰ Servet Somuncuoğlu, **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, İstanbul, 2008, s. 38.

geliştirememiştir. Mağaralarda yaşamaktadır. Mağaralar savunma açısından en ideal yerlerdir.”¹⁴¹

demektedir. Semih Güneri ise Lena Kaya resimleri hususunda şunları kaydeder:

“... Bölgenin hemen her noktasının petrogliflerini çalışan A. P. Okladnikov’a göre Mezolitik Çağlardan, ama daha da muhtemel erken Neolitik Çağlardan itibaren işlenen ve klasik Türk Döneminin Kurikanlar’ına uzanan zaman dilimine ait tasvirler bulunmaktadır. Tarihi metinlerde geçen Kurikanlar ve adlarını bilmediğimiz diğer etnik gruplar Yenisey-Lena bölgesinin en eski halklarıdır... Lena Nehri’nin yukarı havzasında 1960-1970’li yıllarda Okladnikov-Zaparoşkaya çifti tarafından sayısız kaya resmi kaydı gerçekleştirilmiştir. Petrogliflerin en yoğun bulunduğu noktalardan en bilineni Şişkin Köyü havalisidir. Kaydedilen kaya resimlerinden bazıları A. P. Okladnikov net bir biçimde Neolitik Çağlara tarihlenmiştir. Bu figürlerden bir kısmı neredeyse gerçek ölçülerde, görece küçük başlı, ‘kanca burun’ surathı, sarkık karınlı, kalın ve gür kuyruklu, kısa boylu yabanî at tasvirleridir. Daha küçük ölçülerde canlandırılmış başka bir tür yabanî at tasvirlerine de aynı bölgede rastlanmıştır... Bu tip yabanî at ve öküz-bizon (ox-bison) Paleolitik Çağ’ın geç evre faunası için tipiktir. Yenisey-Lena antik ressamının bölgenin yabanî sakinlerini gerçekçi üslupla çalıştığı kesindir, hatta genel anlamda hayvanın gerçek boyutlarını ortaya koymak için çaba harcadığına şüphe yoktur. Hayvanı gerçek boyutlarında resmetme kaygısı Paleolitik Çağ kaya sanatının tipik özelliklerinden biridir. Bölgede ‘Altay maralı’ (Cervus canadensis sibiricus) yaygın adıyla bilinen elk türü hayvanlara ait tasvirler Lena petroglifleri içinde yerini almıştır.”¹⁴²

diyerek Lena kaya resimlerinin tarihlenmesine dair bir açıklama getirmektedir ve ilâve olarak S. Güneri şu saptamada bulunur:

“... Arkaik Yenisey-Lena Dili diye tanımladığımız tek bir dilin konuşulduğu evrenin sonu. M.Ö. 12.000’ler dediğimiz zaman noktasıdır. Bu zaman noktası aynı zamanda Son Buzul Çağı doruğu’nun da, yani iklimin insan yaşamına daha uygun hale geldiği dönemlerin başlangıcını karşılar. Lena nehri kıyılarında A. P. Okladnikov tarafından yapılan araştırmalarda kaydedilen ve bizim de kabul edip onaylayabileceğimiz en erken petrogliflerin tarihi buna oldukça yakındır. ...”¹⁴³

¹⁴¹ Servet Somuncuoğlu, **Saymaltaş, Gökyüzü Atları**, İstanbul, 2011, s. 22.

¹⁴² Semih Güneri, **Türk-Altay Kuramı, Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya’da Türklerin Erken Kültür Tarihi**, Ankara, 2018, ss. 57-58.

¹⁴³ a. eser, s. 119.

S. Somuncuoğlu, bir başka eserinde Kırgızistan'daki Fergana Vadisi'nde Tanrı Dağları'nın kollarından Ala Dağlar bölgesinde 3500 metre rakımda bulunan "Saymalıtaş"taki kaya resimlerine değinmektedir.¹⁴⁴ Ancak kaya resimlerinin tarihlendirmeleriyle ilgili verdiği çelişkili bilgiler dikkat çekmektedir.(Ek-23), (Ek-24), (Ek-25) Öncelikle, Saymalıtaş'ın bir gözlemevi olduğu iddiası her ne kadar tartışmalı olsa bile iddianın sahibi Yu. Golendukhin, Saymalıtaş'ın geometrik bir üslûbla yapıldığını ve en eski kaya resminin M.Ö. 3. bine tarihlendiği iddiasını dile getiren S. Somuncuoğlu devamla ilk kez dile getirilen bu iddianın ardından Ya. Sher'in Saymalıtaş'taki kaya resimlerinin M.Ö. 3. bin yıla ait olduğunu kanıtladığını ifade ederek Saymalıtaş, tekniği ve oyma tarzları her ne kadar farklı olan kaya resimlerini içinde barındırsa da özellikle Tanrı Dağları civarında ve Fergana Vadisi çevresinde M.Ö. 3. bin yıl ile M.Ö. 1. bin yıl arasında yaşamış olan halkların dünya görüşü, kültürü ve tarihi açısından son derece önemli olduğunun altını çizer ve şöyle devam eder:

*"... Saymalıtaş'taki kaya resimleri için bugüne kadar en gizemli ve karanlık kalan nokta, bu resimlerin ne zaman yapıldığı konusu, halâ en büyük tartışma konusu olmaya devam ediyor. Bugüne kadar yapılan tahminler M.Ö. 5000 ile M.Ö. 1000 arasını gösteriyor. Fakat bu bilginin tartışmalı olduğunu ifade etmek gerekiyor. Kaya resimlerine kesin olarak bir tarih tespiti yapmak mümkün değil. Eski çağların bütün birikimi Saymalıtaş'ta toplanarak sanki buradan geriye bütün dünyaya taşmış, akmıştır. Bütün bunlara baktığımda Saymalıtaş üzerinde yapılan 'tarihleme' yorumlarına katılmam mümkün değil. Burada en az 10 bin yıllık hatta daha öteye giden bir birikimden söz etmek lâzım. ..."*¹⁴⁵

Kaya resimlerinin çizildiği tarihin belirlenmesinde birbiriyle çelişen bu ifadeler düzleminde konuyu her ne kadar birbirinden farklı olsa da mağara resimleri ile benzerlikler kurarak açıklamaya çalışmak yeni bir çıkarımda bulunmayı mümkün kılmaktadır. Öncelikle, S. Somuncuoğlu:

"... ilk kaya resimlerinde insanın çevresini bir yorum getirmeden, saf bir şekilde bire bir gördüğü gibi aktardığına tanık oluyoruz. Buna bir örnek verecek olursak ilk çizilen kaya resimleri çok büyük boyutta bire

¹⁴⁴ Somuncuoğlu, **Saymalıtaş, Gökyüzü Atları**, ss. 17-19.

¹⁴⁵ a. eser, s. 43.

bir boyutlarda yani gördüğünü, gördüğü gibi çizme gayreti içinde. Lena kaya resimleri bunun en çarpıcı örneği. Lena'da atı at kadar, insanı insan kadar çizen bir düşünce var karşımızda. Saymalıtış'ta bu süreç biraz farklı biçimde devam ediyor. Tabiat taklidi resimler yine mevcut ama bunlar biraz daha küçülmüş durumda. ...”¹⁴⁶

demektedir.

S. Somuncuoğlu'nun bu ifadelerini yukarıda aktarıldığı üzere, savunma anlamında idealize ettiği mağaralardan hareketle, birbirinden farklı bir anlayışa ve değerlendirmeye sahip olan mağara resimleri ve açık alanlara yapılan kaya resimlerini düşündüğümüzde mağara resimleri ve kaya resimleri arasında bir benzerlik veya ilişki kurulabilir mi, sorusuyla karşılaşmaktayız. Bu hususta konunun uzmanlarından James David Lewis-Williams mağara resimleri hakkında şu görüşleri öne sürüyor:

“... Bugün duvar sanatının derin mağaralarla sınırlı olmadığını biliyoruz; bu yalnızca ilk keşfedilenler için geçerliydi. Bazıları açık havada düşey kaya yüzeylerine, bazıları açık kaya barınaklar içindeki bazıları da mağaraların ışık alan girişlerine yapılmıştı. Duvar resimlerinin bazıları tek bir imgede birlikte kullanılan farklı tekniklerle yapılmıştı. Lascaux'daki Boğalar Salonu'ndakiler gibi bazıları 2 metre yüksekliğe kadar ulaşır ve birkaç farklı parlak renkte yapılmıştır; başkalarının boyu birkaç santimetredir ve tek renkte ustaca birkaç darbeye çizilmiştir. Bazı duvar sanatı örnekleri bas-rölyef (yarım kabartma) yaratmak için oyulmanın ötesinde duvarın içine yontulmuştur. Bu tür imgeler, De La Vialle'de fark oluşturmamış olsa da, Niaux gibi mağaralarda zemine bile çizilmişti. Ressamların hayvan figürlerini sarkıtlara uydurmaya, eldeki boşluğu doldurmaya çalışmaları ilgi çekicidir; biraz daha küçük çizmiş olsalardı, hayvanları daha alışılmış ayakta durur pozisyonda çizebilirlerdi. Çizimlerle kaya oluşumları arasında açıkça bir tür etkileşim vardı. Ressamlar kaya biçimlerini dönüştürmüştü. ...”¹⁴⁷

J. D. Lewis-Williams'ın aktardıklarını S. Somuncuoğlu'nun ifadeleriyle birlikte düşündüğümüzde konuya yeni bir bakış getirmek mümkündür. Anlamdan bağımsız olarak, kaya ressamı düşüncelerini aktarmaya başlamadan evvel mevcuttaki kayaları mağara ressamı gibi dönüştürmek istemiş olabilirler mi? Bu sorunun cevabı kaya resimlerinin boyutlarının bir zaman belirleme değişkeni olarak kullanılıp

¹⁴⁶ a. eser, s. 75.

¹⁴⁷ Lewis-Williams, a.g.e., ss. 29-37.

kullanılmayacağını da ortaya koyar mahiyettedir. Büyük çizilen resimlerden küçük resimlere ve sonrasında damgalar ve harflere kadar giden bir küçülerek devam eden gelişim düşüncesinden ziyade eldeki mevcut bulunan kayaya göre çizimlerin boyutunun belirlenmesi fikri doğal olarak kaya ressamlarının zihinsel evrimini gösterdiği düşüncesiyle çelişmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere S. Güneri bu çelişkiyi daha da güçlendirecek şekilde şunları söylemektedir:

“... figürlerden bir kısmı neredeyse gerçek ölçülerde, görece küçük başlı, ‘kanca burun’ suratlı, sarkık karınlı, kalın ve gür kuyruklu, kısa boylu yabanî at tasvirleridir. Daha küçük ölçülerde canlandırılmış başka bir tür yabanî at tasvirlerine de aynı bölgede rastlanmıştır ...”

Bu satırlardan anladığımız üzere bütün kaya resimleri hayvanın gerçek boyutuna yakın şekilde yapılmamıştır. Daha küçük şekilde yapılan çizimlerin de mevcut olduğunu bu satırlardan anlamaktayız. Bu doğrultuda J. D. Lewis-Williams’ın yukarı da ifade ettiği üzere Lena kaya resimlerinin ressamlarının da kaya biçimlerini dönüştürmediğini söyleyebilir miyiz, ya da bu çizimlerin başka bir amacı olabilir mi? Meselâ, Anıl Yılmaz’a göre Saymalıtaş’taki kaya resimleri içerisinde çizilen büyük figürler söz konusu figürün gerçek hayattaki vücudunun taşa kazınmış hâli olabileceği gibi onun toplum içerisindeki konumunu da gözler önüne seriyor olabilir.¹⁴⁸ (Ek-26)

Yukarıda değinildiği üzere M. A. Levine’nin özetle bahsettiği Erken Demir Çağı’ndan Sibiryada Ak-Alakha 5’deki dişler arasındaki gemlerle gömülü bulunan M.Ö. 5.-M.Ö. 3. Yüzyıl aralığına tarihlenen dört İskit-Sibiryada at iskeletinden anlaşıldığına göre bu buluntular biniciler tarafından kullanılmış atlara aittir. Dört, Erken Demir Çağ atının anatomik unsurlarının çoğu normal olmasına karşın tamamında, kaudaltorasik omurlarda, benzer anormallikler bulunmaktadır. Erken Demir Çağ atlarıyla karşılaştırdığımız zaman pad eyer takılan ve serbest yaşayan günümüz Exmoor Pony’leri ile

¹⁴⁸ Anıl Yılmaz, “Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII/1, 2013, s. 226.

eyersiz ve çerçeve eyer takılan Orta Çağ Türk atları (Ak-Alakha 1, Altay), söz konusu anormalliklerin karmaşık bir şekilde pad eyer kullanımından ya da çok daha muhtemel eyersiz binicilikten kaynaklanabileceğini düşündürmektedir. Sonuç olarak da atların omurlarındaki anormallikler Botay'daki buluntularda olmadığından ve nüfus yapısı incelemeleriyle de desteklendiği üzere Botay atları M. A. Levine göre vahşi atlar olduğundan, Dereivka atlarına ait bulunan omurlar incelenmeden çok daha önce ayrılmış bulunduğu dolaylı olarak onlar hakkında bir yorum yapmak mümkün değildir.¹⁴⁹ M. A. Levine'nin aktardığı bu bilgiler ışığında S. L. Olsen'e kulak verdiğimizde ise:

“... Botay (Botai), atın ilk kez evcilleştirildiği yer olmayabilir. Aslında bazı erken buluntuların bize gösterdiğine göre Bakır Çağı'nın Ural bölgesi halkları yanlarında evcil atları getirmiş; (Botay'ın) Neolitik zaman halkları da batıdan buraya gelen bu komşularından atı evcilleştirmeyi benimseyerek öğrenmiş olabilirler. ...”¹⁵⁰

düşüncesiyle eyersiz ve aşağıda da bahsedileceği üzere nalsız olarak da kullanıldığı bilinen Türk atları, atın erken evcilleştirilmesiyle ya da atın sırtına erken binilmesi hakkında bir ipucu verebilir. Zira, bundan da önce yukarıda belirtildiği üzere D. W. Anthony'nin işaret ettiği o batıdaki komşuları bir kez de S. L. Olsen'in işaret etmesi bölge tarihi bakımından bu durumun somut kanıtlarla izlenebilirliğine dair soru işaretlerini doğurmaktadır. Nitekim, S. Güneri de bu konuya dikkat çekmektedir:

“... Bölgede bugüne kadar muhtemel bir Hint-Avrupa etnosuna işaret edebilecek doğrudan ya da örneğin Çin kaynakları gibi dolaylı herhangi bir yazılı bilgi kaynağı yoktur. Bu normal; çünkü bilimsel referans olarak kullanılmaları bana göre sakıncalı olan Rik Veda ve Avesta gibi dinî kaynaklar hariç anılan etnik aidiyetin, yani Hint-Avrupalı kavramının Avrasya topraklarında anlaşılabilir, yoruma ihtiyacı olmayan 'tarihi metin' karşılıkları asla olmamıştır. Avrasya'da, en azından Sayan-Altay'da Türkler dışında arkeolojik kültürü niteleyen başka uluslara ait olabilecek tarihi yazılı belgeler de kesinlikle yoktur. Ege'de ve İran yaylasındaki üç boyutlu ve somut 'Klasik Çağın Hint-Avrupalı kültürleri' Tagar kültürü ile, Taştık kültürü ile çağdaş olurlar. Yazıyı kullanıyorlarken o ki Minusinsk

¹⁴⁹ Levine, a.g.e., s. 15.

¹⁵⁰ Olsen, a.g.m., s. 107.

Havzası'nda da Hint-Avrupalı halklarının varlığı iddia ediliyor, burada da benzer türde ya da farklı türlerde, şu ya da bu şekilde Hint-Avrupaca (Persçe, Grekçe) yazılı belgelere rastlamamız gerekmiyor mu? O ki ne Hint-Avrupaca konuşuyorlardı tıpkı Grekler gibi Persler gibi bu İskitler, bu Tagarlılar, bu Pazırıklılar, nerede Sayan-Altay'daki Hint-Avrupaca yazıtları?... Üstelik, Taştık insanının Türkçe konuştuğunu da artık bildiğimize göre, güney Sibiryadaki Hint-Avrupa göçü kurmacası da, Tagar kültürünü, onun devamı Pazırık kültürünü Hint-Avrupalı yapma gayreti de hiçbir sonuç vermeyecektir.
...¹⁵¹

Altaylar'da at kültürünün varlığına ilişkin olarak yapılan son araştırmalar göstermektedir ki at buluntuları bu bölgede en erken Afanasyevo kültürü zamanına tarihlendirilmektedir. N. M. Yermolova'ya göre güney Sibiryada atın evcilleştirilmesi Afanasyevo kabileleriyle başlamıştır. Kuzey Asya'daki arkeolojik kazılar sonucunda bu dönemden önce at buluntularına rastlanılmaması N. M. Yermolova'nın görüşünü destekler niteliktedir. Altay bölgesinde Afanasyevo kültür dönemi ve at ilişkisi üzerine odaklanıldığında arkeolojik kazılarda elde edilen hayvan kemikleri buluntuları arasındaki at kemiklerinin oranı göze çarpmaktadır. Altay bölgesi içinde bulunan Balıktıyul, Kara-Teneş, Küçük Dugan ve Aşağı Sooru adlı yerleşim yerlerinde bahsedilen kültür dönemi katmanı içerisinde bulunan hayvan kemiklerinin %60'ı at kemikleri olarak saptanmıştır.¹⁵²

Saptanan bu buluntuları Hint-Avrupalı genel kabul doğrultusunda yorumlayan düşünceye karşı olarak S. Güneri:

“... Hint-Avrupalı halkların genel özellikleri şu şekilde verilir: Göçebeydiler. M.Ö. 4. binlerde atı çoktan ehlileştirmişlerdi. Ata çok iyi binerlerdi. Atlı arabalarıyla tüm Asya'yı Hindistan'a, Çin'e kadar kat etmişlerdi... Atlı arabalarıyla ünlü Hint-Avrupalılar gittikleri her yeri alt üst eden, kasıp kavuran agresif savaşçılardır. ...”

düşüncesine katılmadığını belirterek Afanasyevo halkının bu yönde bir gelişmiş hayat tarzına sahip olmadığını belirterek, devamla:

¹⁵¹ Güneri, a.g.e., s. 94.

¹⁵² Ali Toraman, **Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)**, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2018, s. 220.

“... at yetiştirmeyi ve ona binmeyi bildiklerini zannetmiyorum. Çünkü Afanasyev mezarlarında ele geçen buluntular arasında at gemi ile ilgili bir nesneye rastlanmamıştır. At geminin bir parçası olduğu ileri sürülen geyik boynuzundan yapılmış tekil nesnelere ise ata binmeyle ilgili bir parça olmadığı ...”

görüşündedir.¹⁵³

Bu bağlamda M.Ö. 4. bin yılın ortalarına doğru batıdan Sayan-Altay bölgesine bir Hint-Avrupalı göçü başlamıştır. Yaklaşık M.Ö. 3500’lerde başlayan göç ile bölgeye gelen Hint-Avrupalıların ve Sayan-Altay bölgesinin yerli halkının ortak yaşamı yaklaşık bin yıl boyunca birbirlerini asimile etmeden kendi kültür geleneklerini koruyarak devam etmiştir. Zira, bu yöndeki en somut kanıt ise iki topluluğa ait belirgin farklar içeren ölü gömme adetlerinin yaklaşık M.Ö. 2500’e kadar devam ettiğini gösteren arkeolojik bulgulardır. M.Ö. 2500’lerden başlayarak Hint-Avrupalı kültür varlığının bu bölgede artık yavaş yavaş yok olarak yerini Altay yerli halklarının meydana getirdiği Okunyevo kültürüne bıraktığı yapılan kazılarda izlenmektedir.¹⁵⁴ Afanasyevo kültür döneminde atların kullanım alanları çeşitlilik arz etmektedir. Arkeolojik buluntular ışığında bunlardan en yaygın olanları atların genellikle beslenme amacıyla et hayvanı olarak ve kızaklara sürülmesi şeklinde kullanıldığı görülmektedir. M. Ö. 3 binli yıllarla birlikte ise bulunan araba kalıntılarında atların bu alanda da yük hayvanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Lâkin, bu dönemde atın savaşlarda kullanıldığını destekleyecek bir buluntuya henüz rastlanılmamıştır. Arkeolojik veriler bu döneme ait at kemiklerinin incelenmesi sonucunda kullanılan ve beslenen atların küçük tipli atlar olduğunu göstermektedir.¹⁵⁵

Saymalıtaş kaya resimleriyle ilgili tarihlendirmeye bugün uzun bir dönem aralığında düşünülmektedir. Şöyle ki, Saymalıtaş kaya resimlerini sadece belli bir döneme tarihlendirmek son derece güçtür. En eski olan çizimlerin M.Ö. 2000’lerde yani Erken Bronz Çağı’nda çizildiği

¹⁵³ Güneri, a.g.e., s. 111.

¹⁵⁴ a.eser, ss. 137-138.

¹⁵⁵ Toraman, a.g.t., s. 222.

düşünülürken en geç tarihli olanlarsa M. S. 8. yüzyıla, Kök-Türk dönemine, kadar uzanmaktadır. Farklı zaman dilimleri içerisinde yan yana veya üst üste binen çizimler aynı anda farklı dönemleri de belirtebilmektedir. Meselâ, Erken Bronz Çağı'na ait kaya resimlerinin yanında veya üstünde Demir Çağı'na veya Orta Çağ'a ait çizimlerin bulunduğu kaya resimleri mevcuttur. Bu durum da tarihlendirme noktasında yaşanan güçlüğü en iyi örnektir.¹⁵⁶ Ayrıca, Saymalıtaş'taki bu kaya resimlerinin Bronz Çağı'na tarihlenen örnekleri üzerinde yapılan incelemelere göre bu taşlardaki kaya resimlerinde at üzerinde tasvir edilen insan çizimlerine rastlanılmamıştır.¹⁵⁷

Bu doğrultuda kaya resimlerini değerlendirdiğimizde bazı şaşırtıcı ipuçlarıyla karşılaşmaktayız. Özellikle, S. Güneri'nin M. S. 6. -M. S. 8. yüzyıllar arasındaki Türk Dönemi kaya resimleri üzerine yaptığı incelemede insan ve hayvan tasvirlerine dair belirlediği bazı özellikler bu düzlemde son derece önem kazanmaktadır. Öncelikle keskin bir madenî bıçak ucu kullanarak ince ve düzgün bir şekilde kesikler yoluyla yapılan resimlere “grafiti” dendiğini belirterek “Türk Dönemi” tasvir özelliklerini ifade eden S. Güneri'nin belirlediği özellikler arasında konumuzu ilgilendiren son derece önemli noktalar bulunmaktadır:

“... Grafitilerdeki daha gerçekçi anlatıma karşın vurgu yöntemiyle yapılmış gölge resimlerdekenden biraz daha farklı olmak üzere, avcının/savaşçının çizmesinin kıvrık ucunun silueti atın karın altında, ön bacaklarına yakın bir yerden sarkar. Buradan Türklerin kimi hâllerde üzensiz at kullandıkları yorumunu da yapabiliriz. ...” (Ek-27).

Ayrıca S. Güneri devamla şunları kaydeder:

“... Atların en belirgin stil özelliklerinden biri de üç tutamlı yele bağlamasıdır. Hayvan tasvirlerindeki stil özelliklerine gelince; at yelesini üçe bölüp bağlama geleneği Klasik Türk Dönemi-2 kaya resimlerinin en tipik stil özelliklerinden biridir. Kompozisyonların boyutuna ve türüne göre kimi basit farklılıklar (ince-kalın, sivri-yuvarlak, yüksek-alçak vs.) göstermesine karşın, atın yele bölümünde

¹⁵⁶ Anıl Yılmaz-Ali Daşman, “Saymalı Taş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Journal of Institute of Social Sciences**, nr. 5, ss. 144-145.

¹⁵⁷ Yılmaz-Ali Daşman, a.g.m. s. 158.

üç çıkıntı daima gösterilir. Bu çıkıntılar daha az ya da fazla sayıda olmaz. Daima üçtür. Bu özellik genellikle vurgu kaya resimlerinde yaygındır. Bu, Lena bölgesinde de yaygın biçimde görülen bir stil özelliğidir. ...”¹⁵⁸ (Ek-27), (Ek-28), (Ek-29).

S. Güneri'nin belirlediği özelliklerle M. A. Levine'nin ifadeleri ve S. L. Olsen'in atın evcilleştirilmesi bağlamındaki düşüncesi atın Botay'dan daha önce evcilleştirilmiş olabileceği yer ve atı evcilleştiren topluluklara dair yeni bir ihtimali ortaya çıkarmaktadır. Zira, S.Güneri'nin ifade ettiği üzere Türklerin atlarının yelelerini kaya resimlerinde daima üç tutamlı olacak şekilde tasvir etmeleri ve yine bu özelliklerin Lena bölgesinde sıklıkla görülmesine istinaden S. Somuncuoğlu'nun fotoğraflarını çektiği Lena Bölgesi'ndeki kaya resimlerinden (Ek-21) ve (Ek-29)'de yer alan kaya resimlerinin (Ek-28) ile arasındaki benzerlik sanatsal bir ifadenin adeta yüzyıllar boyu devam eden özelliğini gösterir nitelikte karşımızda durmaktadır. Bununla beraber, arkeolojik veriler ışığında S. Güneri:

“... Bölgedeki baskın dil/kültür her ne idiyse, o dilin canlı akışını değiştirme potansiyeli taşıyan diğer bölgesel dil gruplarına rağmen, bu adlar günümüze kadar ulaşabilmiştir. Andığımız tarihlerde Sayan-Altaylar'da da Yenisey-Lena havzalarında da Türkçe'den başka dil konuşuluyor muydu, bilmiyoruz. Konuşuluyordu diye tahmin yürütebiliriz. Ancak bölgedeki dağ, tepeye yüzyıllardır sıkı sıkıya sarılıp oralarda köklenen Türkçe adlardır. Bunu da yok sayarak ancak 'arkaik Yenisey-Lena Dili'ne Türkçe dışında başka bir baskın aday önermemiz söz konusu olabilir. Neolitik Çağ'da Altaylar'da konuşulan dili, araştırmalarımızın bizi getirdiği noktada Türk dilinin en arkaik biçimi olarak tanımlıyoruz: Türk-Altay Dili. Bu kez arkaik Yenisey-Lena halklarının konuştuğu o tek dili de bu mantık bağlamında değerlendirmemiz gerekiyor. Arkaik Yenisey-Lena dili muhtemelen bitişken dildi ve Neolitik Çağ ile birlikte Sayan-Altay kültür bölgesinde ortaya çıkacak Türk-Altay Dili'nin de temelini oluşturuyordu. Ekonomik modeli ağırlıklı olarak balıkçılık ve avcılık üzerine gelişen, birkaç ailelik topluluklardan oluşan küçük gruplar halinde yaşayan Yenisey-Lena erken halklarının ~ M.Ö. 16000'lerde bu coğrafyada, yukarıda tanımladığımız türde tek bir dil konuşuyor olması muhtemeldi... Başta söyleyelim, Yenisey-Lena yeryüzünde Türk Dili konuşan bütün halkların anayurdudur. ...”¹⁵⁹

¹⁵⁸ Semih Güneri, “Altay Dağları Bölgesi Kaya Resimleri: Klasik Türk Dönemi-2 Evresi: Türk Tasvir Sanatına Dair Yeni Kavramlar”, **Arkeoloji ve Sanat**, 2018, sayı: 159, ss. 157-158.

¹⁵⁹ Güneri, a.g.e., ss. 40-41.

Bu ifadelerin ardından söz konusu bölgenin Türklerin anayurdu olduğu sonucundan ve de A. P. Okladnikov'un bölgedeki kaya resimlerini M.Ö.12000'lere tarihlemesinden hareketle kaya resimlerinin gösterdiği üzere atın sırtındaki insan çizimleriyle birlikte tarihsel olarak Türklerin ata eysiz ve üzengisiz de bindiğinin bilinmesi atın evcilleştirmesiyle Türklerin bir bağlantısı olabilir mi, sorusunu gündeme getirmektedir.

Ancak bu doğrultuda ileri bir tarih olarak S. Güneri'nin belirttiği üzere "Klasik Türk Dönemi-2" diye adlandırılan ve M. S. 6.-M. S. 8. yüzyıl aralığını ifade eden dönem Kuzey Asya Türk kültürel geleneğinin sonudur. M. S. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu kültürel geleneğin artık olmadığı görülmektedir. Zira, Uygur Dönemi ise Kök-Türk geleneğinin son bulunduğu ve Çin kültürünün hakimiyetinin başladığı bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁰ Bu bağlamda bir başlangıç noktası tespit edip geriye doğru benzerlikler tespit ettiğimizde bu dönemin M. S. 6.-M. S. 8. yüzyıllar arasında tarihlenen Kök-Türk dönemi örnek model olarak düşünülebilir.

Kaya resimlerinin yol göstericiliğiyle varılan erken tarihler düzleminde atın evcilleştirilmesi ve özellikle de atın sırtına binilmesinin tarihini sorguladığımız vakit bir takım problemlerle karşılaşmaktayız; David W. Anthony'nin tespitlerine göre:

*"... M. Ö. yaklaşık 3500 tarihinde ata binildiyse eğer neden atın sırtına binme Yakın Doğu'da çok daha sonra benimsendi? Yakın Doğu'da atın sırtına binmenin tarihi ya Akad döneminde yaklaşık M. Ö. 2350-M. Ö. 2170 tarihleri arasında ya da III^{üncü} Ur döneminde M. Ö. 2100-M. Ö. 2000 tarihleri arasında benimsenmiştir... Yakın Doğu'da süvarilerin savaş alanlarında yaygın olarak ortaya çıkış tarihi yaklaşık olarak M. Ö. 900'dür. Bu tarihten önce at, şehir savaşlarında sadece çekmek için kullanıldı. Eğer M. Ö. 3500 itibarıyla bozkırda ata binildiyse neden atın sırtına binenler savaş alanlarında atın sırtına 2500 yıl sonrasına kadar binmedi? ..."*¹⁶¹

¹⁶⁰ a. yazar, a.g.m., s. 159.

¹⁶¹ David W. Anthony-Dorcas R. Brown-Christian George, "Early Horseback Riding and Warfare: The Importance Of The Magpie Around The Neck", **Horses And Humans: The Evolution Of Human-Equine Relationships**, (ed. Sandra L. Olsen-Susan Grant-Alice M. Choyke-Laszlo Bartosiewicz), Oxford, 2006, s. 147.

Bu soru Şu ana dek vardığımız sonuçlar üzerinde etraflıca düşünmemize neden olarak atın diğer komşu bölgelere neden geç bir tarihte yayıldığını sorgulamamıza sebep olmaktadır. Nitekim, yukarıda değinildiği üzere Avrasya’da buluşlar kıta ekseninden sebep diğer kıtalara nazaran daha hızlı bir şekilde yayılırken neden at evcilleştirildiği iddia edilen tarihten çok geç bir tarihte Yakın Doğu’da sırtına binilirken görüldü? Öncelikle, bölgeye özgü bir hayvan olmayan atın elimizdeki en eski bulgulara göre dört-nala giden bir biniciyi gösteren IIIüncü Ur dönemi damgasındaki varlığı Yakın Doğu’da atın sırtına biniş tarihi hakkında bize bir fikir sunarken; Bactria-Margiana Arkeolojik Alanı’nda, Afganistan’da, bağlamı belirlenemeyen benzer bir damganın varlığı da son derece büyük bir önem arz etmektedir. Zira, bu iki benzer ve çağdaş damga rastlantısallığın ötesinde bilinçli bir durumu gözler önüne sermektedir. Bu durum da muhtemelen M. Ö. 2100- M. Ö. 1700 tarihleri arasında IIIüncü Ur krallarının SintaŐta-Arkaim ve Petrovka tipi kuzey bozkır topluluklarıyla iletişim kurduğunu ifade eder bir mahiyette karşımızda durmaktadır. (Ek-30) Bu sonuç acaba atın daha geç bir tarihte mi evcilleştirildiği sorusunu akıllara getirmektedir.

Yaygın olarak bugün kabul edilen görüş askerî anlamda M. Ö. 1500’lerde atın sırtına binilmediği Őeklinindedir. Bu düzlemde atların halat veya deriden gemlerle yeterince kontrol edilemediğinden dolayı metal gemlerin icadıyla birlikte askerî anlamda savaş alanlarında yerini almaya başladığı iddia edilmektedir. Ancak bu görüşe karşı güçlü bir karşıt düşünce de bulunmaktadır.

David W. Anthony, Dorcas R. Brown, Christian George yazdıkları ortak makalede bu düşünceye karşı çıkararak yaptıkları denemede hem uzmanların hem de at biniciliğinde bir uzmanlığı olmayanların halat veya deri gemlerle atların kontrolünde hiçbir sorun yaşamadıklarını belirterek Amerikan ovalarındaki “Yerlilerin” 19. yüzyıl boyunca atın alt çenesine bir halat bağlayarak hayvanı kullandıklarını belirtmektedir. Bu bakımdan hem tarihsel hem de deneysel olarak bu düşüncenin ilk andaki gücünü yitirdiği

sonucuna varmaktayız. Yakın Doğu sanatından doğan diğer bir sebep de bazı Yakın Doğu çizimleri binicinin atın kıç tarafına doğru beceriksizce oturduğunu göstermektedir. Lâkin bu oturuş daha çok eşekler için uygundur.¹⁶² (Ek-31)

Altaylar'daki arkeolojik kazılarda elde edilen sonuçlara göre daha çok küçük boylu Prjevalski ve Tarpan tipi gibi atlar kullanılmıştır; Yakın Doğu insanları ise atı eşekle aynı değerlendirip hayvanın sırtı yerine kıç tarafına binmiş olabileceğinden dolayı binişteki bu başarısızlık bölgede atın kullanımını geciktirmiş olabilir. Bir diğer sebep ise atların binilmek için boylarının küçük olmasıdır. Ancak bu yaklaşım da doğru bir yaklaşım değildir. Zira, Dereivka ve Botay'daki atların %70'inden fazlasının omuz başı yüksekliği 136-144 cm. arasındadır ve en geniş 152 cm yüksekliğe sahiptir. Romalı süvarilerin ise savaş alanlarında genellikle bindikleri atların omuz başı yüksekliği 120cm. ilâ 150cm. arasında değişmektedir.

Bu noktadan hareketle atların omuz başı yüksekliklerinin atın sırtına binilmeye son derece uygun olduğu böylelikle ortaya çıkmaktadır. Bu durum da atın sırtına binilmesinin neden geç bir tarihte ortaya çıktığı sorusuna net bir cevap getirememektedir. Son bir düşünce de Enolitik dönem boyunca bozkırda yaşayan halk savaşçı bir karakterden ziyade barışçıl bir karaktere sahip olmuş olabileceğinden dolayı barış içinde yaşadığı iddia edilen bu erken bozkır toplumuna dair bu görüş arkeolojik buluntularla çelişmektedir. Zira, M. Ö. 5000-4500'de koyun ve sığırın batı bozkır ekonomisinde ilk kez evcilleştirildiği kabul edilir ve aynı zamanda bu tarihlerde mezarlarda silahlar (status weapons) ortaya çıkmaktadır.¹⁶³ Bu çelişkili durum iyimser bir temelde oluşturulan bu görüşün geçersizliğini gözler önüne sermektedir.

¹⁶² a. eser, s. 148.

¹⁶³ a. eser, s. 149.

Düşünsel anlamda atın sadece et ve süt gibi gıda maddesi olarak dahi evcilleştirilmesi bir yerden sonra sürü çobanları için daha kalabalık sayıdaki sürüleri kontrol etme ve de besi hayvanlarının üretkenliği açısından da son derece önemli olduğundan sürüleri gerek vahşi hayvanlardan gerekse de insanlardan korumayı gerekli kıldığından bu varsayım da son derece güçsüzdür.

Sonuç itibariyle bugün Türklerin atalarının yaşadığı bölgelerde bulunan kaya resimlerinden anlaşılmaktadır ki bölge insanı atı binek hayvanı olarak kullanmıştır; ancak yine de, en eski tarihler doğrultusunda başvurduğumuz kaya resimleri -içerisinde barındırdığı birçok soruyla- bugün Türklerin atalarının en eski devirlerde atı binek hayvanı olarak kullanmalarına dair net bir sonuç vermemektedir. Bu düzlemde A. P. Okladnikov ve S. Güneri'nin genel anlamda tarihlendirdiği Lena bölgesi kaya resimleri elimizdeki en eski tarihlendirmeye dair bir ipucudur. Bunun dışında A. Yılmaz'ın Saymalıtaş'taki en eski devirlere ait at üstünde insan figürüne rastlanılmadığı saptaması kaya resimleri açısından bir iddiada bulunmanın başka bir zorluğudur. Bundan başka kaya resimlerinin olduğu alanlardaki dönemsel karışıklık ise atın binek hayvanı olarak kullanıldığı en eski tarihi göstermede kaya resimlerinin temel alınarak yapılacak yorumların sağlam bir temel üzerinde yükselmeyeceğini ifade eder mahiyettedir. Bu düzlemde kıta eksenine bağlı olarak Avrasya'da mevcut iddialar ışığında Kazakistan'ın kuzeyinde ilk kez evcilleştirildiği düşünülen atın Yakın Doğu'da neden çok geç bir tarihte sırtına binilerek görüldüğü sorusu üzerinde durulması gereken son derece önemli bir sorudur. Bu noktada sadece kaya resimlerinden yola çıkılarak yapılacak tarihsel bir önerme içerisinde birçok bilinmeyeni barındıracaktır.

Ancak arkeolojik verilerin ışığında Altaylar'da kullanılan at tipinin daha çok küçük tipteki atlar olduğu sonucundan hareketle Yakın Doğu insanların atı eşekle benzer şekilde değerlendirip hayvanın sırtı yerine kış

tarafına binmeye çalışmaları sonucundaki başarısızlıkları atın Yakın Doğu'da yayılımını geciktirmiş olabilir.

3.2. TARİHİ KAYNAKLARA GÖRE TÜRKLER ve AT

M. Ö. 5. yüzyılda yaşayan HERODOT'un İskitler¹⁶⁴ hakkında aktardıkları konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. HEREDOT'un bozkır atlarına dair anlattıkları bozkır kültürü içerisinde atın yerini anlayabilmek ve anlamlandırabilmek doğrultusunda geçmişin sisli görüntüsünü netleştirebilmek açısından son derece aydınlatıcı bilgiler sunar. Meselâ, İskitlerin yaşadığı coğrafya hakkında bilgi verdikten sonra bu bölge atlarının ayırt edici özelliğine vurgu yaparak, soğuğa karşı dayanıklı olduklarını dile getirir:

“... Bu anlattığım bölgede kış yaman olur. Bir fikir vermek için belirtiyorum: 8 ay süresince dayanılmaz soğuk olur... Atlar soğuğa iyi dayanırlar, ama katırlar ve eşekler hiç dayanıklı değildir; oysa öbür yerlerde tersine soğukta kalan atlar kangrenden kırılırlar, buna karşılık eşekler ve katırlar dayanırlar. Bence bu bölgelerde boynuzsuz öküzlerin boynuz çıkarmalarına engel olan da gene soğuktur. ...”¹⁶⁵

¹⁶⁴ Kaynaklarda geçen Türk ve at birlikteliğine İskitlerden başlamamızın sebebi İskitlerden bahseden kimi kaynaklarda İskit ve Hun hatta Türk adının aynı topluluğu ifade etmek için kullanılmış olmasıdır. İbrahim Çeşmeli de bu durum hakkında şöyle demektedir:

“... Bizans kaynaklarına göre sonradan Massagetler, Hunlar olarak biliniyordu. Yine, Bizans tarihçilerinden Menandros Protektor, Türklerin eskiden Saka diye çağrıldığını ve İskit dilini bildiklerini kaydetmiştir. Bizans kaynaklarında İskitlere Türkler ve Hunlar deniliyordu ...”

bkz. İbrahim Çeşmeli, **İskitler, Hunlar ve Göktürkler’de Din ve Sanat**, İstanbul, 2016, s. 14; Yine bir başka örnek olarak Priscus’a değinmek yerinde olacaktır:

“... Bu devirde İskitlerin kralı Attila ile çok meşhur bir savaş yapıldı...”

bkz. Priscus, **Fragmentaet Excerpta (Attila ve Bizans Tarihi)**, (çev. Turhan Kaçar), İstanbul, 2020, s. 41; ayrıca bu düzlemde Gordon Childe de şöyle demektedir:

“... Öte yandan Minns’in bolca örnekle açıkladığı gibi çağlar boyunca bunlarla Üst Asya’nın Aryan olmayan Moğol göçerleri arasında kesin benzerlikler bulunuyor. Bu yazar İskitleri Hun, Tatar, Peçeneklerin Moğol ataları olarak ele alıyor ve kuşkusuz haklı olmalı. ...”

bkz. Mallory, a.g.e., s. 68.; bu ifadelerin ardından Turhan Kaçar önemli bir ayrıma işaret etmektedir:

“... İskit kelimesi dönemin yazarları için Roma İmparatorluğu’nun kuzey sınırındaki kavimler açısından en genel ifadediydi. Hâlbuki Hun çok daha spesifiktir. Bury ve Thompson bütün Hunların İskit olabileceğini ancak bütün İskitlerin Hun olmadığını ifade ederek ayrıma dikkat çekmektedirler. ...”

bkz. Priscus, a.g.e., s. 305.

¹⁶⁵ Herodotos, **Tarih**, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 2016, s. 305.

Bundan başka HERODOT söz konusu coğrafyada yaşayan atlarla ilgili Kuban (Hypanis) Irmağ'ının kaynağının çevresinde otlayan beyaz atlar olduğunu belirtir:

“... Üçüncü ırmak Hypanis kaynağını Skythia'da çevresinde beyaz yaban atların otladığı bir büyük gölden alır. Bu göle haklı olarak 'Hypanis'in babası' denilir ...”¹⁶⁶

Atların fiziksel görünüşüne dair verdiği bu bilgi bölgede beyaz at varlığına işaret etmesi açısından önemlidir. Zira aşağıda görüleceği üzere Çin kaynaklarında Türklerle yapılan antlaşmalarda beyaz at kurban etmek geleneğinin varlığından söz edilmiştir. Dolayısıyla bu iki bilgi birbirini tamamlaması açısından dikkat çekicidir; HERODOT kurban olarak kesilen hayvanlar arasında “atın farklı bir yere sahip olduğu” bilgisini özellikle vurgular.

M.Ö. 5.-4. yüzyıl aralığında yaşayan HIPPOKRAT, *Hava, Su ve Toprak* adlı yapıtında İskitler için:

“... kimler daha çok at binerse genişlemiş venlerden, kalça ağrısından, gut hastalığından daha çok muzdarip olurlar ... işte bu İskitlilerin kaderidir... onlar sürekli dizlerinin altına kadar uzanan kısa pantolonlar giyip zamanlarının çoğunu at üstünde geçirirler... ve zamanla erkekliklerini kaybederler.”¹⁶⁷

¹⁶⁶ a.eser, s. 315.

¹⁶⁷ Hippokrat, **On Air, Waters and Places (Hava, Su ve Toprak)**, (çev./ed. Lokman Hekim Tanrıverdi), Malatya, 2018, s. 53; Hippokrat'ın bu ifadeleri bir öteki kavramına bakışı ve olumsuz bir değerlendirmeyi taşıyor olabilir. Zira, Emine Sonnur Özcan şöyle demektedir:

“... öte yandan, Tauri/Türk-İskitlerin kendilerine tarım-dışı bir yaşam biçimi seçmiş olmaları da Yunan-Roma mitolojisine konu olmuştur. Romalı şair Ovid (M.Ö. yk. 43- M.S. yk. 17) ünlü eseri *Metamorfozlar*'da mitolojik figür Triptolemus'u öldürmesi üzerine 'barbar imparatorluğun sahibi' İskit Lynxus'un tanrıça Demeter tarafından nasıl bir vaşağa çevrildiğini anlatmaktadır. Ovid'in mısralarına yansımış haliyle tarım/hasat tanrıçası Demeter, Triptolemus'u İskit kralı Lynxus'a tarım öğretmekle görevlendirmiştir. Fakat Lynxus bunu reddetmiş ve Triptolemus'u öldürmüştür. Bunun üzerine Demeter Lynxus'u bir vaşağa (Lynx) çevirmiştir. ...”

bkz. Emine Sonnur Özcan, **Kültür Tarihi Açısından İskit-Türk Aynılığı**, İstanbul, 2016, ss. 65-66; Bu doğrultuda eski Yunan toplumunda kadının yerini hatırladığımızda Hippokrat'ın açıklamaları ve öteki kavramı daha bir yerine oturmaktadır, zira bu hususta Eski Çağ'a ait alışıl gelmiş bilgilerde kadın hemen hemen gerekli yeri almaz:

“... eski Yunan siyasal yaşamının en önemli kurumu olan Halk Meclisi'ne (Ekklesia) kent-devletinde yaşayan bütün özgür erkek yurttaşlar katıldığından çok büyük bir alana ihtiyaç vardı. Bu nedenle kent-devletinde halk meclisi binası, yani Ekklesiasterion nadiren

HIPPOKRAT'ın İskitlerin hayatında atın yerine dair verdiği bu bilgiler ışığında İskitlerin Yunanlılardan farklı olarak pantolon giydiğini ve atla daha çok zaman geçirdiğini anlıyoruz.

Hsiung-nu (Hun) Monografisi'nde geçen bir anlatı bizlere atın Türkler'deki önemini göstermesi bakımından son derece büyük bir öneme sahiptir. Monografide bu durum şöyle ifade edilir:

“... Mo-tu başa geçtiği sırada Tung (doğu) Hu'lar güçlüydü. Mo-tu'nun babasını öldürerek hükümdar olduğunu duyunca elçi gönderip Mo-tu'ya şöyle demişlerdi: 'T'ou-man'ın Ch'ien Li Ma olarak bilinen atını istiyoruz.' Mo-tu devletin ileri gelenlerine sorunca, hepsi 'bu, Hsiung-nu'ların değerli [bir] atıdır, verilemez' diye cevaplamışlardı. Mo-tu; 'nasıl olur da [bir] kişi [bir] atı komşusundan daha çok sevebilir' diyerek [atı] vermişti ...”¹⁶⁸

Her ne kadar siyasi strateji gereği Mo-tu'nun atı önemsemeyişi ilk bakışta atı önemsiz gibi gösterse de iki devlet arasındaki ilişkide karşı tarafı ölçmek maksadıyla Mo-tu'nun atının istenmesi ve sonrasında devletin ileri gelenlerinin tepkileri aslında atın ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Hu-han-yeh, Han Devleti'nin hizmetine girmeye dair fikirlerini sorduğu devlet adamlarından aldığı cevap Hunların devlet anlayışını gösterdiği kadar atın da önemini göstermektedir:

“... Hsiung-nu'ların geleneğine göre, esasen güçlü olmak yüceltici, hizmet etmek [ise] küçültücüdür. [Hsiung-nu'lar] at üzerinde savaşarak devlet kurmuşlar, dolayısı ile bütün kavimler arasında saygınlık kazanmışlardır ...”¹⁶⁹

bulunurdu. Yurttaşlar (politai) daha ziyade agora ya da tiyatro gibi açık alanlarda toplanırdı... Teorik olarak ayda iki veya üç defa toplanan Ekklesia'ya 18 (veya 20) yaşını doldurmuş ve bağlı oldukları demos'a kayıtlı olan 'erkek yurttaşların' tümü katılabiliyordu...”

bkz. Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul, 2012, s. 67; bu bilgiler Hippokrat'ın olumsuz ifadelerine karşılık Asya'nın konar-göçer toplumlarında görülen yaşam tarzı ve kadın erkek arasındaki eşitliğin açıklanabilir olmasını gösterir.

¹⁶⁸ **Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, (çev. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun), Ankara, 2015, s.6.

¹⁶⁹ a.eser, s. 55.

Hunlara bağı olan Ta-yüenler¹⁷⁰ hakkında Çin kaynaklarına yansıdığı şekliyle:

“... [Ta-]yüen’de 70’den fazla şehir bulunurdu, iyi cins atları çoktu, atların [vücudundan] kan fişkırdı, söylenenlere göre bunlar Gök Atlardan doğmuştu. Chang Che’ien ilk defa İmparator Wu-ti’ye bunlardan söz ettiğinde, İmparator bir elçiyle birlikte 1000 [parça] altın ile altından [bir] at [heykeli] göndermiş, karşılığında [Ta-]yüan’in iyi cins atlarından istemiştir. [Ta-]yüen kralı, Han [Devleti’ne] çok uzak olduğunu, büyük orduların [ülkesine kadar] ulaşamayacağını düşünerek, çok sevdiği değerli atlarını vermeye razı olmamıştı. Han elçileri pervasızca ve düşüncesizce konuşunca [Ta-]yüen kralı, onları öldürterek mallarına el koydu. Bunun üzerine, ‘Gökün (/Kökün) Oğlu’ Erh-shih, generali Li Kuang-li komutasındaki toplam 100000’den fazla kişilik bir orduyu [Ta-]yüen’e saldırıya gönderdi. [M. Ö. 104]. Bu [sefer] dört yıl sürdü. [Ta-]yüen halkının, kralları Wu-kua’nın kafasını kesip, 3000 at hediye etmeleri üzerine Han ordusu geri döndü. [Bu olay] Chang Che’ien’in biyografisinde anlatılmaktadır. Erh-shih [generali] [Ta-]yüen kralı’nı öldürttüktan sonra, yerine soylulardan, Han [Devleti’ne] [karşı] her zaman iyi davranmış olan Mo-t sai’yi [Ta-]yüen kralı yaptı. Bir yılı aşkın bir süre sonra [Ta-]yüen soyluları, Mo-t sai’nin dalkavukluk yaparak ülkelerine zarar verdiğini [düşünerek], birlik olup Mo-t sai’yi öldürdüler. [Yerine] Wu-kua’nın erkek kardeşi Ch’an-feng’i kral olarak başa geçirdiler. Oğlunu, hizmet etmesi için rehin olarak Han [sarayına] yolladılar. Han [hükümdarı] bunun üzerine elçi gönderip rüşvet vererek [ortamı] yumuşattı. Ayrıca ondan fazla elçilik heyetini [Ta-]yüen’in batısındaki çeşitli devletlere göndererek [buralardaki] değişik [ve] ilginç yerel malların kendisine gönderilmesini istedi. [Ayrıca] [Ta-]yüen saldırısından vazgeçtiği haberini yaydı. [Ta-]yüen kralı Ch’ang-feng, Han [hükümdarı] ile her yıl iki “Gök(/Kök) At” hediye [etmek üzere] bir anlaşma yaptı. Han elçileri üzüm ve yonca tohumları alarak geri döndüler. ‘Gökün (/Kökün) Oğlu’nun sahip olduğu Gök (/Kök) Atların fazlalaşması [ve] gelen yabancı elçilerinin artması nedeniyle köşklerin etrafına çok miktarda, üzüm ve yonca dikildi. Bunlar göz alabildiğine uzanıyordu... Han’ın [Ta-]yüan’a saldırmasının

¹⁷⁰Bu konuda:

“... Batı bölgelerindeki devletlerin herbirinin kendi idareci ve başkanları vardı. Askerleri [sayıca] fazla [olmasına rağmen] dağınık [ve] zayıftı, tek bir idare altında birleşememişlerdi. Hunlara tâbi olmalarına rağmen karşılıklı (bir) yakınlık (ve) dostluk kuramamışlardı. Hunlar yalnızca onlardan at, büyük ve küçük baş hayvan, keçe, yün almış fakat [onları] kontrol [ve] idare edememişti. Birlikte ve uyum içinde olamamışlardır. ...”

bkz. Çin Kaynaklarında Türkler, Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”, (çev. Ayşe Onat), Ankara, 2012, s. 78.

nedeni Kral Wu-kua'dır deyip, kafasını elçiyle birlikte Erh-shih [generaline] gönderdiler [ve] anlaşma [teklif ederek] şöyle söylediler: 'Eğer Han bize saldırmazsa iyi atlarımızın hepsini çıkartırız, siz de istediğiniz kadar seçebilirsiniz, ayrıca Han ordusuna yiyecek [de] veririz. Eğer bizim [isteklerimizi] kabul etmezseniz, [o zaman] iyi cins atlarımızın hepsini öldürürüz. [Ayrıca] K'ang-chü'den yardım gelmek üzeredir, geldiğinde bizi içerden, K'ang-chü [askerleri] dışardan, Han ordusu ile savaşıcağız. Bunu iyi düşünün, hangi yolu takip edeceksiniz?' ... Bunun üzerine [Ta]-yüan, atlarını meydana çıkartarak, Han [görevlilerinden] istediklerinden seçmelerini istedi [ve] Han ordusuna bol miktarda yiyecek verdi. Han ordusu, en iyi cins onlarca at ile orta [ve] ortanın altında üç binden fazla kısarak [ve] aygır seçti. Ayrıca [bir] Yüan soylusu [olan], daha önce Han [elçilerine] iyi davranmış Mei-tsai adlı [kişiyi] [Ta]-yüan kralı olarak başa geçirildi [ve] anlaşma yapılarak ordu çekildi. Sonunda [Han ordusu] şehrin içlerine girmeden geri döndü. ..."¹⁷¹

Çin yıllıkları Türklerin yaşam tarzı hakkında gözlemlere dayanan genel bilgiler içermektedir. Dikkat edildiğinde bu bilgilerin aşağıdaki diğer kaynaklarda da geçen bilgilerle birbirlerini tamamladıklarını ve hatta daha çok atla ilgili ve ata dayanan bilgiler olduğu görülebilir. Örneğin, Çin yıllıkları Türkler hakkında:

"... çoğunlukla hayvan yetiştirmekle uğraşıyorlardı, nerede su ve otlak varsa oraya göç ediyorlar, uzun zaman aynı yerde kalmıyorlardı, keçeden yapılmış çadırlarda yaşıyorlardı, bellerine kadar uzun saçları vardı, cepkenlerini soldan ilikliyordular; etle besleniyorlar, mayalanmış süt içiyorlardı... Atçılık ve binicilikte ustaydılar ..."¹⁷²

Türk-Çin ilişkilerinde atın hediye olarak önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu bağlamda Çin yıllıkları şu ifadeleri kaydeder:

"...üçüncü Ta-ye yılının (607) dördüncü ayında İmparator Yang-ti, Yü-lin'e gitti. K'i-min Kagan'la karısı Prenses İ-ç'eng, imparatora nezaket ziyaretinde bulunmak üzere imparatorluk sarayına gittiler. K'i-min Kagan imparatora sunmak üzere yanında üç bin at getirmişti. Buna çok memnun olan imparator

¹⁷¹ a. eser, ss. 40-41 ve ss. 92-93.

¹⁷²Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), İstanbul, 2019, s. 63.

(Yang-ti) karşılık olarak K'i-min Kagan'a on üç bin parça ipek kumaş hediye etti ...”¹⁷³

Türklerin Çin’le olan siyasi ilişkilerinde sonuç almak için at hediye etmeleri atın ne kadar etkili bir hediye olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

“...birinci tcheng-koan yılında (627), (T'ong Che-hou), Tchen-tchouT'ong se-kin'i Kao-p'ing kralı Tao-li ile beraber on bin tane kıymetli taşın muhlanarak süslendiği zarif bir altın kemeri ve beş bin atı hediye sunması için (Çin Sarayına) gitmekle görevlendirdi. ...”¹⁷⁴

Bundan başka olarak yine ATTILA da siyasi anlamda sonuç alabilmek için Romalı elçilere at hediye etmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca, Türk Kaganlığı döneminde ‘Batı’ kanadı ile ilgili kaynaklarda şöyle denilmektedir:

“... Cha-po-lotie-li-che Kagan, dokuzuncu tcheng-koan yılında (636) (Çin sarayına) evlilik münasebeti kurmak ve bununla ilgili olarak da beş yüz at sunmak amacıyla ricada bulundu. Saray, onun bu teşvik ve teselli sarfiyatından memnun oldu ve fakat evlilik yoluyla münasebet tesis etmenin sırasının henüz gelmediğini bildirdi. ...”;

benzer bir örnek olarak:

“... İmparator bu evlilik işine razı geldi. Kao-p'ing kralı Tao-li'yi batı Tou-kiueleri'ne gitmesi için görevlendirdi. T'ong Che-hou (Yabgu) Kagan bu durumdan memnun oldu; Tao-li geri dönerken onunla beraber Tchen-TchouT'ong se-kin'i Çin sarayına gönderdi, bu kişi saraya tane tane muhlanmış on bin parça mücevher ile süslü halis altından bir kemer ve beş bin at getirdi, bu hediyeler bir anlaşmanın temellerini atmak içindi.”¹⁷⁶

Bir başka örnek olarak Çin yıllıklarında Türklerin siyasî bir amaç için at hediye etmek istediklerinde Çin heyeti tarafından tamamının kabul edilmeyerek bir hoşnutsuzluğun belirtilmesi noktasında da değerlendirilmiş olunabileceği görülmektedir:

¹⁷³ a.eser, s. 90.

¹⁷⁴ Mehmet Zeren, **Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı-Göktürkleri Hakkında Bilgiler**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2004, ss. 30-31.

¹⁷⁵ Priscus, a.g.e., s. 161.

¹⁷⁶ Zeren, a.g.t., s. 34, 77.

“... İmparator Kao-tsu şöyle buyurmuştu: ‘T’u-küeleri öldürmek istemiyorum. Atlarını hediye etmek isterlerse yalnızca bunlardan birkaçını alın!’ Şê-t’u (Yü (?)) K’ing-tsê’yi gördüğünde, ona 1000 at hediye etti ve ayrıca kızını eş olarak verdi ...”¹⁷⁷

Siyasî amaçlar doğrultusunda sunulan hediyeler arasında atın bulunması ikili ilişkiler bağlamında atın ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Atın siyasî ilişkilerde taşıdığı önem dışında doğrudan Türklerin yaşam alanlarını da etkilediği, üzerinde durulması gereken coğrafi ve toponim bir özelliktir, zira:

“... benekli atlar anlamına gelen Pouo-ma adı hakkında, Chan-si t’ongtche’nin şu sözlerini zikretmek gerekiyor: ‘Ho-lan dağı, Ning-hia garnizonunun 60 li batısındadır... Bu dağın üzeri çok miktarda yeşil ve beyaz otlarla kaplıdır; buraya uzaktan bakıldığında otlar benekli atlar gibi gözükürler; Kuzey insanları benekli atlara Ho-lan derler, bu isim buradan gelir. Sien-pi soyundan gelen insanlar sülâle adlarını genellikle dağ ve vadilerin isimlerinden seçerler bu durumda da Ho-lan oymağına mensub olanlar adlarını bu dağdan almışlardır.’ Her ne kadar adlarını “benekli atlar” anlamına gelen Ho-lan dağından almışlarsa da Pouo-ma halkı bu dağ yakınlarında oturmuyordu, onların yurdu daha kuzeyde idi ...”¹⁷⁸

Ayrıca, Çin yıllıkları Türklerin ata binmede ve ok atmada son derece usta olduklarını belirtir:

“... Kuzey Denizi’nin (Baykal Gölü) güneyinde Tu-polar ve başka boylar yaşıyordu. Boyları farklı isimlere sahip olsalar da, hepsi aynı şekilde T’ie-lê olarak anılıyordu. (Ortak) bir hükümdarları yoktu ve bazıları Doğu T’u-küeler’e bazıları Batı T’u-küeler’e bağlılığını bildirmişti. Sabit bir ikametgâhları yoktu; su ve otlak arayarak dolaşıyorlardı. Karakter olarak yabanî ve acımasızdılar. At binme ve ok atma konusunda ustaydılar. Bunun dışında çok aç gözliydüler ve geçimlerini yağmayla, soygunla sağlıyorlardı. Batı sınırında yaşayanlar bitki yetiştirmekle çok uğraşıyorlardı ve çok sayıda sığira ve koyuna, ama çok az ata sahiptiler. ...”¹⁷⁹

Konuyu destekler mahiyette olarak yine Çin yıllıklarında şu ifadelerle karşılaşmaktayız:

¹⁷⁷ Mau-Tsai, a.g.e., s. 159.

¹⁷⁸ Zeren, a.g.t., ss. 82-83.

¹⁷⁹ Mau-Tsai, a.g.e., s. 172.

“... Houi-ho (Uygur)lar'ın atası Hiong-noular'ın ahfadındandı. Geç Weiler döneminde (Hoei-holar), T'ie-le (Tölös) oymakları olarak adlandırılırlardı. Onların boy ve endamları küçüktür; onlar mağrur ve yamandır. Onlar güvencelerini (sahip oldukları mallarını) yüksek arabalara yerleştirirlerdi. Onlar Tou-kiueiler (Türkler)'in uyruğu idiler. Daha önce onlar T'e-le diye adlandırılıyorlardı. Onların başkanları ve sabit bir mekânları yoktu. Onlar su ve otlak aramak dahilinde yer değiştirirlerdi. Bu adamların tehlikeli ve zalim bir tabiatları vardı. Onlar ata binmekte ve yay çekmekte gayet mahirdiler. Onlar yirtıcılıkta (diğer bütün halklardan) daha ileridirler, eşkıyalık içerisinde yaşarlar. ...”¹⁸⁰

Bu ifadelerden farklı olarak Çin yıllıklarında çok sayıda ata sahip olmanın Türkler tarafından bir özgüven ve gücün ifadesi olarak görüldüğünü ifade eden bilgiler mevcuttur:

“... şimdiki imparator (Suilerin) imparatoru Wen-ti'nin soyundan değil, bu nedenle Suilerin büyük lütfuna karşılık olarak (Yang) Çeng-tao tahta geçirilmelidir. Hie-li öneriyi kabul etti, bu nedenle her yıl Çin bölgesine saldırdı. Babasının ve ağabeyinin geride bıraktığı zenginliğe, seçkin birliklerine ve çok sayıdaki atına dayanarak kibirli olmaya başladı ve kendini tüm barbarların üstünde gördü. ...”¹⁸¹

Çin kaynaklarında aktarıldığına göre Türkler arasında at hırsızlığının son derece ağır cezaları olduğu belirtilmektedir:

“... ceza hukukuna gelince, o da şöyle işliyordu: asiler, katiler ve evli bir kadına tecavüz edenler ya da atları ve koşum takımlarını çalanlar ölüme mahkûm ediliyorlardı... At ya da eşya hırsızları ceza olarak çaldıkları malların on katından fazlasını karşılama zorundaydılar...”¹⁸²

A-shi-naSsu-mo'nun mezar kitabesinde yazdığına göre, O; “bin li dörtnala koşan [kıymetli] Lung-wen [atları gibi üstün yetenekliydi]” diye ifade edilmişti; Mengk'ang'ın ifade ettiği üzere; “Lung-wen” dört iyi at cinsinden biridir. Han Tarihi'nde diğer üç at cinsinin adları şu şekilde verilmiştir: “P'u-shao”, “Yü-mu” ve “kan terleyen atlar”¹⁸³

¹⁸⁰ Zeren, a.g.t., ss. 147-148.

¹⁸¹ Mau-Tsai, a.g.e., s. 259.

¹⁸² a.eser, ss. 21-22.

¹⁸³ Melike Kirilen, **Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri**, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017, s. 73.

Bunun dışında A-shi-na Chung'un mezar kitabesinde de doru atlar hakkında:

“... Ch'ang-yang [Sarayı'ndan] dönünce, [belirli zamanlarda] ipekli divanda [hükümdarın] huzuruna çıkmıştı. Sarayın bahçesinden geçen kanalın akışı gibi [engelleri aşıp] yola koyulmuş, [böylece] vassallar [hükümdar karşısında] hizaya girmiş, [aynı arabaya koşulan] doru atlar [gibi, disiplin ve ahenk içerisinde] başlarını aynı anda kaldırır [olmuşlardı]. ...”¹⁸⁴

denilerek söz konusu atların önde gelen özellikleri belirtilmiştir.

Hsü-an T'sang'ın aktardığı üzere Kuça'da yer alan Ejder Gölü'ndeki ejderlerin şekil değiştirip atlarla birleşmesiyle oluşan iyi atlarla ilgili şöyle söylemektedir:

“... Ülkenin doğu sınır şehrinin kuzeyinde Deva Tapınağı'nın önünde büyük bir Ejder Gölü mevcuttur. (Göldeki) ejderler şekil değiştirip kısraklarla birleşmişler ve bu süratle “Ejder At” adı verilen atları doğurmuşlardır. Ejder Atlar vahşiymiş ve onları ehlileştirmek zor imiş ancak Ejder Atların yavruları ehlileştirilebilirmiş. Onun için de bu ülkede bolca iyi at yetişmektedir. ...”¹⁸⁵

Hsü-an T'sang, seyahatnâmesinin başka bir yerinde Fergana hakkında bilgi verirken:

“... Ülkenin dört tarafını dağlar çevirmektedir. Toprağı verimli ve ürünleri oldukça boldur. Çiçek ve meyveler çok çeşitlidir ve koyun ve atın yetişmesine elverişlidir. ... Temliyât'da (?) ise çok miktarda iyi at üretilir. Atların boyu küçük olduğu halde uzun zaman hızlı koşabilirler ...”

diyerek atın yaşam alanı olarak son derece uygun olduğunu belirtir.¹⁸⁶

PRISCUS, Türkler'de siyasî hayatın sosyal hayatta olduğu gibi atla iç içe bir şekilde olduğunu şu sözleriyle ifade eder:

“... bu konu üzerine karar birliğine varılınca elçilik heyeti yola çıktı ve İskit krallarının bulunduğu Margus'a geldi. Burada şehrin dışında İskit kralları ve Roma elçileri at üstünde bir toplantı yaptılar. Çünkü barbarlar atlarından inerek müzakere etmenin uygun olmadığını düşünüyorlardı. Dolayısıyla kendi saygınlıkları konusunda hassas

¹⁸⁴ Kirilen, a.g.t., s. 246.

¹⁸⁵ Lin Kuan-Hua, **Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi Üzerine Bir Çalışma**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1988, s. 55.

¹⁸⁶ Kuan-Hua, a.g.t., s. 66, s.112.

olan Romalılar da bir taraf at üstünde diğer taraf yere konuşmasınlar diye İskitlerle aynı şekilde toplantı yapmayı tercih ettiler ...”¹⁸⁷

Orta Çağ İslâm kaynaklarında Türklerin atla ilişkisine dair birçok müellif aktarımlarda bulunmaktadır. Bu doğrultuda Orta Çağ Arap-İslâm kaynaklarını incelediğimizde Türklerin yaşadığı coğrafyadaki atlara dair bilgiler veren GERDİZİ, Kimekler hakkında:

“... Yol, nihayet bir nehre varır ki bu nehre İsis derler. Bu nehrin suyu şiyahıdır. Bu nehir doğudan gelerek Taberistan hududuna ulaşır. Yol, İsis nehrinden Kimakların ülkesinin hududu olan İrtiş nehrine varır. Bu suyun dört tarafında vahşi hayvanlar (atlar, katırlar) bulunur. Bu atlardan 1000 veya 2000’i bir yerde görülürler. Derler ki: Bu atların ataları hükümdarların bineklerindendi. Sonra vahşi oldular. Bunlar daima ürerler. Bu atlar kementten başka bir şeyle yakalanamaz. Bunları yakalayınca binerek alıştırırlar. İnsana alışarak uysallaşırlar ...”

diyerek,¹⁸⁸ atın sütünün de besin olarak kullanımını hakkında da bilgiler verir:

“... Onların yazlık yiyecekleri at sütüdür. Kış için herkes koyun at, öküz etinden bol miktarda kurutma (pastırma) yapar. ...”

Ayrıca, Etil Bulgarları ile ilgili olarak da:

“... Bulgarların çok miktarda silâhları vardır. İyi hayvan ve at yetiştirirler. Hükümdar istediği zaman hayvan verirler. Bir adam bir kadını alırsa hükümdar her birinden bir at alır. ...”

şeklinde bilgi vermektedir.¹⁸⁹

İDRİSİ benzer bilgileri bu sefer atı daha da detaylandırarak Kırgızların atı besin elde etmek maksadıyla yetiştirdiklerine yönelik olarak vermektedir.

“... Kırgız ülkesinde de at, koyun, öküz yetiştirilir. Onların atları kısa boyunlu, etli olup bu atları kesmek ve etlerini yemek için beslerler. Binek ve yük hayvanı olarak çoğu defa öküz kullanırlar. ...”

İDRİSİ devamla bütün Türklere dair bir genelleme yaparak at etinin değeri hakkında şöyle demektedir:

¹⁸⁷ Priscus, a.g.e., s. 45 vd.

¹⁸⁸ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul, 2017, s. 78 vd.

¹⁸⁹ a.eser, s. 79, s. 87.

“... Çok miktarda at yetiştirirler. Atların etini yerler, hiçbir eti at etine tercih etmezler. ...Bütün Türkler at eti yerler, at etini sığır ve koyuna, benzer eti yenen diğer hayvanların etlerine tercih ederler. ...”¹⁹⁰

Müverrih KAZVÎNÎ, Türkleri anlatırken at ile olan birlikteliklerine de değinerek şu bilgileri vermektedir:

“... Kalabalık, cesaret, kahramanlık, yırtıcılık gibi özelliklerle diğer milletlerden ayrılırlar. Yüzleri geniş, burunları yassı, bilekleri kalın ve ahlâkları dardır (az). Öfkeli, zalim, ceberut ve et yiyici tabiatlıdırlar. Etin yerine başka bir şey istemezler. Etin pişirilmiş olup olmamasına da bakmazlar. Yırtıcı hayvanlar gibi gasp yoluyla elde edilen şeyleri ararlar. Yağma yaparak, geyik veya kuş avlayarak geçinirler. Yürümekten bıktıklarını sandığın zaman, yeni yürümeye başlamış gibi at koşturduklarını, dağların başlarına tırmandıklarını görürsün. ...”

KAZVÎNÎ'nin Türklerle dair verdiği bu genel bilgiler dışında Türk şehirleri arasında meşhur bir şehir olan Hatlâm'daki bir geçitten eşsiz Türk atlarının getirildiğini belirtir:

“... Hatlâm: Türk diyarında meşhur bir şehirdir. Burada iki dağ arasında bir geçit bulunduğu söylenir. Tuhfetü'l-Garâib müellifi şöyle der: 'Bu geçitten her sene belli zamanda, üç gün çok miktarda av gelir. Bu günlerde evleri ve damları avlarla dolar. Sonra ertesi seneye kadar av gelmez. Buradan etrafa benzeri olmayan Türk atları getirilir. ...”¹⁹¹

CÂHİZ, Türklerin atla olan ilişkisini, Türklerin faziletlerini anlattığı eserinde şöyle ifade eder:

“... Hâricî'nin atı Türk'ün atı kadar sabırlı, dayanıklı değildir. Hâricî atını diğer süvarilerin eğittiği gibi eğitir, tedavi eder. Türk ise baytardan daha ustadır, bir seyisten daha iyi eğitir. O atını doğurtur, tayken terbiye eder, atın çağırırsa at gelir, sahibi koşarsa atı da koşar. Atına bunları atın 'hoşt', devenin 'ih', katır ile devenin 'çüş-deh' demeyi, dellilin (tellâlin) lâkabını, çocuğun adını bildiği gibi öğretir. Türk'ün ömrünün günleri sayılsa atının sırtında geçen günlerinin yerde oturduğu günlerden fazla olduğu görülür. Türk damızlık, erkek atına biner, gazaya, sefere çıkar, herhangi bir sebeple bir avın arkasından giderse damızlık hayvanları, tayları onun arkasından gider. Eğer insan avlayamazsa vahşi hayvan avlar. Eğer bunu da yapamazsa ve yiyeceğe ihtiyacı olursa hayvanlarından birini keser, susarsa kısraklarından birini sağlar. Bindiği hayvanı dinlendirmek isterse yere inmeden başkasına biner. Yeryüzünde

¹⁹⁰ a.eser, ss. 102-104, 111.

¹⁹¹ a.eser, ss. 145-147.

Türk'ten başka, sadece et yiyen kişinin vücudu rahatsız olur.¹⁹² ... Türk'ün atı da kamış kökü, ve ağaç dalı yemekle yetinir. O, atını güneşten, soğuktan korumaz... Hızlı yürüyüşe tahammüle gelince sınırdakiler, postacılar, hadımlar, Hâricîlerin güçleri bir kişide toplansa Türk'e eşit olamazlar. Türk'ün uzun yolculuklarına ancak sayılı hayvanlar dayanır. Türk'ün yorup, çatlattığı, gazalarından koşturduğu atların yolculuğuna Hâricî'nin atı dayanmaz. Toharistan beygiri dahi baş edemez. Hâricî ile yola çıkırsa Hâricî normal yürüyüşe başlamadan Türk bütün gücüyle yol alır. Türk, çoban, seyis, at eğiticisi, cambaz, baytar, süvaridir. Bir Türk başlı başına bir millettir. ...¹⁹³

MESUDÎ ise meşhur esrinde Türkler ve atları ile ilgili şunları kaydeder:

“... Çin hükümdarından sonra Türk hükümdarlarından birisi gelir. Kuşan şehrinin sahibidir. O, Türklerden Tokuz-gular'ın hükümdarıdır. Yırtıcıların ve atların hükümdarı olarak bilinir. Çünkü dünyada onun adamlarından daha zorlusu, kan dökmeye aşırı isteklisi yoktur. Onun atlarından daha fazla atı olan da yoktur. ...”¹⁹⁴

Bundan farklı olarak MESUDÎ, HIPPOKRAT'dan alıntılanarak O'nun İskitler hakkında ifade ettiklerini Türklerin özellikleri olarak saymakta ve farklı olarak da Türklerin renginin soğuğa bağlı olarak kızılaştığını eklemektedir. Yukarıdaki aktardıklarıyla çelişen MESUDÎ şunları kaydetmiştir:

“... Hippokrat der ki: ‘Hava durumlarındaki değişiklik, insanlarda da değişikliklere yol açar... Türklerin yüz şekillerinin birbirine benzemesinin sebebine gelince, ülkelerinde hava soğukluğu aynı seviyede olduğu zaman, yüz şekilleri de aynı şekilde olur ve birbirine benzer’ ... Mısır halkı da böyledir. Hava bir ayarda olduğu zaman yüz şekilleri birbirine benzer. Türk ülkeleri daha çok soğuk olduğu ve güneş vücutlarındaki nemi kurutamadığı için, (Türklerin) bedenleri yağlanır, yumuşar ... renklerinin kızıl olmasının sebebi, daha önce belirttiğimiz gibi, soğuktan kaynaklanmaktadır. Çünkü beyaz insan

¹⁹² Bu noktada AYDINOĞLU UMUR BEG adına Farsçadan 14. yüzyılda Türkçeye çevrilen TUTMACI tarafından yazılmış olan *Tabiatnâme*'de at etinin yararı ve zararı hakkında şu bilgiler mevcuttur:

“... Ey sevgili dost, temiz insan! At eti sıcak ve serttir ve bele kuvvet verir. Yani meniye kuvvetlendirir. Vücuttaki zararlı gazları yok eder, insanı kuvvetlendirir onun zararı basura sebep olmasıdır. ...”

bkz. Tutmacı, **Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı: Tabiatnâme**, (akt. Yakup Karasoy), Konya, 2009, ss. 49-51.

¹⁹³ Câhiz, **Türklerin Faziletleri**, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, 2017, s. 100.

¹⁹⁴ Mesudî, **Mürûc Ez-Zehb (Altın Bozkırlar)**, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, 2011, ss. 128-129.

*sürekli soğuğa maruz kalırsa rengi kızılılaşır. Nitekim parmak uçları, dudak, burun da soğukta kalınca kızarır. ...*¹⁹⁵

Orta Çağ Arap-İslâm kaynaklarında aktarılan bu bilgiler dışında Jean-Paul ROUX, L. CASTAGNE'ye atıfla, Hazar bölgesinde yaşayan Türkmenlerin Orta Asya'da yaşayan Türkler gibi atın kafatasında bir sihir olduğuna inandığını ifade ederken, ayrıca zaman zaman atın kafatasındaki bu güce tapınıldığını da dile getirir ve İBN RÜSTEH'in ve EBU UBEYD EL-BEK'R'in bu tapınımdan (?) bahsettiğini aktarır.¹⁹⁶

Türklerin at ile olan ilişkisi Türk destanlarına da yansımıştır. Öyle ki, *Oguz Kagan Destanı*'nda Karluk adının ortaya çıkış sürecinde olay örgüsünün merkezinde at bulunmaktadır:

*“... Oguz Kagan her zaman bir alaca ata binerdi. O bu atı pek çok severdi. Yolda bu at gözden kaybolup kaçtı. Oguz Kagan'ın atı bu Muz dağ'ın içine kaçtı, gitti. Oguz Kagan bundan çok eziyet ve ıstırap çekti. Asker arasında kahraman bir beg vardı. Ne tanrıdan ne şeytandan korkardı. Yürüyüşe ve soğuğa dayanıklı bir begdi. O beg dağlara girdi, yürüdü. Dokuz gün sonra atı Oguz Kagan'a getirdi. Muz dağ'da çok soğuk olduğundan o beg kara sarılmıştı, bembeyazdı. Oguz Kagan sevinçle güldü ve: 'sen buradaki beglere baş ol ve senin adın ebediyen Karluk olsun' dedi. ...*¹⁹⁷

Bir diğer destanda, *Manas Destanı*'nda, Manas, Kalmuklarla girdiği savaşta “Akkula atı”nı kaybedince, hatıra olarak atının kulağını ve kâkülünü kesip alarak:

“... Ey aziz arkadaşım, Talas'a sağ dönersem senin bıraktığın bu hatıraları koklayacak, seni daima hatırlayacağım...”

der; *Manas Destanı*'nda geçen bu ifade Türklerin ata olan bağlılığını ortaya koyması açısından son derece büyük bir öneme sahiptir.¹⁹⁸

¹⁹⁵ a.eser, ss. 303-304.

¹⁹⁶ Jean-Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul, 1999, s. 133.

¹⁹⁷ W. Bang-G. R. Rahmeti, *Oğuz Kagan Destanı*, İstanbul, 1936, s.25; coğrafyayı düşündüğümüzde buradaki “Muz tağ” ifadesi “Buz dağ” (buzlarla kaplı bir dağ ?) olabilir.

¹⁹⁸ Osman Esin, “Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”, *Ulakbilge*, V/14, s. 1328.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRKLERDE ATIN ÖNCÜL KÜLTÜR DEĞERLERİ

4.1. TÜRK AT BİNİCİSİNİN ve TÜRK ATININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Türklerin ata olan ilgisi ve yaşamlarındaki rolü kullandıkları atların ve kendilerinin fiziksel özellikleriyle aralarında doğru veya ters orantıda bir ilişkinin sorgulanmasına bizi götürmektedir. Bu sorgulama Türkler tarafından kullanılan atların neden seçilmiş olabileceği sorusuna da cevap vermektedir.

Bu anlamda düşünüldüğünde M. Ö. 5. ve M. Ö. 4. yüzyıl aralığında yaşayan HIPPOKRAT, *Hava, Su ve Toprak* adlı yapıtında İskitler için şöyle demektedir:

“... İskitlerin büyük bölümünün ve tüm Nomadların omuzlarında, kollarında, bileklerinde, göğüslerinde, bellerinde ve kalça eklemlerinde yakı izleri görebilirsiniz. Esnek eklemlere ve zayıf yapıda olmalarından dolayı ne zorlanmadan yay gerebilirler, ne de omuzlarından cirit atabilirler. Oysa ki yakı uygulanıp eklemlerindeki ödem kurduğunda daha güçlü, daha iyi beslenmiş görünümde olurlar. İskit ve Nomadlar başlarda sarkık ve kısa boyludur. Çünkü Mısır’daki gibi kundaklanmamışlardır. Biniciliği önemsememişlerdir. Ancak bu alışamayacakları anlamına gelmez. Yerleşik yaşam tarzları nedeniyle at sırtında geçirmedikleri zamanlarının çoğunu barakalarda oturarak geçirirler ve nadiren bir yere yürüyerek giderler. Kadınların ise yaptıkları sık sık yer değiştirmeler, göçmeler göz önüne alındığında ne kadar zayıf ve güçsüz olmaları oldukça şaşırtıcıdır. İskitlerin ırkları güneşin yoğun ısısından değil, soğuktan esmerdir. Derinin beyazlığı soğukta kavrulur ve esmerleşir. ...”¹⁹⁹

¹⁹⁹ Hippokrat, a.g.e., s. 47; Afet İnan da bu hususta şöyle demektedir:

“... İnsan boyunun uzaması üzerinde, muhitin tesirinden çok bahsedilmiştir. Sanki mekanizması henüz izah bile edilmemiş olan umumî bir dış tesir haricinde hiçbir iç sebep müessir olamazmış gibi, hâdiseler, kabataslak, toplu, kitle halinde tetkik olunmuştur. Dünyanın insanlarla meskûn türlü muhitleri, etrafı kapalı birer meydan, birer tecrübe sahası

Arkeolojik veriler ışığında Hun dönemi mezarlarındaki iskeletlerden edinilen sonuçlara doğrultusunda Türklerin boy uzunluklarına dair bir yorum getirmek mümkün görünmektedir. Zira, Hun dönemi mezarlarından farklı boy uzunluklarına sahip iskeletlerle karşılaşmaktayız. Örnek vermek gerekirse eğer Suhoy Klyuç Mezarlarındaki incelemeler sonucunda 160cm. boyunda bir erkekle 180cm. boylarında genç bir erkek iskeleti tespit edilmiştir. Bunlardan başka olarak Orgoyton Mezarlarında ise 170cm. boyunda yetişkin geniş omuzlu bir erkek iskeletine rastlanılmıştır. Pazırık Kurganı'nda ise orta boylu, iri yapılı, geniş omuzlu bir kadın iskeleti bulunmuştur. Başadar Kurganı'nda ise 170cm. boyunda bir erkekle 161cm. boyunda bir kadın cesedi belirlenmiştir. Tuekta Kurganlarında ise 144cm. boyunda bir kadın gövdesine, Katanda Kurganı'nda ise yaklaşık 175cm. ve yaklaşık 180cm. boylarında iki insan iskeletine rastlanılmıştır.²⁰⁰ Bu sonuçlar Türklerin boy uzunluklarının son derece değişken olduklarını göstermektedir. Bu düzlemde Türklerin boyuyla kullandıkları atın büyüklüğü arasındaki ilişkiye dair bir yorum yapmak güçleşmektedir.

CÂHİZ'in ifade ettiği üzere:

“... Bir defasında Kâtul'e yani Mübareke'ye gitmek istedim. Bağdat'tan çıktım. Ordunun sınıflarına mensup Horasanlı, Ebnâ ve diğer sınıflardan süvariler gördüm. Bir at kaçırmış, onlar soy atlar

gibi telâkki edilip, insan boylarındaki değişiklikler üzerinde müessir farz olunabilir mi? Bu gibi mülâhazalar, yeni değildir. Suların, Toprakların ve Yerlerin Tabiatı adlı eserinde, Hipokrat (Hippocrate) yüksekliğin insan vücutlarının gelişmesi üzerinde tesiri olduğunu söyler ve der ki: 'Birçok nehirleri olan yüksek dağlar uzun boylu insanlar yetiştirir; otlaklarla dolu olan ovalar bodur, kısa boylu, vücutları tıknaz ve saçları siyah İskit (Scythe)'ler gibi adamlar yetiştirir. Kuru, çıplak memleketler de, asabi ve kuru, daha ziyade sarışın insanlar yetiştirir. Rutubetli, bataklık ve ağaçlıklı memleketler ise uzun boylu Fasiyen (phasien)ler gibi sarı benizli insanlar yetiştirir.' ...”

bkz. Afet İnan, **Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi: Türk Irkının Vatanı Anadolu**, Ankara, 2019, ss. 91-92; Afet İnan'ın aktardığı bu bilgiye dair yaptığımız incelemede çeviri editörlüğünü Lokman Hekim Tanrıverdi'nin yaptığı eserde (Hipokrat, **On Air, WatersandPlaces(Hava, Su ve Toprak)**, (çev./ed. Lokman Hekim Tanrıverdi), Malatya, 2018) böyle bir bilgiye rastlanılamamıştır; ayrıca, Nur Nirven'in çevirdiği eserde de (Hippokrates, **Hippokrat Külliyyatı**, (çev. Nur Nirven), İstanbul, 2018) böyle bir bilgiye rastlanılamamıştır.

²⁰⁰ Luiza Kılıç, **Güney Sibirya'da Hun Türkleri'ne Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018, s. 38, 41, 58, 67, 75 vd.

üzerinde onu yakalamaya çalışıyorlar, yakalayamıyorlardı. Onların kıyafetinde, değerinde olmayan bir Türk geçiyordu. Türk değersiz bir at üzerinde, onlar besili atlar üzerindydiler. Türk atın önüne çıktı, hızlı bir oyun yaptı. Atı sakinleştirdi. Diğer askerler durmuşlar, ona bakıyorlardı. Aralarından Türk'ü küçümseyen biri 'Babamın hayatına yemin olsun ki Türk'ün yaptığı bir zorlamadır. Onlar ülkenin aslanları oldukları halde atı yakalayamadılar. Bu Türk ise kısa boyuna, zayıf hayvanına rağmen yakalamak istiyor.' dedi. Sözüünü bitirememişti ki; Türk atı yakalayıp getirdi, onlara teslim etti. ..."²⁰¹

CÂHİZ'in aktardığı bu bilgi Türk'ün boyunu belirtmesi açısından olduğu kadar Türklerin boyuyla doğru orantıda veya ters orantıda olacak şekilde at tercihlerini de belirleme hususunda bir fikir verebilir. Ancak Hun dönemi mezarlarındaki iskeletlerden elde edilen verilerle bu bilginin çeliştiği unutulmamalıdır. Zira, MESUDÎ de şunları ifade eder:

"... Türklerin Yenişehir (Yengikent) denilen bir şehirleri vardır. Orada Müslümanlar yaşarlar. Çoğunluğu Türkdür. Burada göçebe ve yerleşik Oguzlar otururlar. Türklerin bu gurubu aşağı, yukarı ve orta tabaka olmak üzere üç tabakaya ayrılır. Türklerin en cengâveri, en çekik ve küçük gözlü olanları bunlardır. Aristo, Kitab el-Hayvan'da turnaları anlattığı XIV ve XVIII^{inci} makalelerinde Türkler arasında bunlardan daha kısa boylu olanlarının bulunduğu işaret etmektedir. ..."²⁰²

CÂHİZ ve MESUDÎ'nin aksine Türklerin boyu hususunda Wilhelm VON RUBRUK ise şöyle demektedir:

"... Uygurlar bizim gibi orta boyludur. Türk ve Kuman dillerinin köklerinin kaynakları onlarda bulunur. ..."²⁰³

Fakat, W. VON RUBRUK'un aktardığı bu bilgiyle çelişen, yukarıda geçtiği üzere Çin yıllıklarında şöyle bir bilgi mevcuttur:

"... Houi-ho (Uygur)lar'ın atası Hiong-noular'ın ahfadındandı. Geç Weiler döneminde (Hoei-holar), T'ie-le (Tölös) oymakları olarak adlandırılırlardı. Onların boy ve endamları küçüktür; onlar mağrur ve yamandır. ..."²⁰⁴

²⁰¹ Câhiz, a.g.e., s. 107.

²⁰² Mesudî, a.g.e., s. 80.

²⁰³ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk**, (çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2020, s. 104.

²⁰⁴ bkz. not 179.

Türklerin boyları hususundaki bu çelişkili bilgiler kesin bir hükümde bulunmamıza mani olmaktadır. Nitekim, Peter B. Golden bu çelişki düzleminde tüm Türklerin fizikî anlamdaki farklılığının, standart bir tip oluşturmanın önüne geçen en büyük etken olduğunu söyleyerek şu görüşü öne sürer:

“... Türk nüfusu bugün, kesinlikle diğer Altay dili konuşan topluluklardan fazla olmak üzere, olağandışı bir fiziki çeşitlilik gösterir. Özgün Türk tipi, eğer böyle bir şeyi varsayarsak, çünkü bu hareketli halk çok erken bir aşamadan beri komşularıyla kaynaşmaktadır, muhtemelen Moğolsu (mongoloid) tip idi (bütün olasılıklarla Güney Sibiryâ türü). Bunu Türk halklarının görünmesiyle önceki İranî dili Avrupaî bölgelerin nüfuslarının Moğolsu etkiler göstermeye başlamasının eş zamanlı olmasından çıkarabiliriz. Ancak bu Türkleşen halkların fizikî dönüşümü, bunu hayli geçen dil değiştirmeye asla başa baş değildir. Özbekistan ve Karakalpakistan’ın nüfusları, özellikle de Türkiye’nin kendinin ve İran’ın Türk nüfusları bunu göstermektedir. Bu sürecin karmaşıklığına ek olarak Orta Asya’ya kayan Türk nüfuslarının kendileri zaten karışıktı. Genellikle doğuya gittikçe Türkler daha çok Moğolsulaşır; batıya doğru ise Avrupaidirler. Nüfusun ve daha az olarak dilin bu çeşitliliğine bakılarak, siyasi tarihteki uzaklaşmalara bakmaksızın, gerçekten bir ‘Türk tarihinden’ bahsedebilir miyiz? Karmaşık bir dil ilişkisinden başka Osmanlıları ve Yakutları birleştiren şey nedir? Öyle görünüyor ki, geniş manada bir ortak kökenden başka onları rapteden çok şey yok. Fakat Türk halklarının ezici çoğunluğunun köken ve dil gibi ortak noktalara ilaveten, büyük ölçüde ortak bir tarihi ve bundan mülhem kültürü vardır. ...”²⁰⁵

ZENGÎ (MÜBAREK KASIM EN-NİHAVENDÎ)’ye göre Türk atlarının yükseklikleri genellikle küçük ve orta boy arasında olmakla beraber toynakları son derece güçlü olduğundan atlar nallanmamaktadır. Bu şekilde taşlı arazilerde bile rahatça gidebilmekteydiler. Zira, ona göre Türk atları son derece hızlı ve dayanıklıdır. Bu düzlemde Dr. Emel Esin:

“... Yine sanat eserlerinde bacaklar genellikle kısa ve atın omuz başı yüksekliğinin yarısı kadar gösterilmiştir. Prof. Dr. A. Z. V. Togan’a göre İç Asya atları başlarını genellikle aşağı doğru tutarlardı (Tarpanlar gibi), bu duruş birçok sanat eserinde görülebilmektedir. Bu atların, hatta safkanların da Türkmen Argamakları’nda görüldüğü gibi arka kısımları genellikle basık olurdu. İbn Hurdabih, Türk

²⁰⁵ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu**, (çev. Osman Karatay), İstanbul, 2018, ss. 31-32.

atlarının gövdesinin uzun olduğunu söylemiştir. Bu özellik antik dönemlerden beri Ortaçağ İç Asya at tasvirlerinde görülebilir. Hatta günümüz Altay at tasvirlerinde ve Türkmen Argamakları'nda da bu özellik bulunmaktadır. ...”²⁰⁶

Çinliler Türklerin yarı yabanî atlarından özellikle orta boy binek atlarından savaş arabalarına koşulan ve süvari atı olarak kullanılan büyük boy atlardan bahsederler. ZENGÎ de, bu düzlemde bir ayırım yaparak, küçük atlara çocuklar, kısa seyahatler yapan yalnız biniciler ve binicilik oyunlarına katılanların bindiğini belirtirken Türklerin av için büyük atlar kullanmadıklarını ancak yaban eşeği kadar hızlı olan Tagîyi (yarı yabanî dağ atı) tercih ettiklerini vurgular. Orta boy atlar, bir sıçrayışta altı kulaçlık eski bir uzunluğun ancak dört kulaçlık kısmını atlayabildiklerini ifade etmek için, “altıda dörtlük” olarak adlandırılmışlardır. ZENGÎ'ye göre altı dörtlükler, sefer, av, binicilik oyunlarından başka her maksat için uygundur. Son olarak altı beşlik büyük atlar, savaşta süvari safları için, cirit için ve ağır biniciler için tercih edilmektedir. E. Esin bu doğrultuda Türklerin kullandığı atları dört gruba ayırarak “yarı yabanî Midilli” dediği at grubu hakkında şu bilgileri verir:

“... Prof. Dr. W. Eberhard'ın bildirdiğine göre Çinliler, yabanî atlar ve Hunların atları için aynı kelimeyi (t'ao-tu) kullanmıştı. Eski göçebe mezarlarında bu tür Midilliler bulunmuştur. Erken dönemlerden itibaren sanat eserleri, eskiden olduğu gibi bugün de İç Asya'da mevcut Przewalski ve Tarpan tipi atlara benzerlik gösteren iki farklı tipte midillileri tasvir eder. Sayın Herrmans'ın çalışmalarının ortaya koyduğu sonuçlara göre tarpan cinsi güney Türkistan'da yetiştirilirken, Przewalski cinsi kuzey ve doğu Asya'da bulunurdu. Ayrıca karışık türlerden de bahsedilir. Sanat eserleri bu bölgesel dağılımı destekler mahiyettedir. Tanrı Dağları'nda erken Hun yerleşimine ait bir at figürü Tarpan cinsi bir Midilliyi ve karışık bir türü gösterirken, Sibiry'a'da bulunmuş, İ. Ö. V^{inci} yüzyıla ait metal kabartmalardaki at figürleri ve yine Trans-Baykal'daki Hun mezarındaki at figürleri Przewalski Midillisi veya bugün de yaşayan büyük kafalı, bodur Sibiry'a Midillisiyle bağlantılı olabilir. İç Asya göçebeleri bu Midillileri uzun göçlerinde kullanırlardı. Avrupa Hunları, Avarlar, Partlar söylendiği gibi ve sanat eserlerinde de görüldüğü üzere Przewalski cinsi Midillilere binerlerdi. Przewalski

²⁰⁶ Emel Esin, “Türk Sanatında At”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul, 1995, s.72 vd.

cinsi Midili, Leao-yang mağaralarındaki Mançurya resimlerinde tasvir edilen avcı binekleri arasında da görülmektedir. ...”

E. Esin devamla, bu at grubu için:

“... Uygur hayvan figürlerinin ifadeci cazibesiyle tasvir edilmiş tarpan benzeri hayvan türlerini ihtiva eder. Yine Uygur eserlerinde el-Cahiz’e göre emredildiğinde diz çöken Türk Midillileri gibi diz çökmüş küçük Midillilere sıklıkla rastlanır. Bir Uygur duvar resminde, Tarpan benzeri kanatlı Midilliler, Budist rahibi gökyüzüne taşımak için diz çökmüş olarak tasvir edilmiştir. Diğer resimler, at ırkının temsilcisi olarak Buda önünde diz çöken küçük, narin Midillileri gösterir... Kök Türk taş kazımaları çok beğenildiği tahmin edilen Tarpan cinsi, yarı yabanî avcı atı olan birçok küçük Midilli cinsini nitelikli atlar arasında gösterir... Prof. Dr. E. Diez’in (Kunst Der Islamischen Wolker, s.186) açıklamalarına göre Selçuk sanat eserlerindeki kısa boylu Türk tasviri, Uygur sanatından Selçuk minyatürüne geçtiği anlaşılan ay yüzlü, küçük insanlara benzemektedir. Kısa boylu Türk, Przewalski tipinde bir Arkun olması gereken kendisi gibi küçük bir Midilliye biniyordu. Horasanlılar ve Araplar bu gösterişsiz ikiliye gülerken, Türkler ise Midillilerini hızlı adımlarla koşturup yabanî atlara yetiştiriyordu. Zengî, Abbasî halifeleri döneminde yarı yabanî bir Türk Midillisinin görünüşü hakkında bilgi verir. Semerkand elçisinin Huttal ve başka yörelerden getirttiği iyi cins atların başında yürüterek, halifeye hediye olarak sunduğu Türk “dağ atı (Tagî)”... Bağda’ya getirilen dünyanın en iyi atlarını görmeye alışmış olan halifenin sarayındaki beyler, hep birlikte Türk Midillisinin dış görünüşüne kahkahalarla gülerler. Fakat elçi bu Türk Tagisinin en hızlı avcı atı olduğunu ve aşağıdaki hikâyeye olan ilgisini açıklar. Eski zamanlarda iki Türk boyu birbiriyle savaşıyordu. Boylardan biri diğerinin bütün atlarını, bir dağın tepesindeki ateşten bir suya götürmüştü. Bu boyun insanları yurtlarını da oraya kurmuşlardı ve kısırakları suyun sol yanında bir iple bağlıydı. Tagî adlı türün atası olan yabanî aygırın gelişini gizlice seyretmişlerdi. Tagî öyle hızlıydı ki on fersahlık bir uzaklıkta yaban eşeği veya geyik ona yetişemiyordu. Türkler bu atı iki yaşını aşmadan kementle yakalıyorlar ve eyerleyip, ehlileştiriyorlardı, iki yaşından büyük taylor ehlileştirilemezdi. Türkler Tagîyi, kementle yabanî eşek yakalamak için kullanıyordu. Tagî, Bağdad’da düzenlenen bir yarışta da denenmiş ve kendine has özelliklerini göstermişti. Tagî halifenin tavlasındaki atlarla aynı koşullar altında tutulmuş, o atlar gibi beslenmiş, zaman zaman özen gösterilmiş ve nalsız toynakları nallanmıştı. Atlar yarışlardan bir gece önce, ertesi günün sonunda başlayıp katedecekleri on beş fersahlık bir uzaklığa götürülürdü. Türk Tagîsi varış noktasına sabah ezanından hemen sonra gelmiş ve binicisinin yorgun olmasına rağmen bir sonraki on beş fersahlık yolu katetmek için koşmuştu. Halifenin iyi cins atları ise varış yerine gösterişli bir biçimde yürüyerek altı saat sonra öğle ve ikinci namazı arasında gelebilmişti. Bunun üzerine, halifenin sarayında yılın beş ayı hizmet eden ve zamanının en büyük at meraklısı olan Huttalı Türk beği Yakub el-Huttalı, birkaç Tagî Midillisi elde etmek amacıyla

Türkistan'a gitmişti... Ebu Yakub da tagîyi tarif eder. Bu tarife göre Tagînin görünüşünde iyi bir ata özgü hiçbir işaret yoktur. Bu hayvan yaban eşeğinkine benzer derisinin az rastlanan rengiyle garip bir görünüşü olan altı dörtlük, orta boy bir attır. Bununla birlikte tagî yaban eşeğinden daha iriydi. Güçlü iskelet yapısı, kürek kemikleri, dişleri ve toynaklarıyla sağlam bir dış görünüşe sahip olan bu atın ortalama bir boynu vardı. Yelesiyle kuyruğu gür ve kısa idi. Bu bilgilere göre kısaca "Tagî", yabanî bir at görünüşüne sahip olmalıydı ve belki de Uyba'ta metal Türk kabartmasındaki avcının bindiği Midilliye benziyordu. Burun delikleri nefes alma gücünü arttırmak için yarılıyordu. "Tagî" kelimesi Kutadgu Bilig'de 5375^{inci} beyitteki "Tagî"yi hatırlatmaktadır. ..."²⁰⁷

E. Esin'in aktardığı bu tafsilatlı bilginin ardından bahsi geçen iki at cinsi olan Prjevalski ve Tarpanın görüşüne dair genel hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır.

Esasen, General N. M. Prjevalski, "kendi adının verildiği "midilli" benzeri olan bu at cinsi hakkında şu kıymetli bilgileri aktarır:

"... Ehli hayvanlar dışında Cungarya'da, 27 çeşit memeli hayvan cinsi bulduk. Fakat, eğer bu sayıdan bu memleketin batısındaki ve kuzeyindeki dağlarda ve Urungu nehri vadisinde bulduğumuz cinsleri çıkaracak olursak, çöle mahsus olarak, 13 hayvan cinsi kalmış olur... Yabanî deve (Camelus Bactrianus Ferus); çölün kıyılarındaki kumsallarda yaşar; bu sayılanların dışında üç cins tek tırnaklı hayvan vardır. Bunlar: Cigetay (Asinus Hemionus), Hulan (muhtemelen Asinus Onager) ve yabanî at (Equus Prjevalskii) dir. Sayılan bu hayvanlar arasında en çok dikkati çeken, yabanî deve ve yabanî attır. ... Bir tek tanesi, Petersburg Bilimler Akademisi müzesinde bulunan ve kısa bir süre önce, Rus zoologu İ. S. Polyakov tarafından bilimsel tarifi yapılan yabanî ata (Equus Prjevalskii) benim soyadım verildi. Mösyö Polyakov'un, yabanî at hakkındaki makalesi, İzvestiya İmparatorskogo Geografiçeskogo Obşçstva (İmparatorluk Coğrafya Derneği Haberler Dergisi)'nin 1881 yılına ait XVIII^{inci} cildinin birinci sayısında çıktı; ayrı borşür halinde de yayımlandı. Bu atın (kuyruğunun üst kısmında uzun kılların bulunmayışı, ayaklarından sarkan çetikler olmayışı, vücudunun attan kısa ve boynunun düz oluşu gibi) eşeğe benzeyen önemli bazı belirtileri olmakla beraber, daha önemli bir takım zoolojik farklılıklar yüzünden, (başının ve ayak tırnaklarının şekli, eşeklerde bulunmayan arka ayaklarındaki nasırların oluşu, sırt kemiği çıkıntılarının bulunmayışı ve nihayet genel yapısı itibariyle) ehli ata çok yaklaşmakta ve zoolojik sistemde atın yanında yer alması gerekmektedir. Demek oluyor ki, yeni keşfolunan bu at cinsi, mösyö Polyakov'un incelemelerine göre eşek ile ehli atın arasında yer alan bir ara şekildir; ve belki de, büyük bir

²⁰⁷ a.eser, ss. 73-74.

ihimle ehlileştirilmiş olan at cinslerinden, yabanî kalmayı başarmış bir soyun ünitesidir. Nitekim, ehli at cinsleri, insanın bakımının etkisi altında ilk tiplerinden bir hayli değişiklik göstermiş de olabilirler. Dış görünüşü bakımından, *Equus Prjewalskii*, pek iri değildir. (Bilimler Akademisine getirdiğimiz at tarif olunan boyda idi.) mösyö Polyakov'un tespit ettiğine göre, bu hayvan 3 yaşında erkek bir attı. (Cungarya'da, tarif olunan bu attan daha iri yabanî atları da uzaktan gördüm. Fakat, bunlar da orta cüsseli ehli bir atın iriliğinde idiler.) Kafası, oldukça kocaman, kulakları, eşeğinkinden çok daha kısa ve düz, rengi koyu kahverengi, ayaklarında sarkan çetikleri ve sırt kemiği çıkıntısı yoktur. Kuyruğunun yukarı kısmında, pek uzun olmayan kıllar mevcuttur. Sadece kuyruğunun alt yarısı, atlardaki gibi uzun, siyah kıllarla kaplıdır. Gövdesinin rengi kuladır; karın kısımları beyazdır. Kafası, çavdar renginde; burnunun ucu ve dudaklarının uç kısımları beyazdır. Kış tüyüne girmiş olduğundan, kılları uzunca ve hafif dalgalı idi. Ayakları, nispeten tombuldu. Ön ayaklarının dış taraflarının üst yarsının rengi beyazımtırak, dizlerinin üstü çavdar rengi, aşağıya inildikçe koyulaşıyordu. Tırnaklarına yakın yerler kara idi. Arka ayaklar, beyazımtırak renkte, tırnaklara göre yine kararıyordu. Tırnaklar, yuvarlak ve oldukça genişti. ...”²⁰⁸

Buradaki detaylı tariftten sonra şöyle devam eder:

“... Yeni keşfolunan ve Cungarya çölünün en yaban bölgelerinde yaşayan bu ata, Kırgızlar “Kertag”, Moğollar ise “Take (ya da Teke)” adını veriyorlar; mösyö Polyakov, Dr. Brem'den iktibas ederek, buna “Zurtake” demektedir. Kırgızlar ise, Cigetay'a (*Asinus Hemionus*) “Surtag” derler. Bu hayvanlar, çölde, tecrübeli bir aygırın nezaretinde 5-15 tanelik kümeler halinde oturlar. Bu yaşlı hayvan, gençlere rehberlik eder. Güvenlik içinde buldukları sürece, bu genç hayvanlar oldukça hareketlidirler. Genellikle, Kertaglar çok dikkatli olurlar. Koku alma, duyma ve görme kabiliyetleri çok kuvvetlidir. Çölde, bunlara seyrek rastlanır. Yukarıda da söylendiği gibi çölün en vahşi bölgelerinde yaşarlar. Arada sırada, buralardan uzaklaşıp, su içmeye giderler. Ancak çöldeki tuzlu ve sulu bitkilerle beslendikleri için, bu hayvanlar uzun zaman su içmeden de yaşayabilmektedirler. Yabanî at avı, fevkalâde zor bir iştir. Üstelik, böyle bir avcılığa, susuz çöle kar yağdığı zaman, kış mevsiminde girişilebilir. Çünkü, o zaman, çölde, susuzluktan ölmezsiniz. Bu mevsimde de, avcılar, geçen her gün biraz daha artan soğuklardan kırılırlar. Korunmak için özellikle geceleri, keçe yurt içinde barınmak zorunluluğu vardır. Bundan başka, yeteri kadar yiyecek bulundurmak da şarttır. Yani ufak bir kervanla bu işe çıkmak gerekir. Çünkü, böyle bir av için, yüzlerce kilometre yol yürümek ve en azından bir aylık bir zaman harcamak icap eder. Ben şahsen, sadece iki yabanî at sürüsüne rastladım. (Benim, Bilimler Akademisine getirdiğim at, güney Cungarya kumsallarında, avcı Kırgızlar tarafından vurulmuş bir hayvandı.

²⁰⁸ N. M. Prjevskiy, **Tibet Seyahatnamesi**, (çev. Ömer Cenap Eren), Ankara, 1990, ss. 42-44.

Bana, Zaysan Askerî Karakolu eski Komutanı A. K. Tihanov tarafından hediye edilmişti.) Bu yabanî at sürülerinden bir tanesine, arkadaşım, bir atış mesafesine kadar sokulmuştu ki, hayvanlar rüzgârın etkisiyle gürültüsünün farkına vardılar ve kaçıp gözden kayboldular. Bunlara rehberlik eden aygır, kuyruğu havada ve boynunu yana kırarak, atlara mahsus bir eda ile önde kaçıyor; ardından da yedi hayvan onu takip ediyordu. Zaman zaman, hayvanlar duraklıyor, bir araya, birbirlerine sokuluyorlardı. Biraz sonra, gene dörtnala kalkıp gözden kayboluyorlardı. Cungarya dışında, başka hiçbir yerde Kertaglar ürememektedir. Paleontolojik araştırmalardan da anlaşıldığı gibi, eskiden Avrupa'da ve Asya'da, geniş bir sahada yetişen bu hayvanlar, şimdi ancak Orta Asya'daki bir çölün küçücük bir köşesiyle sınırlanmıştır. Çölün öteki kısımlarında yabanî at yoktur. Bunu, kesinlikle iddia edebilirim. 1870-1873 yıllarında Orta Asya'ya yaptığım ilk seyahatim sırasında, Moğolların, bana, Lob gölünde yabanî at sürüleri bulunduğuna dair anlattıkları, hayal mahsülünden başka bir şey değildi (bkz. Mongoliya i Strana Tangutov, I, s. 299 = Moğolistan ve Tangutlar Ülkesi, I, s. 299); şimdiye kadar, Orta Asya'da yaşadığı hiç bilinmeyen yabanî atın aksine, yabanî devenin Orta Asya çölündeki varlığı, bundan altı yüz yıl önce, Marko Polo zamanından beri bilinmekte idi. ... Yabanî devenin yaşadığı sahalar, yabanî atınkine nazaran, kıyaslanamayacak kadar geniştir. Yabanî atın soyundan kalan canlı hayvanlar ise, ancak Cungarya çölünde barınmaktadırlar. ...”²⁰⁹

General N. M. Prjevalski'nin bu aktarımları adını verdiği at cinsi hakkında genel bir panorama çizerken yukarıda E. Esin'in sıklıkla ifade ettiği “Tag” sözcüğünün de Moğolca “Teke/Take”den bozulmuş bir sözcük olabileceğini akıllara getirmektedir. Ancak “Take” sözcüğünün Kırgızların ifadesiyle “Kertag” sözcüğünden mi oluştuğu ise izaha muhtaçtır.

Sarah R. B. King ise Prjevalski atı hakkında kısa ama sağlam yapılmış bir görünüme sahip olmasının yanı sıra büyük başı ile diğer evcil atlardan hem fenotipik olarak hem de genotipik olarak farklı olduğunu belirtmektedir. Zira, bu atın evcil atlardan farklı olarak kâkülü yoktur ve dik bir yeyle birlikte kuyruğu boyunca kısa koruyucu kıllara sahiptir. Ayrıca, bu at bir zamanlar Güney Avrupa'daki mağara resimlerinden de anlaşılacağı gibi muhtemelen Avrasya kara parçasında dolaşmış olabileceği gibi kayıtlı

²⁰⁹ Prjevalskiy, a.g.e., ss. 45-49.

tarih içerisinde sadece Tibet, Çin ve Mogolistan'da bulunmuş olabileceğini ifade eder.²¹⁰

Tarpana değinecek olursak, ilk kez Biyolog Samuel G. Gmelin 1769'da Rusya'da Voronezh yakınlarında Bobrovsk bölgesinde tarpan cinsi atı görmüştür. Tarpan cinsi at tarihsel kayıtlarda Kuzey Almanya, Litvanya, Polonya, Ukrayna ve Batı Rusya'da görülmesine rağmen Erken-Orta Holosen boyunca çok daha geniş bir yayılıma sahip olmuştur. Doğada yaşayan son tarpan cinsi at 1851'de Ukrayna'da öldürülmüştür.

Rus zoolog Heptner'in aktardığına göre ise esaret altında hayatta kalan tek tarpan 1918 veya 1919'da ölmüştür. 18. ve 19. yüzyıldan bolca atıfla tarpan atı küçük bir hayvan olarak tasvir edilir. Aslında tarpan cinsi atın dış görünüşüne dair birçok özelliği prjevalski atıyla benzer olarak ilk bakışta göze çarpar. Lâkin, tarpanı prjevalskiden ayırt eden en temel özellik postunun renginin daha gri olmasıyla beraber kışın post renginin daha açık bir tona dönüşmesidir.²¹¹ Nitekim, HERODOT da İskit ülkesinde Kuban Nehri boyunca yaşayan vahşi beyaz atlara atıfta bulunarak yukarıda da aktarıldığı üzere:

“... üçüncü ırmak Hypanis kaynağını Skythia'da çevresinde beyaz yaban atların otladığı bir büyük gölden alır, bu göle haklı olarak 'Hypanis'in babası' denilir ...”

demektedir.²¹²

Hsiung-nu (Hun) Monografisi'nden anlaşıldığı kadarıyla bu beyaz atların törensel bir önemi de bulunmaktadır:

“... [Han] Ch'ang ve [Chang] Meng, Ch'an-yü ve [devletin] ileri gelenleri ile birlikte Hsiung-nu'ların Nuo Nehri'nin doğusundaki dağa çıkmışlar, [bir] kır at kurban etmişlerdir...”²¹³

²¹⁰ Sarah R. B. King, “Extinct In The Wild To Endangered: The History Of Przewalski's Horse (Equus Ferus Przewalskii) and Its Future Conservation”, **Mongolian Journal of Biological Sciences**, III/2, s. 37.

²¹¹ Olsen, a.g.e., ss. 81-83.

²¹² Herodotos, a.g.e., s. 315.

²¹³ **Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, s. 59.

Bu bağlamda Çin yıllıklarına dayanarak yaptığımız bir diğer çıkarım ise bahse konu olan atların barış antlaşmaları için de kurban edildiği yönündedir:

*“... aynı gün Hie-li gerçekten barış istedi, imparator da bunu kabul etti. Ertesi gün bir beyaz at kurban edildi ve Hie-li ile Pien-k'iao köprüsü'nde ittifak anlaşması yapıldı. ...”*²¹⁴

Kurban törenlerinde ve antlaşmalarda kullanılan bu atların Tarpan cinsi atlar olması ihtimal dahilindedir. Zira, söz konusu olan at Avrupalı ve Ukraynalı vahşi bir attır. Bahsi geçen atın adı “tarpan” veya “turpan”dır ve bu ad Türkçe bir addır. Benzer adlar Tatar²¹⁵ (Tartar) ve Başkırtlar'da da bulunmaktadır.²¹⁶ Nitekim söz konusu olan bu atın Türkçe bir adla literatürde yer bulması Türklerin nezdinde bahse konu olan atın değerini ve kullanımını gösterdiği gibi atın Türklerce benimsenilmiş olmasını, yani bir “Türk atı” olarak düşünülebilme ihtimalini de gösterir niteliktedir. Ayrıca bozkırın Altay ve Tanrı Dağlarına kadar uzanan bir coğrafyasında yaşamış olan, bu ufak yapılı, nispeten uzun ve ince bacaklı, demirkırı rengindeki tarpan atı; mağrur başlı bir at tipidir. Jozsef Deer'e göre günümüz Arap ve İngiliz atlarının atasıdır.²¹⁷

Bu açıklamaların ardından tekrar E. Esin'e dönecek olursak:

“... Yabanî Midilliler olarak adlandırılan Kulanların kementle yakalanması günümüzde de devam etmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'da nefes almanın bile güçleştiği yüksek dağarda yaşayan çok çeşitli Kulanın bulunduğu bildirilmektedir. Kulanlar, yabanî at, yabanî eşek gibi görünmesine ve hatta üçüncü bir tür olan katıra benzemesine rağmen tamamen kırmızı ve beyaz çizgilere sahiptir... Altay bölgesinin Kulan atları büyük kafalı hayvanlar olup muhtemelen Przewalski cinsidir. Altay ve Bar-Köl Midillileri, Kulanlarla melezleştirilmiştir. Moğol Midillilerine benzeyen bu yarı yabanî atlar,

²¹⁴ Mau-Tsai, a.g.e., s. 269.

²¹⁵ REŞİD'ÜD-DİN, *Câmi'üt-Tevârih* adlı eserinde Mogol devrindeki Türk kabilelerini anlatırken “Tatar”ları da Türkler içinde sayar. Bundan başka olarak FAHREDDİN MÜBÂREKŞAH EL-MERVEZÎ de eserinde Türk oymaklarını sayarken “Kara Tatar” kabilesini aktarır; bkz. Şeşen, a.g.e., ss. 151-152.

²¹⁶ Willekes, a.g.t., s. 87.

²¹⁷ Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, (çev. Şerif Baştav), **D.T.C.F.D.**, XII/1-2, Ankara, 1954, s. 161.

*Kaşgari'nin bahsettiği Arkunlar gibi çok hızlıydı ve bütün yarışları kazanırdı. Kötü huyuyla tanınan Bar-Köl Midillilerine binmek oldukça zordu ...*²¹⁸

Bu aktarımların ardından W.VON RUBRUK'un gözlemlediği üzere:

*“... Bu bölgede ‘bulan’ dedikleri ve daha ziyade katıra benzeyen yaban eşekleri gördüm. Kılavuzumuz ve yardımcısı bunlardan avlamak istediler, fakat çok hızlı olduklarından başaramadılar...”*²¹⁹

sözleriyle ifade ederek eşek yahut katıra benzettiği ve yanlış bir telaffuz veya yazımla “Bulan” olarak bahsettiği hayvanın; aslında yukarıda bahsedildiği üzere “kulan” olarak adlandırılan prjevalski veya tarpan cinsi bir at olduğu açıktır. Sanat eserlerinde de görüleceği üzere esas özelliği dayanıklılık olan Türkyeri'nin orta boy atlarının görünüşü tarpan cinsi atlara benzemektedir. Sanat eserlerinde tasvir edilen atların orta boylu safkan mı, yoksa kavisli boyunlu bir Midilli mi, olduğunu tespit edebilmek son derece güçtür.²²⁰

Ricoldus DE MONTE CRUCIS da Moğolların kullandığı atın dış görünüşü hakkında şunları söyler:

*“... Yurtlarından silahsız, ellerinde sopalar ve deriden zırhlarla çıkan Tatarlar, tüm bu illerdeki insanların neredeyse tamamını yok ettiler. Sadece bazılarında yay ve ok vardı ve bindikleri atlar neredeyse keçi kadar küçüktü. İstilâ ettikleri şark ülkelerinde yarattıkları yıkım ve talanın yarattığı korku o denli büyüktü ki, sadece Tatar isminin duyulması bile kadınların çocuklarını düşürmesine neden oluyordu. ...”*²²¹

diyerek aktardığı bu ifadelerden hareketle atın cüssesinin son derece küçük olduğunu anlıyoruz. Böylesi küçük cüsseli atların seçimi bir strateji gereği olabilir. Savaş esnasında olası bir attan düşme durumunda savaşçı kolayca

²¹⁸ E. Esin, a.g.m., s. 76.

²¹⁹ Von Rubruk, a.g.e., s. 94;

“... At için Ho-lan sözcüğünü kullanıyorlardı. (eskiTürkçe'de = Kulan), bu nedenle Ho-lan Su'ni-k'üe unvanı var; Su'ni ordudan sorumluydu ...”

bkz. Mau-Tsai, a.g.e., s. 21.

²²⁰ E. Esin, a.g.m., s. 77.

²²¹ Ricoldus de Monte Crucis, **Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu**, (çev. Ahmet Deniz Altunbaş), İstanbul, 2021, s. 58.

dengesini sağlayıp savaşmaya devam edebilmesi için belki de bu atlar özel olarak tercih edilmiştir.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında bu atların genel anlamda bozkır hayat şartlarına karşı dirençli ve bozkır kuşağına en uygun atlar olduğuna hükmedebiliriz. Zira, W. VON RUBRUK ve R. DE MONTE CRUCIS'in gözlemleriyle bu atlar hakkında bölgeye ait bir cins olduğuna ve bölgedeki çeşitli topluluklarca da ortak olarak kullanılmış olabileceği sonucuna varabiliriz. Nitekim, Johan DE PLANO CARPINI seyahat gözlemlerine dayanarak şöyle der:

“... Savaş esnasında atlarından düşen bazı Moğol askerlerini hemen yakalamak gerektir, çünkü ayakları yere değdiğinde çok iyi ok atarak askerleri ve atları yaralar veya öldürebilirler. ... Ordu kumandanları savaşın seyrini inceleyerek güç durumda kalanlara yardım göndermelidir ve kaçan düşmanı büyük bir sevinç coşkusuyla kovalayıp atlarını yormamalıdır, zira askerlerimizin atları Moğollarinkiler kadar seçkin değildirler. Moğol askerleri bir gün bindikleri ata artık üç dört gün daha binmezler. Bu nedenle atlarının yorulup yorulmayacağına hiç aldırış etmezler, çünkü çok sayıda yedek atları vardır.... Biz, İsa'nın Haçı'nın düşmanlarından koruyan Rusya'nın başşehri Kiev'e geldik. Buraya ulaşınca millenarius (binbaşı) ve burada oturmakta olan diğer ileri gelenlerden yolculuğumuzun devamı hususunda tavsiyeler aldık. Bunlar bize sahip bulunduğumuz ve birlikte Moğolistan'a götürmek istediğimiz atların yoğun kar yüzünden öleceklerini söylediler, çünkü bunlar Moğol atları gibi kar altında kalmış olan otları yemeye alışkın değildiler ve yol üzerinde Moğolların sahip oldukları saman, kuru ot ve yem dışında yiyecek başka bir şey de yoktur. ...”²²²

Ayrıca, Marco POLO Seyahatnâmesi'de bilgi ve gözlem açısından istifade edebileceğimiz bir kaynak olarak karşımıza çıkar:

“... (Tatarlar) Atlarını öyle iyi eğitmişlerdir ki bu atlar en ufak bir işaretle bir köpeğin yapabileceği gibi çark edebilirler. Peşlerine düşüldüğünde ve kaçarak giderlerken, düşmanla yüz yüze oldukları kadar iyi ve cesur dövüşürler. Çünkü son sürat kaçarken bile ok atmak için geri dönerler, oklarını çok uzağa fırlatırlar ve düşmanın atlarını ve adamlarını öldürürler; ve düşman onları kaçırmaya bozguna uğrattığını ve mağlup ettiğini sandığında savaşı kaybeder. ...”

²²² Johande Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi, 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk**, (çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2021, ss. 122-129.

diyerek bahse konu olan atlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.²²³

Lâkin, R. DE MONTE CRUCIS dışındaki diğer seyyahların -Marco POLO, J.DE PLANO CARPINI ve W.VON RUBRUK-aktardıkları bilgilerin prjevalski veya tarpan cinsi atlara aitliği kesin değildir.

Bu konu hakkında son olarak S. Güneri:

“... Tagar-Taştık-Köktürk Dönemlerinin çağdaşı Lena atları özel görünümlere sahiptir. Bu özel görünümler onları tekil kılmaz. Tam tersine Altay’ın ‘narin atlar’ stiline kadar götürür. Bu atlar yüksek tasarlanmıştır. Orantısız uzunlukta ve dar gövdeler, ince, uzun ve biçimli bacaklar üzerinde yükselir. Baş küçük, burun kanca biçimindedir. Yuvarlak hatlarla tasarlanmış boyun yay gibidir. Göğüs kaslıdır. Bu özellikleriyle Lena kayalıklarının narin atları Türkmenistan’ın Ahal Teke atlarını çağrıştırır. Yenisey-Lena bölgesinde yaygın bir stilin temsilcileri olan bu narin at tasvirlerinin bir stilizasyon sürecinin soyut ürünleri olarak Sibiryâ ressamının yarattığı bir imaj mı, yoksa gerçekten bir dönem somut olarak varlık göstermiş bir tür mü, olduğu net değildir. Ama iyi bildiğimiz başka bir şey var, Türkmen atı tarzında Moğolların deyişiyle altundan yel geçen böyle uzun yapılı narin atların Sibiryâ’da yaşama şansı hemen hiç yoktur. Bu narin yapılı ince atlara ait tasvirler yanında kısa bacaklı, uzun kuyruklu, kısa boyunlu, koca kafalı, güdük atların da tasvirlerine yer verilmiştir. Bunlar gerçekten bölgenin iklim ve doğa koşullarına uyum sağlamış tipik türleri temsil eder. At binicisine gelince. Binici, ata göre abartılı biçimde küçük tasarlanmıştır. Üzerinde kat kat giysiler ve kaftan olduğu halde tasvir edilmiş atının genellikle başlığı yoktur. Topuklarına kadar uzun mantosu kemerle belinden büzülmüştür. Bazı hallerde savaşçı ya da avcı süvari elinde, bir ucu genellikle yere dik duran uzunca bir mızrak, kimi zaman bir flama tutar. Savaşçı ve avcı askerlerin canlandırdığı savaş sahnelerinde, kahramanların atlarının yiğitlikleriyle ilgili hatıralar canlandırılmıştır. ...”²²⁴

Türklerin kullandığı büyük cüsseli atlara dair Çin kaynakları süvari atlarına ve araba atlarına dair ölçülerin bilgisini verir. RUDENKO ise mezarlardaki buluntulara istinaden böylesi büyük atları konar-göçerlerin kendilerinin tarafından yetiştirilmesi ihtimalinden bahseder. VITT’e göre ise konar-göçerler bu atları her yerden temin edebilirler. E. Esin’e göre ise sanat eserleri İç Asya atlarının iri, uzun gövdeli ve düz sırtlı araba atları

²²³ Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı**, (çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen), İstanbul, 2019, s. 151.

²²⁴ Güneri, a.g.e., s. 59.

görünüşüne sahip olduklarını göstermektedir; Türk-Arap atı ise güney bölgelerinde kalan Türk atlarından Çin tasvirlerindekiyle daha iridir.²²⁵

Sonuç olarak bölgenin iklimine dayanıklı ve hayatta kalabilen atların tarpan ve trjevalski tipi atlar olduğu kaynaklarda geçtiği şekliyle açıkça anlaşılabilir. Bunun dışında konar-göçer toplumların bir gerçeği olarak savaşa ve hayatta kalmaya son derece müsait söz konusu bu küçük cüsseli atların kullanılmış olabileceği ve bu yüzden sıklıkla tercih edilmiş olabileceği düşünülebilir. Zira, bir attan düşme durumunda binicinin dengesini sağlayarak savaşmaya devam etmesi durumu için binicinin boyu kısa veya uzun olsun küçük cüsseli atları tercih etmiş olabilir. HIPPOKRAT'ın yukarıdaki aktarımlarını hatırladığımızda atlarından ayakları sarkan biniciler ve Orta Çağ Arap-İslâm kaynakları Türklerin boyunu genelde küçük gösterirken, Çin kaynakları ve Latin kaynaklarındaki bilgilerin çelişkisi bağlamında Hun mezarlarındaki iskeletlerin farklı boy uzunluklarında olması insan boyu ve kullanılan at arasındaki bir bağlantıya işaret etmez. Ancak, buna mukabil coğrafi şartlara dayanıklı ve güçlü atların kullanımı ve tabi bu atların kullanılacağı alana göre işlevselliği at seçiminde etkili olmuş olabilir.

Ayrıca Çin yıllıklarından anlaşıldığı üzere Türkler soldan-sağa iliklenen cepken giymektedirler²²⁶ Bunu at biniciliği hususunda tamamlayan bir diğer bilgi ise Türklerin bir binici kıyafeti olarak pantolon kullanmasıdır. Çünkü uzun mesafeleri katetmek ve at sırtında savaşabilmek için pantolon giymek bir gerekliliktir. Ata rahatça binmeyi temin eden; bununla birlikte binicinin karnını, bacaklarını ve at ile temas eden yerlerini koruyan, insan vücuduna uygun bir giyisidir “pantolon”. Yaygın kanaate göre konar-göçer toplumlarda ata biniş için rahat ve gelişmiş bir elbise olan pantolon, at biniciliğinde son derece önemlidir. Günümüzdeki araştırmalar neticesinde en eski pantolon buluntuları M . Ö. 2. bin yıla tarihlenmektedir. Bu

²²⁵ E. Esin, a.g.m., ss.79-81.

²²⁶ Mau-Tsai, a.g.e., ss. 19-20.

minvalde Tarım havzasındaki M21 mezar buluntusunun radyokarbon tarihlendirmesi %68,2 kesinlik oranıyla M. Ö. 1056 ve M. Ö. 940 tarihlerine; %95,4 kesinlik oranıyla da M. Ö. 1122 ve M. Ö. 926 tarihleri arasına hesaplanmaktadır. Bu tahminler M21 mezar buluntularını M. Ö. 1074 ve M. Ö. 935 aralığına tarihlemektedir; M157 mezarında bulunan “pantolon”un radyokarbon tarihlemesi de %95,4 kesinlik oranıyla M. Ö. 1261 ve M. Ö. 1041 aralığına tarihlenmektedir.²²⁷ Bahse konu olan pantolonun üzerindeki şekiller de son derece dikkat çekicidir. (Ek-32) Özellikle, Kazakistan’daki kazılarda bulunan ve Bronz Çağı’na tarihlenen süslemelerle benzer bir süsleme pantolon üzerinde bulunmaktadır. (Ek-33) Ayrıca bir binici kıyafeti olarak pantolonun bölgede çok uzun zamandır bilinmesi bize at binicisinin kıyafetinin nasıl olduğunu gösterdiği gibi Türk at binicilerinin de pantolon giydiğini düşündürmektedir.

²²⁷ Ulrike Beck-Mayke Wagner-Xiao Li-Desmond Durkin Meisterernst-Pavel E. Tarasov, “The Invention Of Trousers and Its Likely Affiliation With Horseback Riding and Mobility: A Case Study Of Late 2nd Millenium B.C. Finds From Turfan in Eastern Central Asia”, **Quaternary International**, nr. 348 (2014), ss. 225-226.

4.2. SAVAŞTA TÜRK ATI

İnsanlık tarihi kadar eski olan savaş olgusu insanın hayatında tarih boyunca daima olmuştur. Savaşlar çoğu kere üstünlük sağlamak için yapılan yeni denemelere şahitlik etmiştir. Bu bağlamda savaş alanında atın görülmesi savaş usullerini değiştirdiği gibi atın sırtına binene büyük bir güç sağlamıştır. Savaş alanlarında Türk'ün at ile olan birlikteliği savaşan taraflar arasındaki dengeleri değiştiren yegâne bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Öyle ki Türk saldırılarından korunabilmek için Hun tehdidi altındaki Çin, sonradan yapılan ekleme ve birleştirmelerle beraber yaklaşık beş bin kilometreye varan bir set inşâ etmek durumunda kalmıştır. Atın Türkler tarafından kullanımı deyim yerindeyse SUN TZU'nun adeta savaş öğretilerini doğrulayan bir yöntem olarak karşımızda durmaktadır:

“... yüz savaşta yüz zafer kazanmak en mükemmeli değildir. En iyisi savaşmadan baş eğdirmektir... Bu nedenle askerlikten anlayan biri düşman askerine savaşmadan baş eğdirir, düşman kentini saldırmadan ele geçirir, düşman devletini oyalanmadan devirir. Mutlaka mükemmel bir zafer peşinde koşar. Bu nedenle ordu zayıf vermez ve tam bir başarı olur ...”²²⁸

SUN TZU'nun ifade ettiği minvalde düşünüldüğünde savaş alanında öncelikle muazzam bir hızla beraber yer değiştirme imkânı sunan at, düşmanı şaşırttığı gibi direnme gücünün kırılmasına da neden olarak, savaşların erken sonuçlanmasını sağlamıştır. Şayet at olmasaydı Avrasya'nın bozkır insanının yerleşik kavimlerin hız ve çabukluğunu aşan savaş tarzları asla ortaya çıkmaz ve Hunların, Avarların ve Kök Türklerin kurdukları dev imparatorluklar asla meydana gelemezdi.²²⁹

Çin yıllıklarının ifade ettiği üzere savaş esnasında konumlanan Türk birliklerinin bulunduğu yön ile süvarilerin bindikleri atların don renginin

²²⁸ Sun Zi, **Savaş Sanatı**, (çev. Pulat Otkan-Giray Fidan), İstanbul, 2018, ss. 7-8.

²²⁹ Deer, a.g.m., s. 162.

arasında yakın bir ilgi bulunmaktadır. *Hsiung-nu (Hun) Monografisi*'nde geçtiği şekliyle:

“... *Hsiung-nu süvarilerinin, batıda olanlarının hepsi kır, doğudakilerin hepsi gökyüzü renginden [yeşil-mavi], kuzeydekilerin hepsi yağız, güneydekilerin hepsi doru atlılardan oluşmaktaydı. ...*”²³⁰

Bundan başka Bizans kaynaklarında, ZOSIMUS'da, Türklerin adeta ayaklarının üzerinde duramadıkları belirtilerek at sırtında olmadıklarında savaşma kabiliyetinden yoksun kaldıkları aktarılır:

“... *Onlar bu geçidi kullanarak karılarını, çocuklarını, atlarını ve yüklerini yanlarında taşıyarak, gelmişler ve Tuna nehrinin yukarı bölgelerinde yaşayan İskitlere saldırarak onların yurtlarını işgal etmişlerdir. Bunlar yürüyerek yani ayaklarının üstünde savaş yapmak kapasitesine sahip değillerdi, hatta gerçeği söylemek gerekirse yürümeği bile bilmiyorlardı. Ayaklarını sıkı bir biçimde toprağa basamadıkları için at üstünde yaşıyorlar hatta atın üstünde uyuyorlardı. Bununla beraber atlarıyla beraber hızlı bir şekilde daireler çizerek, uçar gibi hareket etmekteydiler. Savaş teknikleri mükemmel olan Hunlar, atlarıyla beraber yaptıkları ani ataklar ve geri çekilmelerle düşmanı şaşırtıyor, atlarını sürerken bile ateş ederek İskitlere büyük zararlar vererek onların çok büyük kıyımına uğramasını sağlıyorlardı. Bu ataklarına sürekli bir şekilde devam eden Hunlar sonunda İskit ulusunu o hale getirmiştir ki, hayatta kalanlar yurtlarını terk ederek Hunlara bırakmak zorunda kalmışlardır ...*”²³¹

Çin ve Bizans kaynaklarından başka Orta Çağ İslam kaynaklarına göz attığımızda da yine değişen bir durum söz konusu değildir. Zira, Türklerin atla olan ilişkisine dair ünlü Arap düşünürü CÂHİZ, *Fazilet'ül-Etrâk* adlı eserinde şu bilgileri verir:

“... *İlk hamleye gelince Türk bunda daha etkili, daha fazla iz bırakıcı, daha sağlamdır. Zira Türk, hücumu şiddetli, azmi sağlam olsun, gevşek, düşüncesi, değişik olmasın diye atını geri dönmemeye alıştırmıştır. Eğer dönerse onu şiddetle sürer. Bazen bir iki defa döndürür. Aksi takdirde at yolunu terk edip koşmayı bırakmaz. Türk tereddütten ümidini kesmek, karşılaşmaktan çekindiği için azmini kırmak, hayatta kalmak arzusuyla gevşemez. Zira Türk atına dönmemeyi, iki saf arasında tehlikeli bir şey yapmadan sürücüsüne itaat etmemeyi öğrettiği için kesinleşmeden, düşmanın eksliğini*

²³⁰ Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, s. 10.

²³¹ Ayşe Kazdal, *Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Türkler*, İstanbul Üniv. Sosyal BilimlerEnst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, ss. 35-36.

görmeden saldırmaz. Kendisini, şiddetli savaşla karşılaşınca bütün gayretini, hilesini harcamaya, kalbinden firar, gerileme düşüncesini atmaya hazırlamıştır... Türklerden 1000 süvari bir saldırı yaparsa 1000 süvariye yere sererler. Böyle bir hücumla hiçbir ordu dayanamaz. Hâricîlerin, bedevilerin at üzerinde ok atmaları meşhur değildir. Türk ise vahşi hayvana, kuşa, hedefe, insana, şeke, konmuş hedefe, pike yapan kuşa ok atar. Hayvanı hızlı sürerken arkaya, öne, sağa, sola, yukarıya, aşağıya ok atar. Hâricî bir oku hedefe doğrultmadan Türk on ok atar. Hayvanı dağın yamacından aşağıya, vadiye Hâricî'nin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi ensesinde dört gözü vardır. ...”²³²

Bu tarihsel kayıtlar açıkça göstermektedir ki Türkler kullandıkları atlarıyla beraber adeta ayrılmaz bir bütün olmuşlardır. Türkler atları olmadığına adeta sanki bir uzuvlarını kaybetmişcesine eksik kalmışlardır. Şayet, bir “Türk savaş sanatı” ortaya konmak istenirse eğer bu asla attan ayrı düşünülemez; çünkü savaşta Türk'ün yegâne yoldaşı atıdır.

²³² Câhız, a.g.e., ss. 98-99.

4.3. ÖLÜ GÖMME ADETLERİNDE AT

Her toplumda olduğu gibi Türkler’de de kaybedilen yakın kişiler için ölüm sonrasında düzenlenen özel bir takım âdetler bulunmaktadır. Bu gelenekler arasında at önemli bir yer tutmaktadır. HEREDOT, İskit krallarının mezarlarıyla ilgili öncelikle bir yer saptaması yaparak ölü gömme adetleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“... Kral mezarları Gerrhos topraklarında, yani Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölgededir. Kralları öldüğü zaman, eni boyu bir, dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler... Mezarın içine çimen yayılır, kral üzerine koyulur; ölü yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür; mezarın içinde boş kalan geniş yerlere karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulur... Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış eder. Aradan geçen bir yılın sonunda şu törenler yapılır: kralın adamlarından ona en çok hizmet etmiş olanları seçilir... Bunlardan ve en güzel atlarından ellişer tanesi boğulur, bağırları çıkartılır, içleri temizlenir, saman doldurularak dikilir; iki ağaç desteğin arasına bir tekerleğin yarısı, yuvarlak yanı yere dönük olarak konur; öbür yarı aynı şekilde ve ayrı iki kazığa bağlanmıştır; bunlardan böyle çok sayıda yaparlar. Atlara enseye kadar uzunlamasına birer ağaç kazık geçirirler ve yarım tekerleğin üzerine kaldırırılar. Atı bir kısmı önden, omuzlarının altından tutup kaldırırılar; öbürleri arkadan, butlarının yanından karnını tutarak kaldırır; atın iki yandan bacakları sarkar, ama yere değmez. Atlara gem ve dizgin vurulur ve dizginin ucu bir ayağa bağlanır. Boğulan delikanlılardan her birini bir atın üzerine çekerler ve şöyle yaparlar: gövdeye belkemiği boyunca enseye kadar sert bir kazık geçirirler; kazığın alt ucu dışarıya çıkar ve atın içinden geçen kazığın üzerinde özel olarak açılmış olan yuvaya oturtulur. Mezarın çevresine bu görülmemiş atları dizdikten sonra, bırakıp giderler.
...”²³³*

diyerek defin töreninde atın yeriyle ilgili bazı önemli detayları aktarmaktadır.

Kuzey Wei (386-534), Batı Wei (535-556) ve Kuzey Chou (556-581) dönemlerinin Çin kaynaklarında kuzey komşuları olan Türk toplulukları

²³³ Herodotos, a.g.e., ss. 323-324.

hakkında, defin törenlerinde ölen kişiyle birlikte gömülen atlarla ilgili de şu bilgiler verilmektedir:

“... İçlerinden biri ölünce cesedi çadıra konuluyordu. Ölen kimsenin çocukları, çocuklarının çocukları, kadın erkek akrabalarının her biri birer koyun ve at kesip kurban olarak çadırın önüne koyuyorlardı. Sonra, atlarına binerek, çadırın çevresinde yedi kez dönüyorlar. Çadırın önüne geldiklerinde ise bıçakla yüzlerini yaralıyorlardı. Sonra herhangi bir günü belirliyorlar ve o gün ölen kişinin atını, elbiselerini, kullandığı eşyayı, cesediyle beraber yakıyorlardı. Sonra bunları uygun bir zamanda toprağa gömmek üzere, küllerini topluyorlardı. Eğer biri ilkbahar veya yaz ayında ölmüşse çimenlerle ağaçlardaki yapraklar sararıncaya kadar bekleniyordu, şayet sonbahar veya kış aylarında öldüyse, bitkilerin tohumlanması ve açma mevsiminin gelmesi gerekiyordu. Sonra bir çukur kazılıyor içine küller gömülüyordu... Sonra kurban kestikleri bütün koyun ve atların kafalarını taşlardan yapılmış direğin tepesine asıyorlardı. ...”²³⁴

Yine benzer şekilde Sui döneminde de (581-617) şu bilgiler aktarılır:

“... ölen kişinin cesedi çadırda muhafaza edilirdi. Ölenin aile fertleriyle akrabaları öküzleriyle atlarını ölene kurban keserlerdi. Sonradan çadırın etrafında ağlaşıp bağrışarak dönerler, bıçakla yüzlerini keserlerdi. Kanla göz yaşı birbirine karışırdı. Bunu yedi kezyaparlardı. Sonrada belirledikleri bir günde cesedi atın üzerine koyarak yakarlardı. Külleri gömdükten sonra da mezara işaret olsun diye tahta bir sopa dikerlerdi. ... T'u-küeler beşinci ayda koyunlarını ve atlarını keserek gökyüzüne kurban ederlerdi. ...”²³⁵

Tarihî *Shan-xi* elyazması olarak bilinen kaynak, at tapınakları olduğuna dair bazı kayıtları içinde barındırır ve bu tapınaklarda yılda dört defa tören gerçekleştirildiğini aktarır.²³⁶ Ayrıca, öldüklerinde mezarlarına atlarıyla birlikte gömülmek isteyen Oguzlar bunların kendilerine cennette de eşlik ederek binekleri olacağını düşündüklerinden dolayı atlarından ayrı bir şekilde öte dünya tasavvurunda bulunmamışlardır.²³⁷ Aynı şekilde ölen kişinin ardından yapılan cenaze törenlerinde de ölen kişinin çadırının etrafında dönerek törensel at yarışlarının yapıldığı J.-P. ROUX tarafından aktarılmaktadır. Bu durum gösteriyor ki öte dünyaya yan yana gömülerek

²³⁴ Mau-Tsai, a.g.e., ss. 22-23.

²³⁵ a. eser, s. 64.

²³⁶ Gürhan Kirilen, **Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri (721-724)**, Ankara, 2017, ss. 55-56.

²³⁷ Roux, a.g.e., s. 172.

uğurlanan ölen kişinin yanında bulunan at, sadece ölenler için değil, aynı zamanda cenaze törenlerinde canlı insanların dünyasında da son derece büyük bir törensel öneme sahiptir. Cenaze törenlerinde gerçekleştirilen bir diğer âdet ise ölen kişinin çadırı önünde yakınları tarafından koyun ve at veya öküz ve at kurban edilerek çadırın önüne serilmesi âdetidir. Gmelin'in çıkarımına göre bu durum canlılar ve ölümlerin birliğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, at kısmen yenirken kısmen de mezara ölen kişiyle birlikte gömülmektedir; zira bir Kırgız Türk'ünün cenaze töreninde, ölen teğin için yüz atla bin koyun kesilerek bir yemek verilmiştir.

Cenaze törenlerinde atlar özellikle kurban edilen en ön sıradaki hayvandır. Altay toplumlarında ve g(k)öke yapılan kurbanlarda en fazla değer verilen hayvandır. Kiragos'a göre atın ölen kişiyle birlikte gömülmesinin nedeni öte dünyada ölen kişinin büyük savaşlara katılacağından dolayı ata ihtiyacı olduğundandır. Cenaze törenlerinin ardından önemli bir konu da mezar yerinin gizlenmesidir. Bu doğrultuda ölen kişi mezara gömüldükten sonra bir at sürüsü mezarın üzerinden geçirilerek mezar alanı düzleştirilmektedir. Bunun nedeni olası bir hırsızlığın önüne geçmek veya ölen kişinin mezarının vahşi hayvanlarca tahrip edilmesinin ve cesedin vahşi hayvanlarca yenilmesinin önüne geçilmek istenmesi olabilir. *Elegeş Yazıtı*'nda:

“... arkadaşlarım, sadağım ! binek atım ! haykırınız ! aşağıdaki halkım ! sizi bıraktım ! ...”

sözleriyle ölen kişi tarafından değerli kimselere karşı bir sesleniş yer almaktadır. Bu seslenişte kişi kendi vefatından dolayı duyulan üzüntünün dile getirilmesini isterken, seslendiği yakınları arasında “atın” da bulunması oldukça dikkat çekicidir.²³⁸

Edward TRYJARSKI ölen kişinin sahip olduğu atlarının vefat etmiş olan kimsenin ardından öldürülerek onunla birlikte defnedilmesi hakkında bu durumun üç temel sebebe dayanıyor olabileceğini ifade eder. Bu üç sebep; -

²³⁸ a.eser, s. 245, 247, 267, 284, 287.

-ölen kişinin ölüler ülkesine “ulaşması için” kullanabileceği bir bineğinin olması;--ölüler ülkesindeki “yolculuklarda kullanabilmesi” için;--orada da at “yetiştirmek” için olabilir; ya da bu üç sebebin tamamını bir arada düşünmek gerektir. Bu konu hakkında E. TRYJARSKI, Orta Çağ İslam kaynakları arasında yer alan *İBN FADLAN Seyahatnâmesi*'ne atıfta bulunarak 10. yüzyıldaki bu Arap gezgininin gözlemlerini konu açısından son derece önemli bulmaktadır:

“... onun atlarını aldıklarını ve sahip oldukları atların miktarına bağlı olarak yüz, iki yüz ya da sadece bir tanesini öldürdüklerini; kafası, bacakları, derisi ve kuyruğu hariç etini yediklerini... hepsini tahta direklerin üzerine gerdiklerini ve şöyle dediklerini: ‘bunlar onun cennette bineceği atlar’ ...”

dediklerini ifade etmektedir.²³⁹ Bu bilgilere karşılık Ramazan ŞEŞEN tarafından çevrilen *İBN FADLAN Seyahatnâmesi* 'nde İBN FADLAN şu bilgileri aktarmaktadır:

“... İçlerinden önemli bir adam ölürse ev gibi onun için bir çukur kazarlar. Ölüye gömleğini giydirirler, kemerini takarlar, yayını kuşandırır, eline içinde şarap (nebiz) olan ağaçtan bir kadeh verirler. Her şeyini getirip bu oda gibi mezara koyarlar. Sonra onu oturtup odanın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Sonra hayvanlarının yanına varırlar. Miktarına göre yüz veya iki yüz bazen bir hayvanı öldürürler. Başları ayakları, derisi, kuyruğu dışındaki etlerini yerler. Kalan kısımlarını sırıklar üzerine koyup mezarının etrafına asarlar. ‘Bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar’ derler. Eğer ölen kişi sağlığında insan öldürmüş yiğit bir kişiye öldürdüğü adam sayısı kadar ağaçtan suret yontup mezarının başında dikerler. ‘Bunlar onun hizmetçileri cennete ona hizmet edecekler’ derler. Bazen hayvanları öldürmeyi bir iki gün geciktirirler. Büyüklerinden bir yaşlı onları hayvanlarını öldürmeye teşvik eder. Ölüyü kastederek ‘Falani rüyamda gördüm. Bana işte görüyorsun! Arkadaşlarım beni geçtiler. Yalın ayak yürümekten onları takip etmekten ayaklarım çatladı, onlara yetişemiyorum, tek başıma kaldım’ dedi der. Bunun üzerine hayvanlarının yanına varırlar. Onları öldürürler. Kabrinin yanında sırığa asarlar. Bir iki gün geçtikten sonra yaşlı adam gelir ‘Falani rüyamda gördüm bana aileme, arkadaşlarıma söyle beni geçenlere yetiştim. Yorgunluktan dinlendim dedi’ der. ...”²⁴⁰

²³⁹ Edward Tryjarski, **Türkler ve Ölüm**, (çev. Hafize Er), İstanbul, 2012, ss. 114-115.

²⁴⁰ **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, 2013, s. 15.

E. TRYJARSKI açıkça İBN FADLAN'dan aktardığı kısımdaki kurban edilen hayvanı at olarak belirtirken Ramazan ŞEŞEN'in *İBN FADLAN Seyahatnâmesi* çevirisinde "at" yukarıda görüldüğü üzere belirtilmemektedir; ancak R. ŞEŞEN'in çevirisinde İBN FADLAN'ın aktardıkları okunduğunda, söz konusu olan hayvanın bir binek hayvanı olduğu anlaşılabilir.

Nitekim, Sibiry'a'nın kuzey sâkinleri "ölülerinin sonsuz çöl yürüyüşlerini" yayan ya da akrabalarının defin için öldürdükleri hayvanların sırtında gerçekleştirdiğine inanmaktadırlar. Yağız atlar ve boğalar bu amaca en uygun hayvanlardır. İnekler ve danalara gelince ise onlar ölünün ruhunu önlerine katıp kovalayabilir ya da boynuzlarına bir ip takıp çekebilir.²⁴¹

S. A. PLETNEVA ölen kişinin ardından at kurban edilmesi ve atla beraber defin hususunda beş farklı kurgan tespit etmiştir. İlk kurgan grubunda başları batıya çevrili bir vaziyette bulunan ve yalnızca bacaklar ve kafalar gibi at parçalarının bulunduğu yedi mezar vardır. Atın kesilmiş kafası ve bacakları anatomik düzen içinde, sırasıyla ölen kişinin sağ tarafına, doğrudan onun yanına ya da zemin altlığı üzerine yerleştirilir. Torklar-Oğuzlar (Peçenekler)'e dayandırılacak ikinci gruptaki defin işlemleriyle ilgili olarak ölüyle birlikte gömülmüş at kemikleri bulunmuştur. Söz konusu olan kurganların en büyüğü içerisinde atın kafasının doğuya çevrilmiş olduğu ve bacaklarının anatomik düzende sıralanmış olduğu görülmektedir. Diğer iki mezarda ise mezarın üzerindeki toprak yığınının üstünde at kemiği buluntularına rastlanılmıştır. Torklar-Oğuzlar ve Kara-Klobuklar'a ve çoğunlukla da Peçenekler'e ait olduğu düşünülen üçüncü grup mezarlarında at gömmenin farklı bir yöntemi ile karşılaşılmıştır. Bazı mezarlarda ata dair buluntular görülmemiştir. Zira, mezarların % 48'inde at kalıntıları bulunmamıştır. Kıpçaklara ait mezarların sadece % 17,5'inde at kalıntılarına rastlanırken Kıpçaklara ait olduğu düşünülen dördüncü grup

²⁴¹ Tryjarski, a.g.e., s. 115.

içerisinde ya tam bir at iskeletine veya sadece parçalara rastlanılmış ya da atlara dair hiçbir ize rastlanılmamıştır. S. A. PLETNEVA kurban edilen atların kurganların üzerine konulduğunu ya da ayrı çukurlara gömüldüklerini ifade etmektedir.²⁴²

Bu veriler ışığında Türklerde ölü gömme adetlerinde yer alan at unsurunun temelinde yatan Türklerin atalarına karşı ya da daha açık bir şekilde ölen kişiye karşı duydukları bir korku olabilir. Zira, yukarıda da değinildiği üzere Türkler ve Çinliler arasındaki siyasî ilişkilerde bile son derece büyük bir öneme sahip olan attan faydalanmak yerine ölen kişi için öte dünyada ona binek olması, yoldaş olması gibi nedenlerle bu âdetin gerçekleşmiş olmasının da temelinde ölen kişiye karşı duyulan korkudan kaynaklanan bir saygı olabilir. Sigmund FREUD bu durumla ilgili şöyle bir saptamada bulunmaktadır:

“... Ölenleri kötü niyetli düşmanlara dönüştüren bu dış yansıtım olayının sağlıklarında ölümlerden görülen ve insanlar arasındaki alabildiğine sevecen ilişkinin arka planında saklı yatıp şimdi anımsanan hoyratlık, zorbalık, haksızlık gibi düşmanca davranışlardan destek gördüğünü de yadsımamak gerekiyor. Şu var ki, tek başına böyle bir neden dış yansıtım yoluyla ölümlerin kötü ruhlara dönüştürüldüğünü kanıtlamaktan uzaktır. Ölen kişilerin sağlıklarındaki olumsuz davranışlarının geride kalanların onlara karşı besledikleri düşmanlık duygularında bir ölçüde payı olduğuna kuşku yoktur. Ama geride kalanlar bu düşmanlığı bir dış nedene dayanmaksızın kendi içlerinde geliştirip ortaya koymasalar tek başına ölenlerin olumsuz davranışları yansıtma olayını açıklamakta yetersiz kalacaktır. Kaldı ki ölümün gerçekleştiği anın ölen kişiye haklı olarak yöneltilecek suçlamaların anımsanmasına hiç de uygun zaman sayılmayacağı açıktır. Ölen kişilere duyulan düşmanlığa her vakit yol açan başlıca nedeni bilinç dışında olanlara karşı beslenen düşmanlık duygusu olduğu gerçeği göz ardı edilebilecek gibi değildir. En çok değer verilen, kendine herkesten yakın hissedilen kişilere karşı beslenen düşmanlık duygusu ilgili kişiler yaşadığı sürece latent (gizli) olarak insanın içinde varlığını sürdürür. Yani ne doğrudan ne de bir yerde ürünü dolaylı olarak bilinçte boy gösterip kendini ele verir. Aynı zamanda hem sevilen hem kin ve nefret duyulan kimselerin ölümünden sonra böyle bir şey düpedüz olanaksızdır. Dolayısıyla iki duygu arasında ister istemez bir çatışma patlak verir. Ölümle birlikte ölen kişiye karşı yoğunluğunu arttıran sevecenlik duygusu sonuçta

²⁴² a.eser, ss. 308-309.

bilinç dışında latent olarak yaşayan düşmanlık duygusunun varlığına katlanamaz duruma gelir. Öte yandan bu düşmanlık duygusundan bir memnunluk duygusunun gelişip ortaya çıkmasına da göz yummak zorundadır. Böylece bilinç dışındaki düşmanlık duygusu dış yansıtım yoluyla ortadan kaldırılarak kötü ruhlar tarafından cezalandırma korkusunu açığa vuran seremoninin yolu açılır ve zamanla tutulan yasın, ayrıca duygusal çatışmanın gücü azalır, sonunda ölenlere ilişkin tabu zayıflar ya da unutulup gider.... Wundt'un açıkladığına göre dünyanın her yerinde mitler aracılığıyla ölümlerin ruhuna mâl edilen eylemler arasında kötücül nitelik taşıyanlar başlangıçta ağır basar bu da halkların inancında kötücül ruhların iyicillerinden daha eski olduğunu gösterir. Dolayısıyla, kötücül ruh kavramının yaşayanların ölümlerle o çok önemli ilişkisinden kaynaklandığını pekâlâ düşünebiliriz. Söz konusu ilişkideki duygu ikircikliği, insanlığın gelişim sürecinin ileriki aşamasında kendini açığa vurarak, cinlerden ve hayaletlerden korku, öbürü atalara saygı olmak üzere aynı kökten iki ayrı psişik davranışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Cinlere her zaman kısa süre önce ölenlerin ruhları olarak bakılması, yasın, cin inancının doğmasındaki etkisini her şeyden daha bir açıklıkla ortaya koymaktadır. Yasın psişik bakımdan çok özel bir işlevi vardır: 'yaşayanların ölüye ilişkin anılarını, devreden beklentilerini ondan koparıp almak'; ilgili işlev yerine getirildi mi, ölünün arkasından tutulan yas azalır, bu azalmayla birlikte ölüyle ilgili pişmanlık duygusu ölüyü suçlamalar ve cin korkusu da gücünü yitirir. Başlangıçta hayaletler olarak kendilerinden korkulan kötücül ruhlar daha dostça bir davranış konusu yapılır, atalar gözüyle bakılıp saygı gösterilir kendilerine, dara düşüldükçe yardım için başvuru varlıklara dönüştürülür. ..."²⁴³

Bu açıklamaları yukarıda değinildiği üzere İBNFADLAN *Seyahatnâmesi*'ndeki bilgilerle birlikte, özellikle de hayvan kurbanı ve birkaç gün geciktikten sonra yaşça büyük bir insan tarafından uyarı maksadıyla ifade edilen "ölen kişiyi rüyada görme" kısmıyla, birlikte düşündüğümüzde ölen kişiyi bir memnun etme çabasının olduğu ortadadır; fakat İBN FADLAN'ın aktardığı bu satırlardan açıkça olmasa da kısmen temelde yatan bir korku sezilebilir. Türkler ölümün doğaüstü güçler tarafından gerçekleştirildiğine inanmaktadırlar. Onlara göre, düşmanlık duygusuyla dolu olan kötü ruhlar insanları öldürmektedir. Bu durumun en bariz örneği Altay Tatarlarında görülmektedir. Onlara göre tüm hastalıkların sorumlusu cinlerdir. Hatta "aldacı" olarak ifade ettikleri ölüm meleğinin bir

²⁴³ Sigmund Freud, **Totem ve Tabu**, (çev. Kâmuran Şipal), İstanbul, 2021, ss. 112-115.

evden ölü çıktıktan sonra o evde bir süre vakit geçirdiğine inanmaktadırlar.²⁴⁴ Bahse konu olan bu durum da ölüye karşı duyulan korkunun açıkça dışavurumudur. Bunlarla beraber E. TRYJARSKI, ölünün görünüşünün ve yaşayanlara karşı olası düşmanca tutumunun eski Türkler’de güçlü bir korku hissi uyandırdığını da ifade etmektedir. Duyulan korkuya eşlik eden derin bir acıyla ağlamalar, ağıt yakmalar, bedene fiziksel zarar vermeler ve ölen kişiye fazlaca övgülerde bulunmak durumu temelde yatan korkuyla gerçekleştirilen bir eylem olarak göze çarpmaktadır.²⁴⁵ Bu korkuyla beraber ölen kişiyi memnun etme çabası içerisinde, son derece önemli bir değer olan at, öte dünya inancıyla birlikte defin işlemlerinde kurban edilen bir hayvan olarak ölen kişiye gösterilen değerinde onun için bir binek veya yoldaş şeklinde düşünülmüştür.

²⁴⁴ Tryjarski, a.g.e., s. 95.

²⁴⁵ a. eser, s. 147.

SONUÇ

Bu çalışmada atın evrimsel rotasının ulaştığı nihaî yer olan Asya Kıtası'na gelinceye değin geçen sürede yaşadığı değişimlerle beraber kazandığı yeni özellikleri ifade edilmeye çalışılarak bugün at olarak bilinen canlının dönüşüm süreci anlatılmak istenmiştir. Ayrıca, Asya Kıtası ve bozkır kuşağında yer alan topluluklardan bir tanesi olan Türklerle ilgisi de ortaya konulmak istenmiştir.

Sonuç itibariyle bu çalışma atın ve atçılık kültürünün Asya kıtasından dünyanın diğer bölgelerine yayıldığını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda atın Hint-Avrupalı kavimler tarafından evcilleştirildiği ön kabulünü sorgulayarak bu iddianın dayandığı temellerin sağlamlığının şüpheli olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bu çalışmada atın evcilleştirildiği yer ve zaman hakkında kesin bir yargıda bulunmanın zor olduğu ifade edilerek çoğunlukla öne sürülen Karadeniz bozkırları ve Botay gibi alanlarda atın ilk kez evcilleştirildiği iddiasına karşıt görüşteki uzmanların düşünceleri sunularak mesafeli bir yaklaşım benimsenmiştir. Her ne kadar konuyla ilgili bir dizi güçlü iddia bulunsa da karanlıkta kalan bu noktanın ancak arkeolojik temelde daha fazla çalışmayla aydınlatılabileceği bu çalışmada ortaya konulmak istenmiştir.

Türk ve at etkileşimine istinaden bu çalışma Türklerin çok eski zamanlardan beri atla güçlü bağlarının olduğunu iddia ederken, Türklerin ortaya koyduğu ata bağlı yaşam modelinin birçok kaynaktan yer aldığını göstermiş, bu yaşam tarzı içerisinde Türklerin hangi cins atları kullandıklarını ve bu atları tercih edişlerindeki sebepleri ortaya koymaya çalışmıştır.

Ayrıca, bu çalışma Türklerin daha çok küçük cüsseli “prjevalski” ve “tarpan” cinsi atları kullandıklarını iddia etmektedir. Bu bağlamda Türklerin

kullandıkları bu atlarla ilgili varılan bir diğere sonuç ise iklimsel ve coğrafi şartlara uyum sağlamış bu atların sırtından savaş esnasında düşmek gibi yaşanılabilecek olumsuz bir durumda karşısında binicinin kısa sürede dengesini sağlayarak savaşmaya devam etmesine imkân veren at cinsleri olması sebebiyle Türkler tarafından seçilmiş olabileceğidir.

Bu çalışmada Türk ve at birlikteliğinin sadece askerî bir anlam taşımadığı ayrıca, sosyal, siyasî ve iktisadî açıdan birçok yönü olduğu ortaya konulmuştur. Özellikle, Çin ile olan siyasî ilişkilerinde Türklerin elde etmek istedikleri siyasî sonuç doğrultusunda yaptıkları evlilikler akabinde sundukları hediye ya da doğrudan Çin imparatoruna yapmış oldukları ziyaretlerdeki hediyeleri sıklıkla at olmuştur. Bu yolla Türklerin sonuç almaya çalıştıkları dile getirilirken Çin imparatoru tarafından da bu atların genel itibarıyla memnuniyetle karşılandığı ifade edilmiştir.

Çalışma göstermektedir ki, at Türkler tarafından bir besin maddesi olarak da kullanılmıştır. Hatta kaynaklara yansıdığı şekliyle at etini çok seven Türkler için at etinin yanında diğere hayvanların etlerinin neredeyse değersiz ve önemsiz kaldığı da çalışma içerisinde dile getirilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada Türkçe literatürdeki atçılık bilgisinin veya atın mitolojik bir figür olarak incelenmesinin yerine arkeolojik bilgiler düzleminde yazılı kaynaklarda yer alan veriler karşılaştırılarak bir sorgulama içerisinde Türklerin at ile olan ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Mustafa: **Tarihin Sessiz Dili Damgalar**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Amin, Samir: **Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi**, (çev. Mehmet Sert), Yordam Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Anthony, David: **The Horse The Wheel And Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, Princeton University Press, New Jersey, 2007.
- Anthony, David W.-Dorcas R. Brown-Christian George: “Early Horseback Riding and Warfare: The Importance of The Magpie Around The Neck”, **Horses And Humans: The Evolution Of Human-Equine Relationships**, (ed. Sandra L. Olsen-Susan Grant-Alice M. Choyke-Laszlo Bartosiewicz), British Archaeological Reports Oxford Ltd., Oxford, 2006.
- Bang, W.-G. R. Rahmeti: **Oğuz Kağan Destanı**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936.
- Baskıcı, M. Murat: “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, LIII/1, 1998.
- Batu, Selâhattin: **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Yüksek Ziraat Enstitüsü yayınları, Ankara, 1938.
- Beck, Ulrike,-Mayke Wagner-Xiao Li-Desmond Durkin Meisterernst-Pavel E. Tarasov: “The Invention Of Trousers and Its Likely Affiliation With Horseback Riding and Mobility: A Case Study Of Late 2nd Millenium B.C. Finds From Turfan In Eastern Central Asia”, **Quaternary International**, nr.348, 2014.
- Câhız, Ebu Osman: **Türklerin Faziletleri**, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Carpini, Johande Plano: **Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk**, (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul, 2021.

- Charlesworth, Brian De borah: **Evrin, Çok Kısa Bir Başlangıç**, (çev. Cenk Özdağ), İstanbul, 2020.
- Childe, Gordon: **Aryanlar: Hint-Avrupa Kökenlerine Dair Bir İnceleme**, (çev. Ceren Can Aydın), Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.
- Crucis, Ricoldus de Monte: **Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu**, (çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul, 2021..
- Curtis, Gregory: **Mağara Ressamları Dünyanın İlk Sanatçılarının Gizemleri Üzerine Bir İnceleme**, (çev. Hilal Dikmen), Redingot Kitap, İstanbul, 2018.
- Çeşmeli, İbrahim: **İskitler, Hunlar ve Göktürkler’de Din ve Sanat**, Cinius Yayınları, İstanbul, 2016.
- Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, (çev. Ayşe Onat), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.
- Darwin, Charles: **Türlerin Kökeni**, (çev. Bahar Kılıç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- David, James-Lewis Williams: **Mağaradaki Zihin**, (çev. Tolga Esmer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- de Gobineau, Joseph Arthur: **İnsan Irklarının Eşitsizliği**, (çev. Serkan Acar), Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.
- Carpini, Johande Plano: **Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk**, (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- Deer, Jozsef: **“İstep Kültürü”**, (çev. Şerif Baştav), Ankara Üniv., D.T.C.F.D., XII/1-2, Ankara, 1954.

- Emiroğlu, Kudret-Ahmet Yüksel: **Yoldaşımız At**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Esin, Emel: “Türk Sanatında At”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995.
- Esin, Osman: “Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”, **Ulakbilge**, V/14, 2017.
- Freud, Sigmund: **Totem ve Tabu**, (çev. Kâmuran Şipal), Say Yayınevi, 2021.
- Golden, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu**, (çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Gould, Stephen Jay: **Darwin ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler**, (çev. Ceyhan Temürcü), Say Yayınları, Ankara, 2002.
- Güneri, Semih: “Altay Dağları Bölgesi Kaya Resimleri: Klasik Türk Dönemi-2 Evresi, Türk Tasvir Sanatına Dair Yeni Kavramlar”, **Arkeoloji ve Sanat**, 2018.
- **Türk-Altay Kuramı: Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya’da Türklerin Erken Kültür Tarihi**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2018.
- Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, (çev: Ayşe Onat-Sema Orsoy -Konuralp Ercilasun), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Hippokrat: **Hava, Su ve Toprak (On Air, Waters and Places)**, (çev./ed. Lokman Hekim Tanrıverdi), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya, 2018.
- Inan, Afet: **Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi: Türk Irkının Vatanı Anadolu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- Inan, Nurdan: **Tarihsel Jeoloji**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013.

- Kalkan, Mustafa: “Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı’nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm”, **Erdem**, IX/ 27, 1997.
- Kazdal, Ayşe: **Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalas’ın Eserlerinde Türkler**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015.
- Kelekna, Pita: **The Horse In Human History**, Cambridge University Press, New York, 2013.
- Kılıç, Luiza: **Güney Sibirya’da Hun Türkleri’ne Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2018.
- King, Sarah R. B.: “Extinct In The Wild To Endangered: The History Of Przewalski’s Horse (Equus Ferus Przewalskii) and Its Future Conservation”, **Mongolian Journal Of Biological Sciences**, III, 2005.
- Kirilen, Gürhan: **Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri (721-724)**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- Kirilen, Melike: **Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri**, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017.
- Köksoy, Mümin: “Orta Asya’nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi”, **Türkler**, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2014.
- Kuan-Hua, Lin: **Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi Üzerine Bir Çalışma**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1988.
- Küçüküstel, Selcen: **Rengeyiği Türkleri Dukhalar**, Kolektif Kitap, İstanbul, 2020.
- Levine, Marsha A.: “Domestication And Early History Of The Horse”, **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue Mc Donnel), Cambridge University Press, New York, 2005.
- Mallory, J. P.: **Hint-Avrupalıların İzinde**, (çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi, Ankara, 2002.

- Mau-Tsai, Liu: **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), Selenge Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Mesudî: **Murûc Ez-Zehb (Altın Bozkırlar)**, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Mlodinow, Leonard: **Akıllı Homo Sapiens**, (çev. Mihriban Doğan), Say Yayınları, İstanbul, 2018.
- Olsen, Sandra L.: “Early Horse Domestication: Weighing The Evidence”, **Horses And Humans: The Evolution Of Human-Equine Relationships**, (ed. Sandra L. Olsen-Susan Grant-Alice M. Choyke-Laszlo Bartosiewicz), British Archaeological Reports, Oxford, 2006.
- “Orta Asya'da Bir İçdeniz Varmış”, **Sabah**, Sayı: 4636, İstanbul, 26 Şubat 1999.
- Ozcan, Emine Sonnur: **Kültür Tarihi Açısından İskit-Türk Aynılığı**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ozey, Ramazan: **Coğrafyası**, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Podhajsky, A. W.,-E. G. Cothran: “Horse”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/animal/horse>, (12.11.2020).
- Polo, Marco: **Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı**, (çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
- Priscus: **Fragmenta Et Excerpta (Attila ve Bizans Tarihi)**, (çev. Turhan Kaçar), Alfa Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Prjevalskiy, N. M.: **Tibet Seyahatnamesi**, (çev. Ömer Cenap Eren), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Roux, Jean-Paul: **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

- Siddiq, Abu Baqar: **Tarih Öncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019.
- Somuncuoğlu, Servet: **Saymalıtaş Gökyüzü Atları**, Ege Basım, İstanbul, 2011.
- **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, İstanbul, 2008.
- Spengler, Oswald: **İnsan ve Teknik**, (çev. Kâmil Turan), Töre-Devlet Yayınevi, Ankara, 1972.
- Sun Zi: **Savaş Sanatı**, (çev. Pulat Otkan-Giray Fidan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Şeşen, Ramazan: **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.
- Tekin, Oğuz: **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Toraman, Ali: **Arkeolojik Veriler Işığında Altaylar'da At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)**, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2018.
- Tryjarski, Edward: **Türkler ve Ölüm**, (çev. Hafize Er), Pinhan Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Unver, Ali Fuat: **Binicilik Sporunda Doğru Oturuş, Uyarı Ve Yardımların Binicilik Hissiyatının Gelişimine Etkileri**, Gazi Üniv. Sağlık Bilimleri Enst. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003.
- Vishnyatsky, Leonid B.: “Orta Asya'nın Tarih Öncesi: Alt, Orta ve Üst Yontma Taş Çağı”, **Türkler**, I, (çev. Harun Taşkiran), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Von Rubruk, Wilhelm: **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda**

İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk, (çev. Ergin Ayan),
Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Willekes, Carolyn:

**From The Steppe To The Stable: Horses and
Horsemanship In The Ancient World**, University of Calgary
(yayımlanmamış Doktora Tezi), Alberta, 2013.

Yılmaz, Anıl:

Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri
Üzerine”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII/1, 2013.

Yılmaz, Anıl-Danışman,
Ali:

“Saymalı Taş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri”,
**Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal Of Institute Of
Social Sciences**, nr. 5.

Zeren, Mehmet:

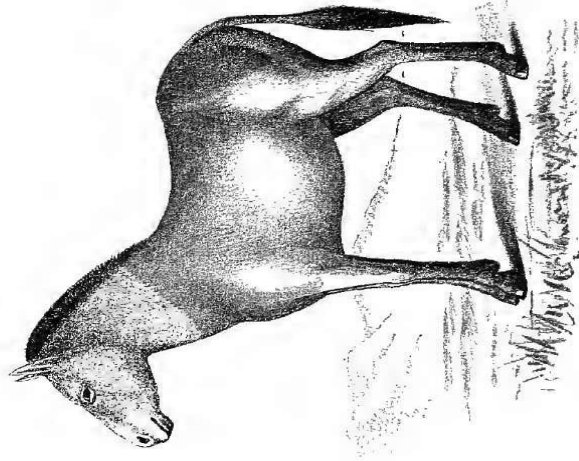
**Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı-Göktürkleri Hakkında
Bilgiler**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (yayımlanmamış
Doktora Tezi), İstanbul, 2004.

EKLER

Ek-1: Kuzey Asya Haritası

(Büyük Dünya Atlası, Istituto Geografico Agostini SpA, Novara İtalya-Arkin Kitabevi, İstanbul, 1988'den)

PREJEVALSKY'S HORSE (*Equus przewalskii*).

Ek-2: Prjevalski Atının Görünümü

(W. B. Tegetmeier-M. B. O. U.-F. Z. S.-C. L. Sutherland-F. Z. S., **Horses, Asses, Zebras, Mules and Mule Breeding**, London, 1895'den)

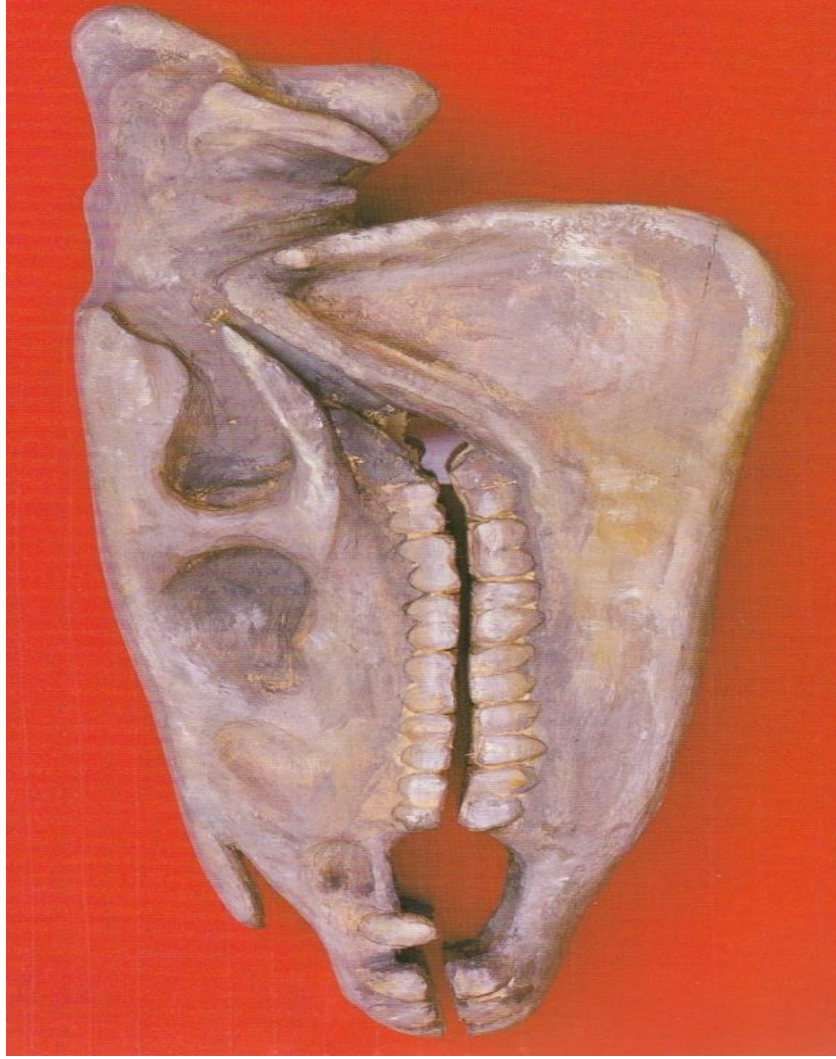
Ek-3: Tarpan Atının Görünümü

(Sandra L. Olsen, "Early Horse Domestication: Weighing The Evidence", **Horses and Humans: The Evolution Of Human-Equine Relationships**, (ed. Sandra L. Olsen-Susan Grant- Alice M. Choyke-Laszlo Bartosiewicz), Oxford, 2006'dan)

Zaman	Dönem	Devre	yıl önce
	Kuvaterner	Holosen	10 bin
		Pleyistosen	2 milyon
Senozoyik	Tersiyer	Pliyosen	7 milyon
		Miyosen	26 milyon
		Oligosen	38 milyon
		Eosen	54 milyon
		Paleosen	64 milyon
Mezozoyik	Kretase		136 milyon
	Jura		190 milyon
	Triyas		225 milyon
Paleozoyik	Permiyen		280 milyon
	Karbonifer		345 milyon
	Devoniyen		410 milyon
	Siluriyen		440 milyon
	Ordovisiyen		530 milyon
	Kambriyen		570 milyon

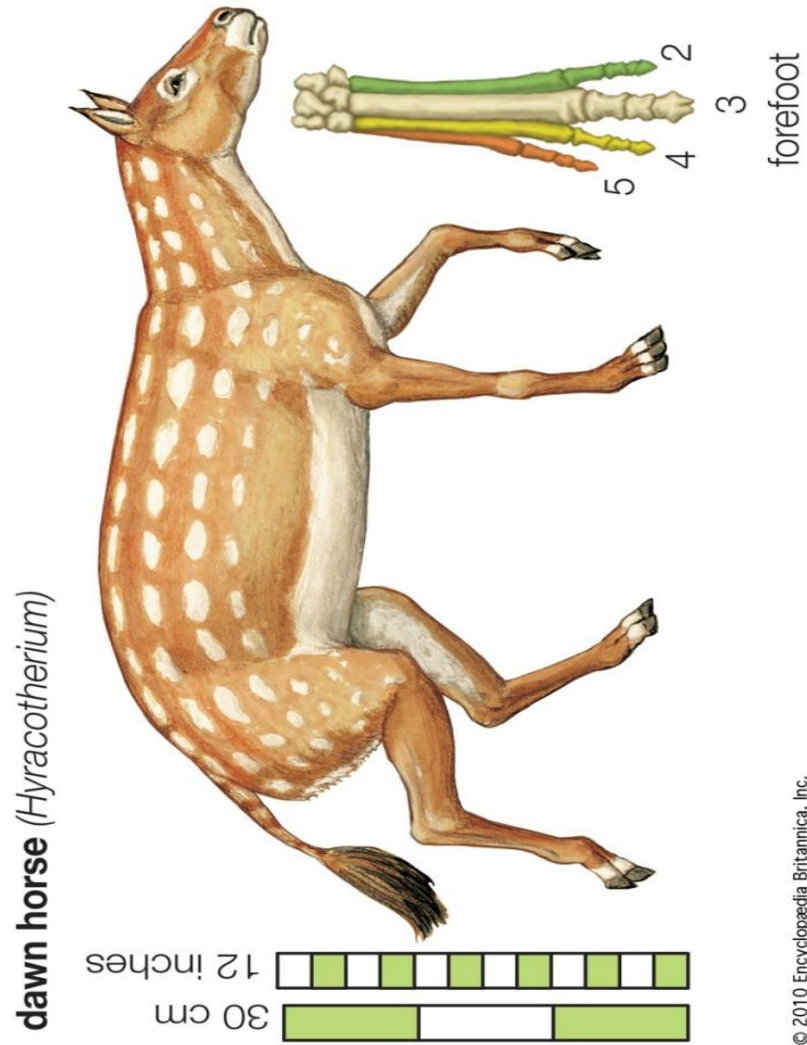
Ek-4: Jeolojik Zaman Tablosu

(Brian De borah Charlesworth, **Evrin, Çok Kısa Bir Başlangıç**, (çev. Cenk Özdağ), İstanbul, 2020'den)

Ek-5: 1976'da A.B.D.'de Bulunmuş Olan Eosen Dönemine Ait "*Eohippus Venticolus Cope*"

(Kudret Emiroğlu-Ahmet Yüksel, **Yoldaşımız At**, İstanbul, 2002'den)

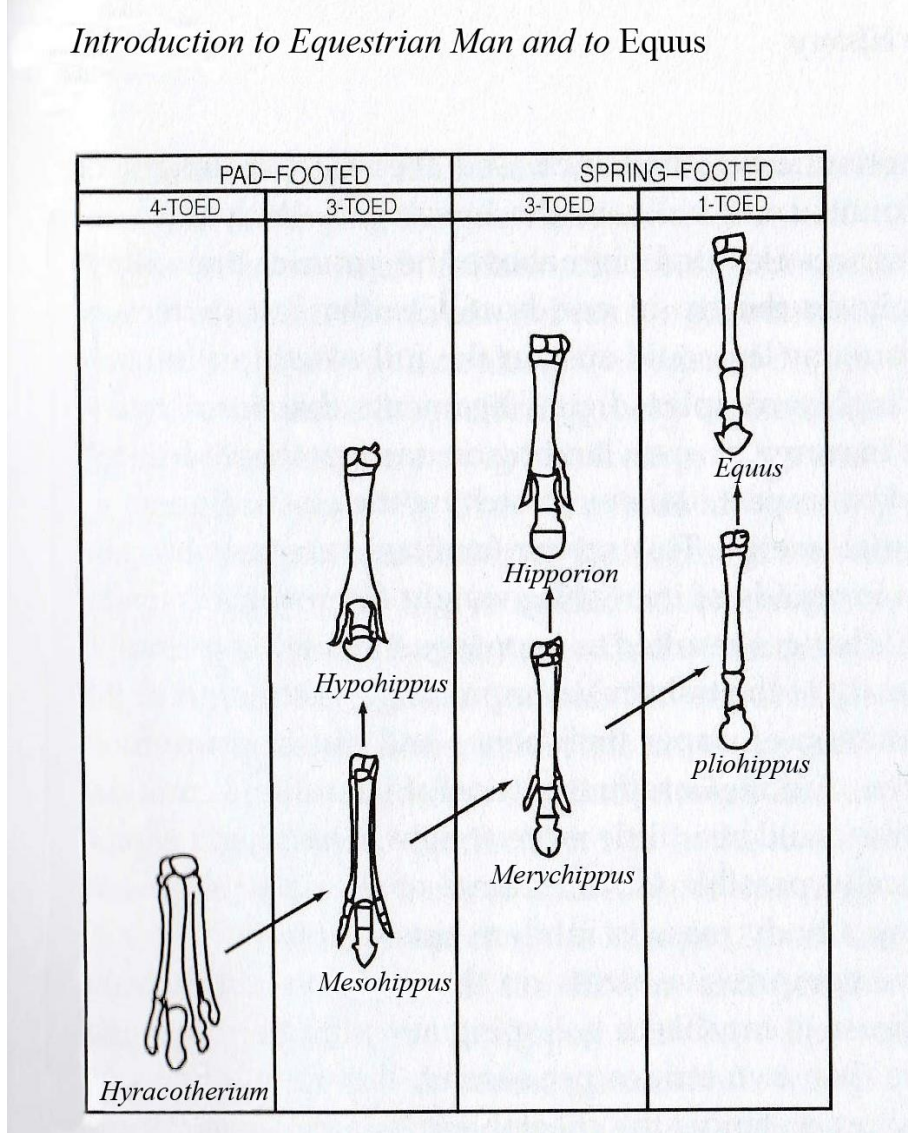

© 2010 Encyclopædia Britannica, Inc.

Ek-6: Dört toynaklı “Dawn Horse”

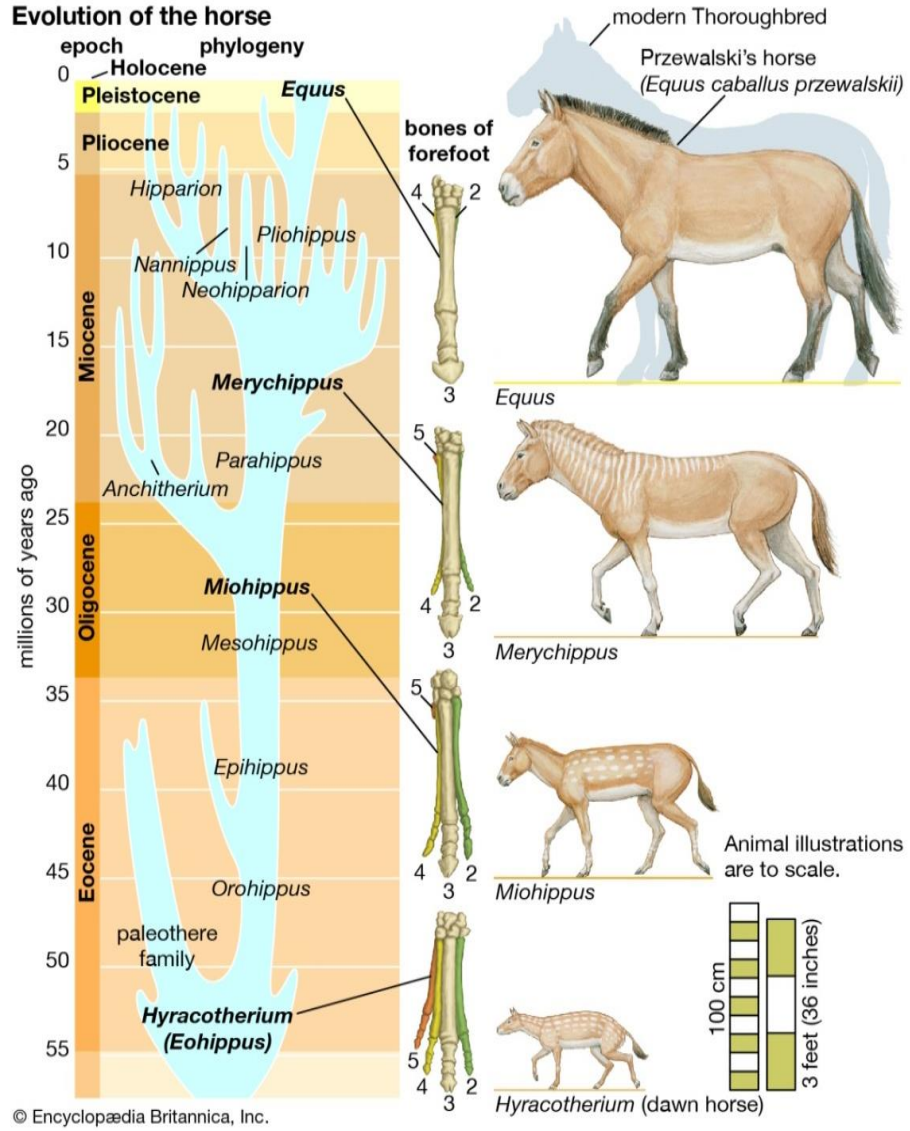
(<https://www.britannica.com/animal/horse/> (15.VIII.2020)’den)

Introduction to Equestrian Man and to Equus

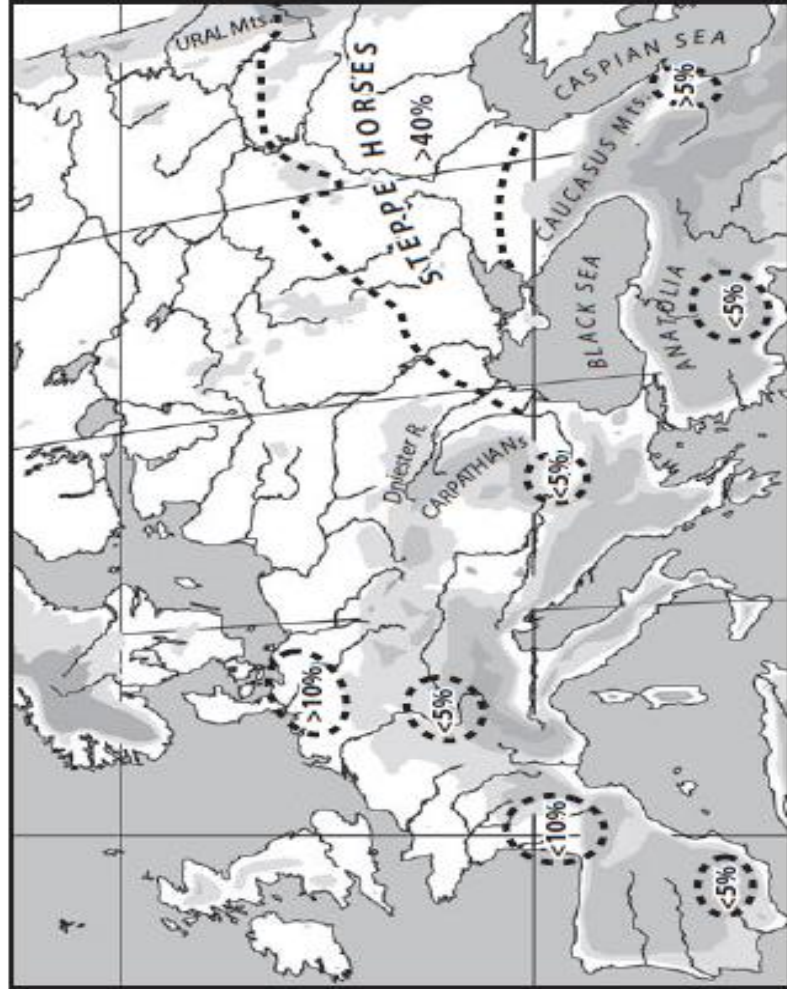
Ek-7: At Toynaklarının Gelişimi

(Pita Kelekna, **The Horse In Human History**, New York, 2013'den)

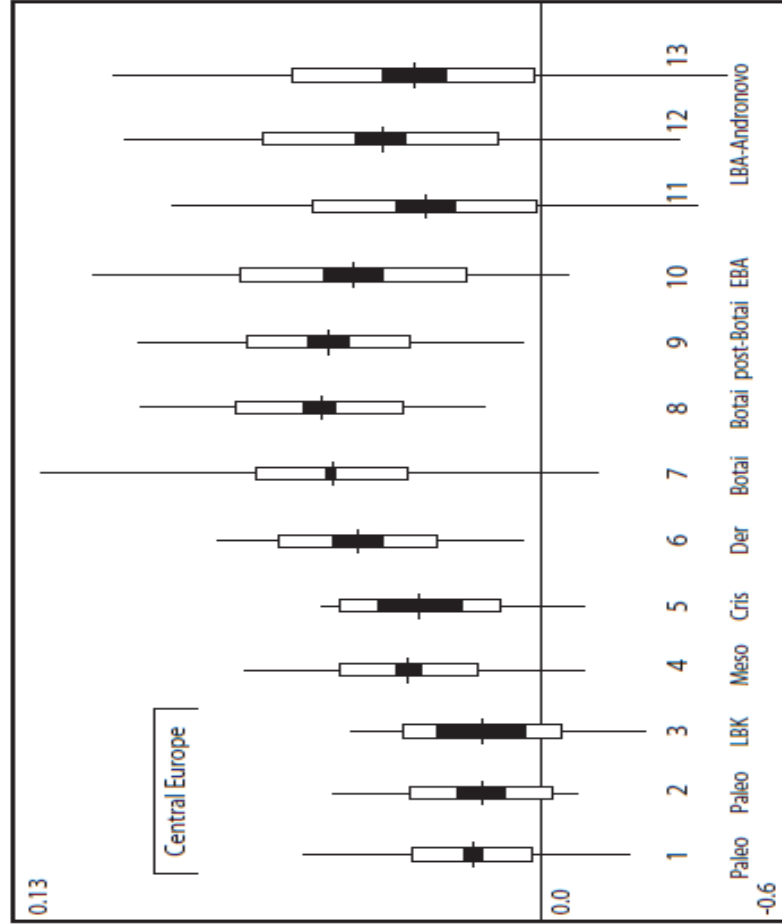
Ek-8: Atın Ortaya Çıkışı ve Evrimi

(<https://www.britannica.com/animal/horse/> (15.VIII.2020)'den)

Ek-9: At Kemikleri Buluntularına Göre Orta Holosen’de (yaklaşık M. Ö. 5000’ler) Vahşî Atın Dağılımı

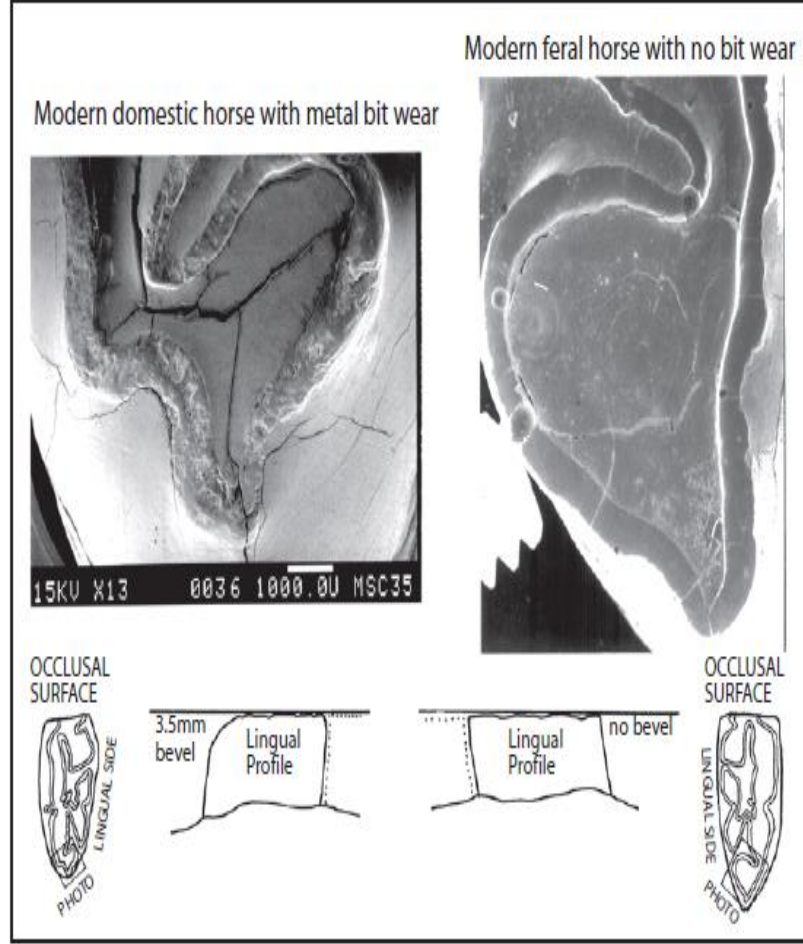
(David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, New Jersey, 2007’den)

Ek-10: Evcil Atların Kemiklerinin Boyut Değişkenliği Metoduyla Tanımlanmasını Gösterir Tablo

(at kalıntılarının bulunduğu on üç arkeolojik alana dair atların bacak kemiklerinin kalınlığını gösteren bu tablo sağdan sola doğru Paleolitik'ten Geç Bronz Çağı'na kadar değişen kemik kalıntılarını içermekte, 10 numaralı çubuk atın evcilleştirilmesinin başladığına işaret eder)

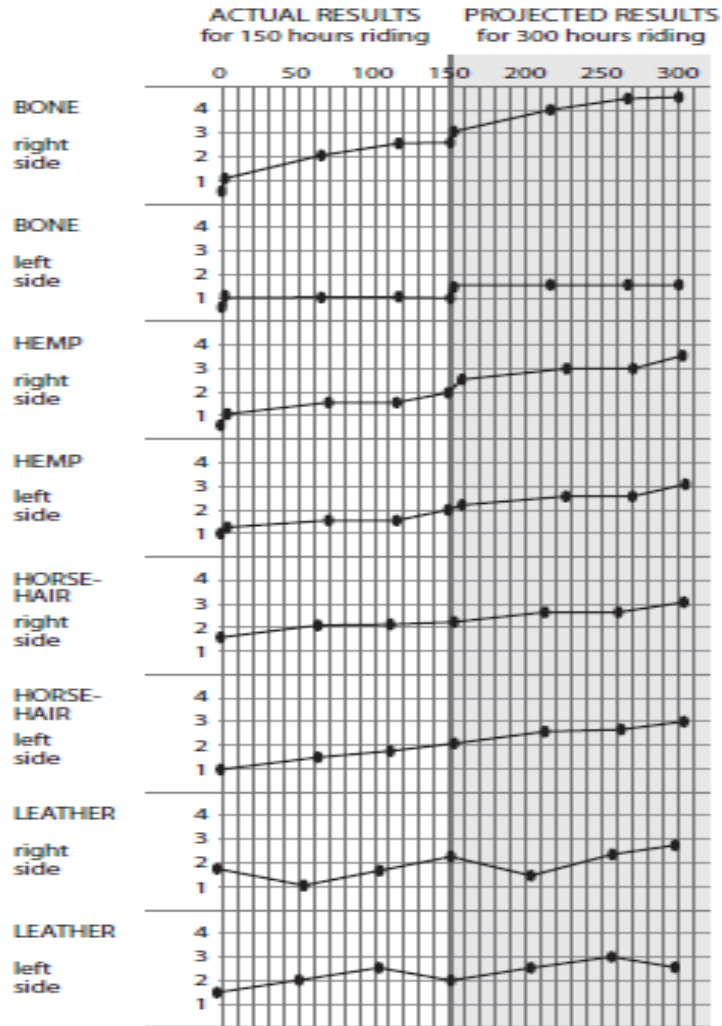
(David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, New Jersey, 2007'den)

Ek-11: Gem Takılan ve Takılmayan Günümüzün Evcil ve Vahşî Atların Alt Çenedeki İkinci *Premolar*larında (P_{2s}) Oluşan Farklılık

(Soldaki görsel metal gem takılmış bir at dişindeki aşınmayı gösterirken sağdaki görsel gem takılmamış günümüz vahşî atının aşınma olmayan dişini göstermektedir)

(David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, New Jersey, 2007'den)

Ek-12: Elde Yumuşak ve Sert Halatlara (Dizginlere) Göre Elde Edilen (solda) ve Ön Görülen (sağda) Sonuçlar

(David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, New Jersey, 2007'dan)

Bevel Measurements on the P₃ of Bitted and Never-Bitted Mature (>3yr) Horses

	<i>Never-Bitted, Feral and Domestic (16 horses / 31 teeth)</i>	<i>Pleniscene Lezey equids (44 h. / 74t.)</i>	<i>Domestic Bitted (39 h. / 73 t.)</i>	<i>Domestic Bitted Daily (13 h. / 24t.)</i>
Median	0.5 mm	1.1 mm	2.5 mm	4.0 mm
Mean	0.79 mm	1.1 mm	3.11 mm	3.6 mm
Standard Deviation	0.63 mm	0.71 mm	1.93 mm	1.61 mm
Range	0-2 mm	0-2.9 mm	0-10 mm	1-7 mm

Ek-13: Evcil ve Vahşî Atların *premolar*larındaki Eğim Ölçüleri

(David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language How Bronze Age Riders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World**, New Jersey, 2007'den)

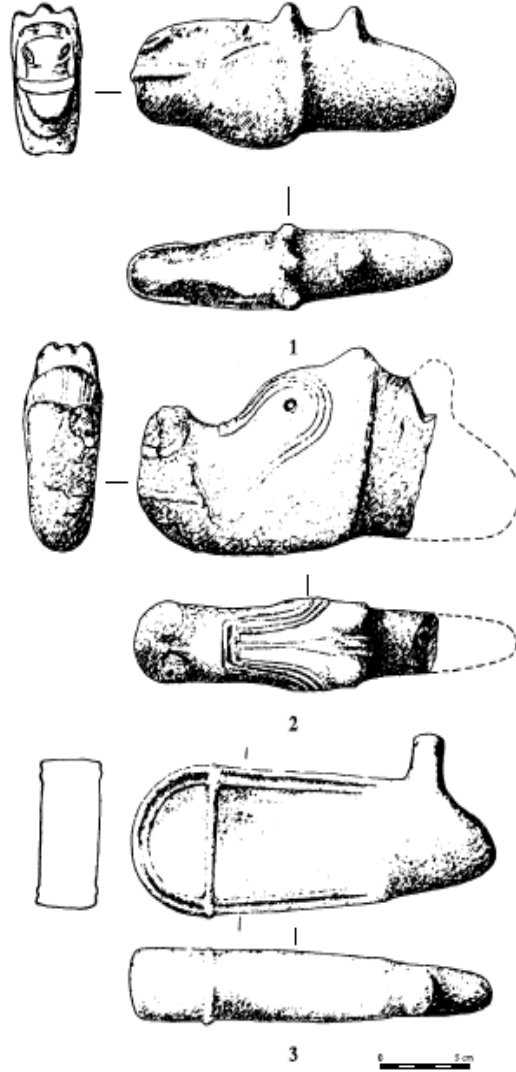

Figure 1.2. Horse-head 'sceptres':
 (1) Suvorovo II, Kurgan 1, Burial 7;
 (2) Kasimcea; (3) Khutor
 Shlyakhovsky, Kurgan 3 Burial 3
 (from Rassamakin, 1999, figure 3.14;
 © McDonald Institute).

Ek-14: At Başlı Asâlar

(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnell), New York, 2005'den)

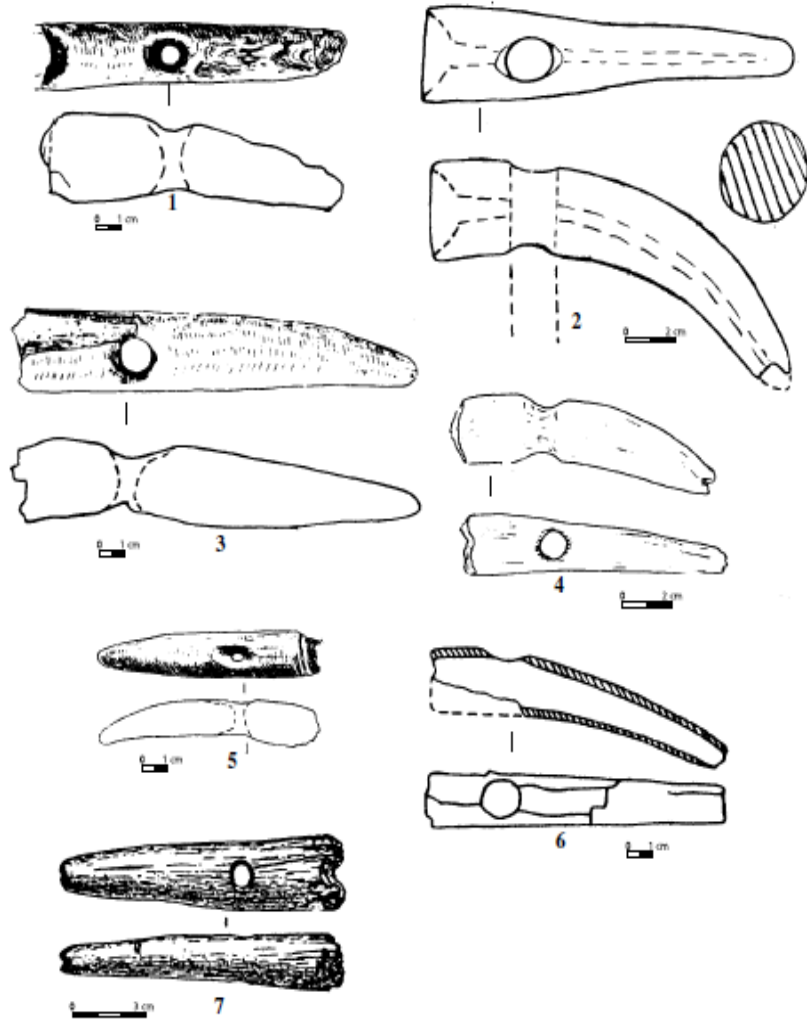
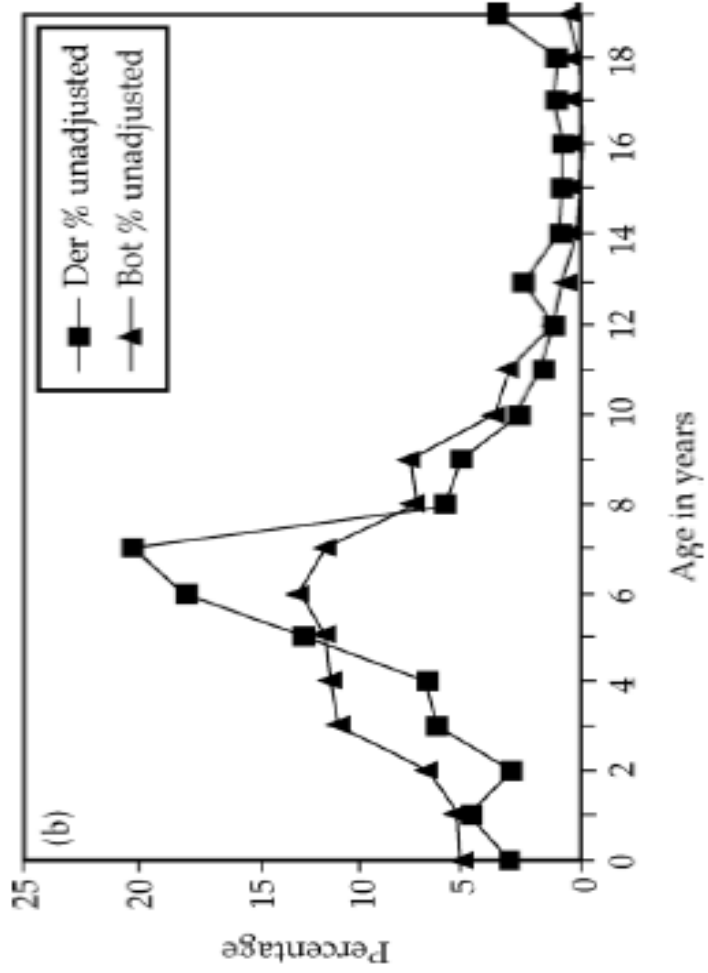

Figure 1.3. 'Cheekpieces': (1)–(5) Dereivka; (6) Mayaki; (7) Vulkaneshty (from Rassamakin, 1999, Figure 3.55; © McDonald Institute).

Ek-15: Delinmiş Boynuzlar

(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnel), New York, 2005'den)

Ek-16: Dereivka ve Botay'daki Yaş Oranları

(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnel), New York, 2005'den)

Ek-17: Yeni Kemik Çıkıntıları ve Omurların Deformasyonu

(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnel), New York, 2005'den)

Ek-18: Aşırı Binmeden ve Sivri Çıkıntılara Çarpmadan Kaynaklı Oluşumlar
(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnel), New York, 2005'den)

Ek-19: Epifiz Boyunca Yatay Çatlak Oluşumu

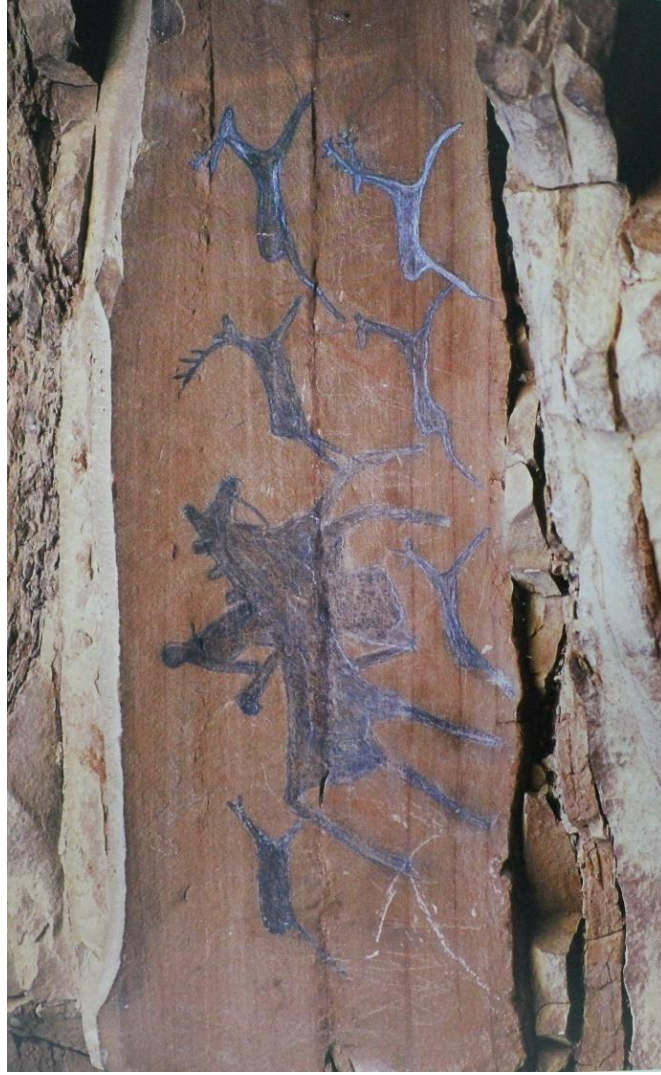
(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnel), New York, 2005'den)

Ek-20: Periartiküler Osteofitler

(omurlar arasındaki bitişik eklem üzerinde yer alan çıkıntı ve yeni kemik çıkıntısı oluşumu)

(Marsha A. Levine, "Domestication and Early History Of The Horse", **The Domestic Horse: The Origins, Development and Management Of Its Behaviour**, (ed. Daniel Mills-Sue McDonnel), New York, 2005'den)

Ek-21: Kaya Resimleri

(Servet Somuncuoğlu, **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, İstanbul, 2008'den)

Ek-22: Kaya Resimleri

(Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul, 2008'den)

Ek-23: Saymalıtaş Kaya Resimleri

(Servet Somuncuoğlu, **Saymalıtaş Gökyüzü Atları**, İstanbul, 2011'den)

Ek-24: Saymalıtaş Kaya Resimleri

(Servet Somuncuoğlu, **Saymalıtaş Gökyüzü Atları**, İstanbul, 2011'den)

Ek-25: Saymalıtaş Kaya Resimleri

(Servet Somuncuoğlu, **Saymalıtaş Gökyüzü Atları**, İstanbul, 2011'den)

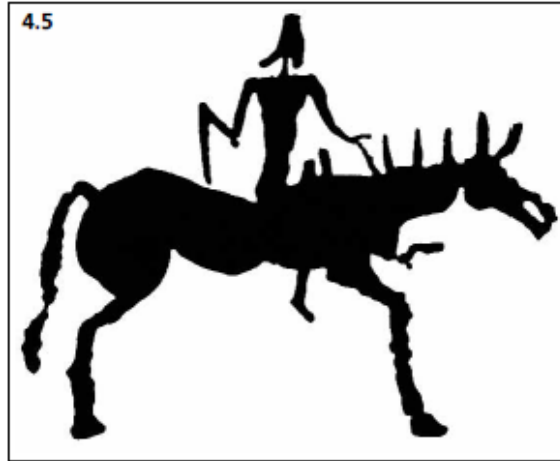
Ek-26: Kaya Resimleri

(Anıl Yılmaz, "Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine"den)

Ek-27: Kaya Resimleri

(Semih Güneri, “Altay Dağları Bölgesi Kaya Resimleri: Klasik Türk Dönemi-2 Evresi Türk Tasvir Sanatına Dair Yeni Kavramlar”dan)

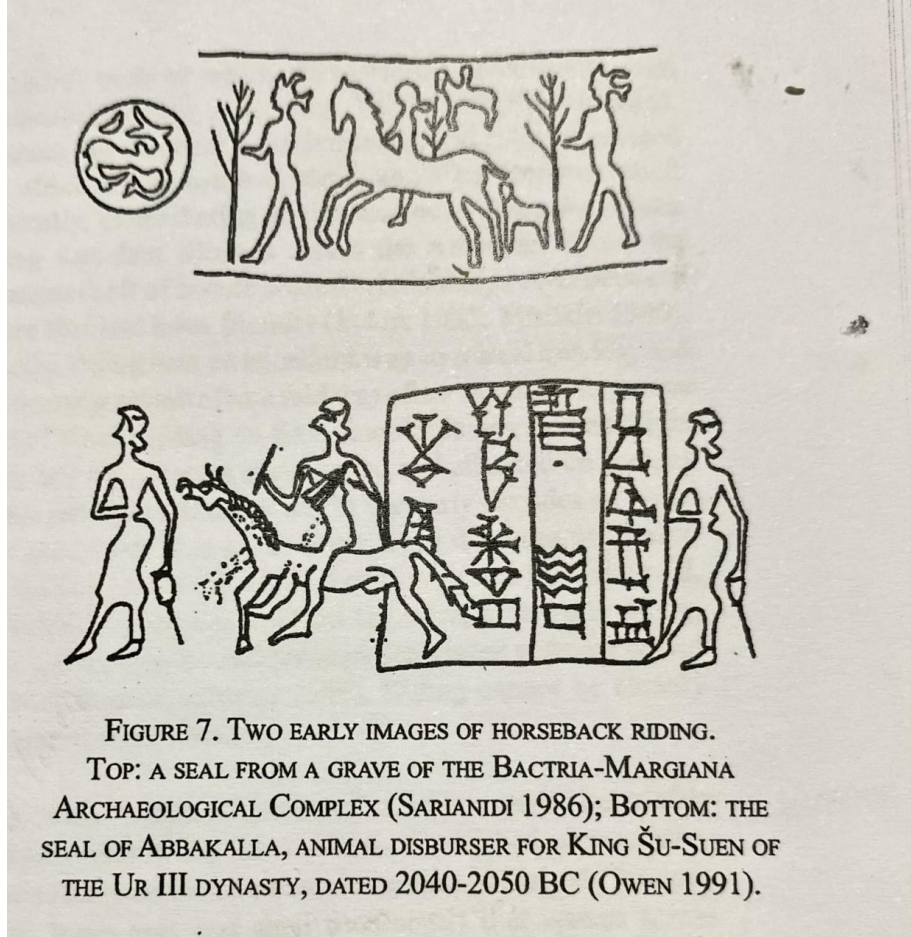
Ek-28: Kaya Resimleri

(Semih Güneri, “Altay Dağları Bölgesi Kaya Resimleri: Klasik Türk Dönemi-2 Evresi Türk Tasvir Sanatına Dair Yeni Kavramlar”dan)

Ek-29: Kaya Resimleri

(Servet Somuncuoğlu, **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, İstanbul, 2008'den)

Ek-30: Kaynaklarda At Resimleri ve Damgası

(David W. Anthony-Dorcas R. Brown-Christian George, "Early Horseback Riding and Warfare: The Importance Of The Magpie Around The Neck"den)

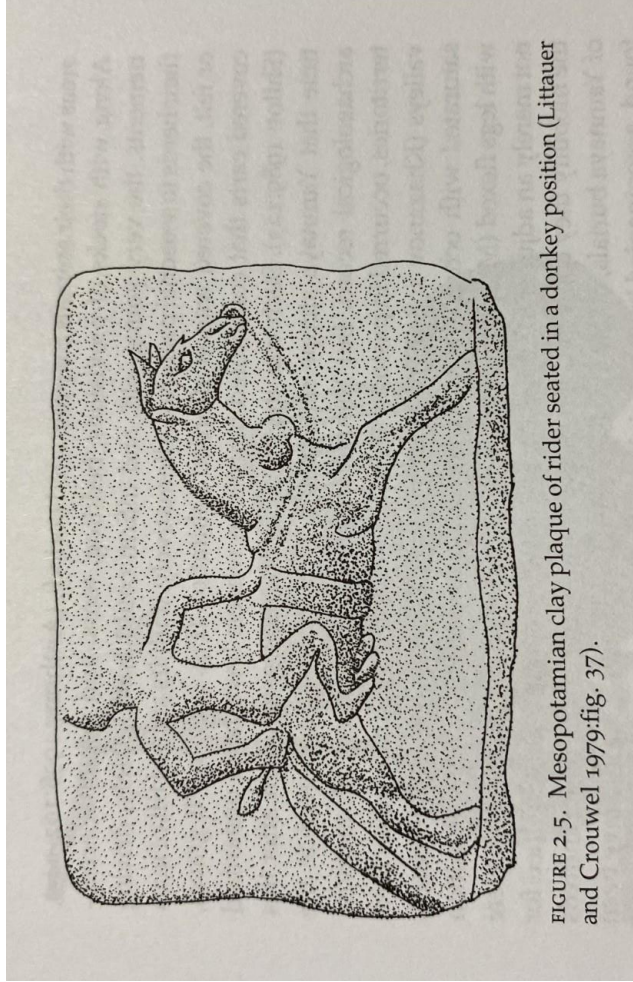

FIGURE 2.5. Mesopotamian clay plaque of rider seated in a donkey position (Littauer and Crowell 1979:fig. 37).

Ek-31: Yakın Doğu'ya Ait Kabartma At Figürü

(Pita Kelekna, **The Horse In Human History**, New York, 2013'den)

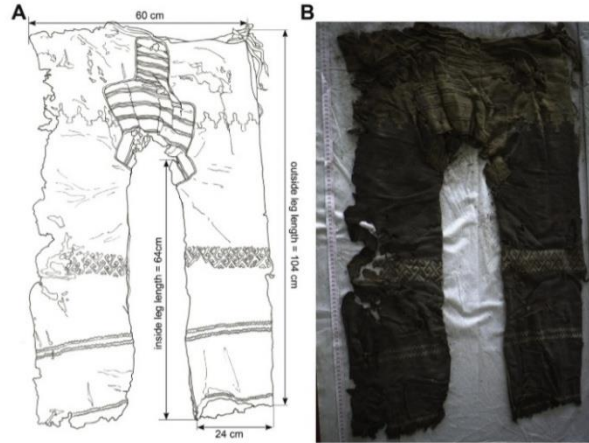
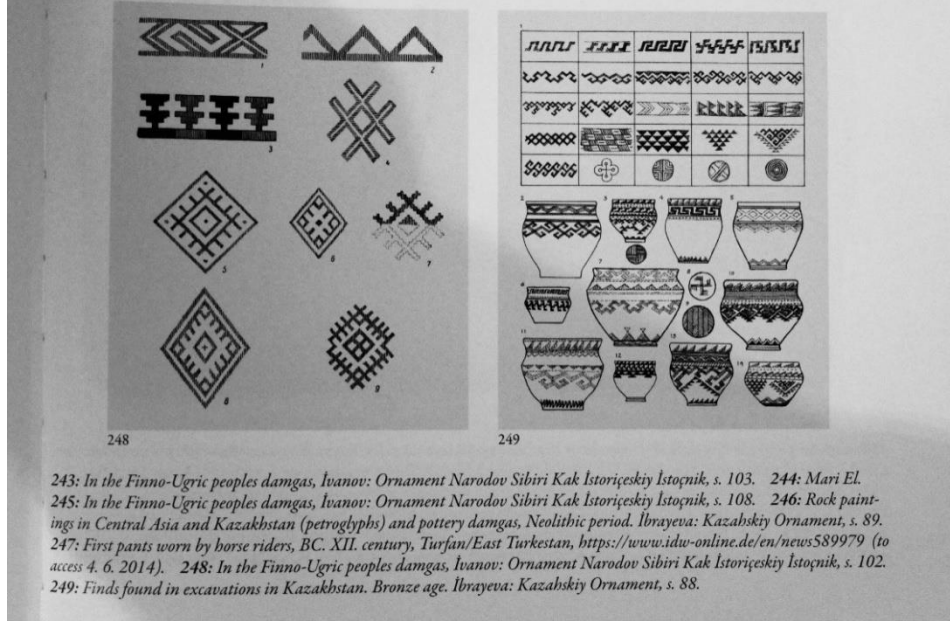

Fig. 2. Front view of the woolen trousers (find number: 2003SYIM21:19, after Xinjiang, 2011) from the Yanghai site, tomb M21; (A) drawing: U. Beck; (B) photograph: M. Wagner.

Ek-32: M. Ö. İkinci Bin Yıla Tarihlenen En Eski Pantolon

(Ulrike Beck-Mayke Wagner-Xiao Li-Desmond Durkin Meisterernst-Pavel E. Tarasov,
“The Invention Of Trousers and Its Likely Affiliation With Horseback Riding and
Mobility: A Case Study Of Late 2nd Millenium B.C. Finds From Turfan In Eastern Central
Asia”, **Quaternary International**, nr. 348’den)

Ek-33: Kazakistan'daki Bronz Çağına Ait Süslemeler

(Mustafa Aksoy, **Tarihin Sessiz Dili Damgalar**, İstanbul, 2014'den)

----- 0 -----